

**ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΑΙΓΑΙΟΥ
ΤΜΗΜΑ ΜΕΣΟΓΕΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ**

ΦΩΤΕΙΝΗ ΠΕΡΡΑ

**Ο ΒΕΝΕΤΟ-ΟΘΩΜΑΝΙΚΟΣ ΑΝΤΑΓΩΝΙΣΜΟΣ ΓΙΑ ΤΗΝ
ΚΑΤΑΚΤΗΣΗ ΤΟΥ ΕΛΛΑΔΙΚΟΥ ΧΩΡΟΥ. Ο ΠΡΩΤΟΣ
ΒΕΝΕΤΟΤΟΥΡΚΙΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ ΚΑΙ Ο ΚΟΣΜΟΣ ΤΗΣ
ΝΟΤΙΟΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΛΕΚΑΝΗΣ ΤΗΣ ΜΕΣΟΓΕΙΟΥ (1463-1479)**

ΕΙΣΗΓΗΤΗΣ-ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΑΛΕΞΙΟΣ ΣΑΒΒΙΔΗΣ

ΣΥΝΕΙΣΗΓΗΤΕΣ:

ΑΝΑΠΛΗΡΩΤΗΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΓΕΩΡΓΙΟΣ ΚΟΚΚΙΝΟΣ

ΕΠΙΚΟΥΡΟΣ ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ: ΙΩΑΝΝΗΣ ΣΑΚΚΑΣ

Διδακτορική Διατριβή

ΡΟΔΟΣ 2007

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

Πρόλογος.....	5
Βραχυγραφίες	7
Εισαγωγή	10
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ	16
Οι επτά βενετο-οθωμανικοί πόλεμοι (15^{ος}-18^{ος} αι.): Μια γενική επισκόπηση	16
1. Η πρώτη περίοδος των βενετο-οθωμανικών συγκρούσεων (15 ^{ος} -αρχές 16 ^{ου} αι).	20
2. Οι βενετο-οθωμανικές αναμετρήσεις του 16 ^{ου} αιώνα.	27
3. Ο βενετο-οθωμανικός ανταγωνισμός κατά τον 17ο –αρχές 18ου αιώνα.	35
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ.....	45
Η Βενετία και η Οθωμανική αυτοκρατορία πριν την έναρξη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου (14ος -15ος αι).	45
1. Η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Βενετία και οι μεταξύ τους σχέσεις ως το 1453.	47
2. Η δεκαετία 1453-1463.....	57
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ	66
Ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος: Οι αφορμές και οι πολεμικές επιχειρήσεις.	66
1. Βενετικές ανησυχίες και οθωμανικοί προσανατολισμοί.....	66
2. Αφορμές και κήρυξη του πολέμου.....	70

3. Η βενετική και η οθωμανική παρουσία στην Πελοπόννησο πριν την έναρξη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου.....	74
4. Ο πόλεμος αρχίζει: Η πρώτη περίοδος 1463-1469.	82
5. Η άλωση της Χαλκίδας (Νεγροπόντε) 1470.....	96
6. Η δεύτερη περίοδος 1471-1479.....	103
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ	106
Η διπλωματική όψη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου: Οι συμμαχίες και οι προσπάθειες για ειρήνη.....	107
1. Η Βενετία και η Οθωμανική αυτοκρατορία στη διπλωματική σκακιέρα.....	107
2. Βενετικές προσπάθειες για συμμαχίες στο χώρο της Δύσης.....	108
3. Βενετικές προσπάθειες για συμμαχίες στο χώρο της Ανατολής.....	116
4. Οι προσπάθειες για ειρήνευση στη διάρκεια του πολέμου και η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του 1479.....	121
ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ	132
Οι Ελληνικοί πληθυσμοί στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου: Στάση, συμβολή και συνέπειες.....	132
1. Η στάση των ελληνικών πληθυσμών στη διάρκεια του πολέμου.....	133
2. Μετακινήσεις των ελληνικών πληθυσμών στη διάρκεια του πολέμου και τα αίτιά τους.....	140
3. Οι επιπτώσεις των πολεμικών επιχειρήσεων στους ελληνικούς πληθυσμούς....	146
Επίλογος	153
ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ	156

Παράρτημα πηγών: μεταφρασμένα αποσπάσματα από το έργο του G.BOSIO, <i>Istoria della Sacra Religione di San Giovanni Gierosolimitano, Roma 1625</i>	157
Πίνακες κοσμικών και εκκλησιαστικών ηγεμόνων	174
Βενετοί επικεφαλής χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων (1463-1479)	179
Αξιωματούχοι των βενετικών αποικιών (1460-1479)	180
Πίνακας των κυριότερων γεγονότων του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου	182
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	184
ΧΑΡΤΕΣ	202

Πρόλογος

Η παρούσα μελέτη, που προέκυψε από συστηματική έρευνα σε πρωτογενείς πηγές στα βενετικά αρχεία, όσο και στη δευτερεύουσα πρόσφατη βιβλιογραφία αποτελεί μια προσπάθεια αφήγησης και ερμηνείας μιας από τις σημαντικότερες στιγμές του 15^{ου} αιώνα: της πρώτης μετά την Άλωση σύγκρουσης ανάμεσα στους Οθωμανούς και τους Βενετούς, με κύριο θέατρο του πολέμου τον ηπειρωτικό και νησιωτικό ελλαδικό χώρο.

Είναι πολύ δύσκολο μερικές φορές να ιχνηλατήσεις τα βήματα των ανθρώπων του παρελθόντος, προσπαθώντας να ερμηνεύσεις τη σκέψη τους ή ακόμα και να νιώσεις τα συναισθήματά τους με μια απόσταση αρκετών αιώνων και να προσπαθήσεις να κρίνεις και να τοποθετήσεις στη σωστή τους διάσταση τις πράξεις τους. Πόσο μάλλον στην περίπτωση δυο σημαντικών κρατικών οντοτήτων του ύστερου Μεσαίωνα, με πλούσια και συνεχή δράση, όπως ήταν η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Δημοκρατία της Βενετίας. Παρόλα αυτά επιχείρησα με όσο το δυνατό καλύτερο τρόπο να εξετάσω αν όχι όλες, τουλάχιστον τις κυριότερες εκφάνσεις του πολέμου αυτού, με άμεσο στόχο τα διεξοδικότερη ανάλυση και παρουσίασή του.

Στην προσπάθεια αυτή πολύτιμος συμπαραστάτης στάθηκε ο επιβλέπων καθηγητής κ. Αλέξιος Σαββίδης, ο οποίος καθ' όλη τη διάρκεια εκπόνησης της διατριβής αυτής υπήρξε για εμένα καθοδηγητής και εμπνευστής και γι' αυτό τον ευχαριστώ θερμά, καθώς και τα μέλη της εισηγητικής επιτροπής, επίκουρο καθηγητή κ. Ι. Σακκά και αναπληρωτή καθηγητή κ. Γ. Κόκκινο για την ευγενική τους συμμετοχή. Ευχαριστίες οφείλω και στο προσωπικό της Αρχαιολογικής υπηρεσίας Ρόδου (4^{ης} Εφορίας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων) για τη βοήθεια και την ευγένειά τους. Ξεχωριστή μνεία θα επιθυμούσα να κάνω

στον αείμνηστο Ηλία Κόλλια, ομότιμο Έφορο Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, που δεν βρίσκεται πια ανάμεσά μας, ο οποίος με την καλή του προαίρεση στάθηκε πρόθυμος συνομιλητής και σύμβουλος σε ότι αφορά το κομμάτι των Ιωαννιτών Ιπποτών. Επίσης στο προσωπικό του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας, ιδιαίτερα στην υπεύθυνη της βιβλιοθήκης του Ινστιτούτου κ. Δέσποινα Βλάσση, καθώς και στην υπότροφο κ. Κατερίνα Β. Κορρέ, όπως και την πρώην υπότροφο κ. Ρωμαλέα Τσακίρη, οι οποίες κατά τη διάρκεια της εκεί παραμονής μου με βοήθησαν στην αρχειακή και βιβλιογραφική έρευνα. Δεν θα μπορούσα να παραλείψω και τις κυρίες Μαρία Λεοντσίνη, δόκιμη ερευνήτρια και Αγγελική Πανοπούλου, εντεταλμένη ερευνήτρια μαζί με τον κ. Στ. Λαμπάκη Διευθυντή Ερευνών, από το Ινστιτούτο Βυζαντινών Ερευνών του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, καθώς και τον κ. G. Sanders, Διευθυντή ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών στην Αρχαία Κόρινθο, τόσο για τις συζητήσεις μας, όσο και για την ευγενική άδεια χρήσης της βιβλιοθήκης της σχολής. Ευχαριστίες χρωστώ και στον κ. Δ. Οικονόμου για τη βοήθειά του στο τεχνικό μέρος. Τέλος ένα μεγάλο ευχαριστώ οφείλω στην οικογένειά μου, καθώς χωρίς τη δική της στήριξη, η εργασία αυτή δεν θα μπορούσε να προχωρήσει και να ολοκληρωθεί.

Κόρινθος, Σεπτέμβρης 2007.

Βραχυγραφίες

Α. Βακαλόπουλος, <i>Νέος Ελληνισμός</i>	Α. Βακαλόπουλος, <i>Ιστορία του Νέου Ελληνισμού</i> , τ. Γ'-Δ', Θεσσαλονίκη 2002
Βραχέα Χρονικά	P. Schreiner, <i>Die Byzantinischen Kleinchroniken</i> , v. I, Wien 1975
ΔΕΓΕΕ	Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος
ΕΕΒΣ	Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών
ΕΠΛΒΙΠ	Εγκυκλοπαιδικό Προσωπογραφικό Λεξικό Βυζαντινής Ιστορίας και Πολιτισμού
ΙΕΕ	Ιστορία του Ελληνικού Έθνους (Εκδοτικής Αθηνών)
Χ. Ιναλτσίκ, <i>Οθωμανική αυτοκρατορία</i>	Χ. Ιναλτσίκ, <i>Η Οθωμανική αυτοκρατορία-Η κλασσική εποχή, 1300-1600</i> , Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1995
Κριτόβουλος, εκδ. Grecu	Critobul din Imbros, <i>Din domnia lui Mahomed al ii-lea anni 1451-1467</i> , ed. V. Grecu, Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti, 1963.
Αναστασία Λάλα-Παπαδία, <i>Αστικές κοινότητες</i>	Αναστασία Λάλα-Παπαδία, <i>Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στο βενετοκρατούμενο ελληνικό χώρο (13^{ος}-18^{ος} αι)</i> , Βενετία 2004
ΛΒΠ	Λεξικόν της Βυζαντινής Πελοποννήσου (Αθήνα 1998)
ΜΓΕ-Υδρία	Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία
W. Miller, <i>Φραγκοκρατία</i>	W. Miller, <i>Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα, 1204-1566</i> , Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997
J. J. Norwich, <i>Ιστορία της Βενετίας</i>	J. J. Norwich, <i>Ιστορία της Βενετίας</i> , Αθήνα, εκδ. Φόρμιγξ, 1993
Πελοπ.	Τα Πελοποννησιακά
Α. Σαββίδης, <i>Δοκίμια</i>	Α. Σαββίδης, <i>Δοκίμια Οθωμανικής Ιστορίας</i> , Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2004 (2 ^η έκδ)

A. Σαββίδης, <i>Σελίδες</i>	A. Σαββίδης, <i>Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση: Ουγγλίας-Ουνυάδης-Καστριώτης-Κλαδάς</i> , Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 1990.
Κ. Σάθας, <i>Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα</i>	Κ. Σάθας, <i>Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα</i> . Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Δ.Ν. Καραβία, 1995 (ανατ.)
Σφραντζής, εκδ. Grecu	Georgios Sphrantzes, <i>Memorii</i> , ed. V. Grecu, Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti, 1966.
Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης	Laonikos Chalcocondyles, <i>Historiarum. Libri decem</i> , Bonnae 1843.
Χρονικό του Γαλαξειδίου	Το Χρονικό του Γαλαξειδίου. Χειρόγραφο κείμενο Ευθύμιος Πενταγιώτης, ιερομόναχος, εισαγ.-δημοσίευση Κ. Σάθας, προλογικά Α. Σαββίδης, Αθήνα, εκδ. Δημιουργία, 1996.
Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων	<i>Ανωνύμου Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων κατά τον ελληνικόν Βαρβερινόν κώδικα ΙΙΙ</i> , εκδ. Γ. Ζώρας, Αθήνα 1958.
Acta Albaniae-Veneta	J. Valentini, <i>Acta Albaniae Veneta</i> , v. 24, Munich MCMLXXVII -25, Munich MCMLXXIX.
A.S.V.	Archivio Stato di Venezia
F. Babinger, <i>Mehmed the Conqueror</i>	F. Babinger, <i>Mehmed the Conqueror and his Time</i> , Princeton 1978 (repr. 1992)
G. Bosio, <i>Storia della Religione</i>	G. Bosio, <i>Storia della Sacra Religione di San Giovanni Gierosolimitano</i> , Roma 1625
DBI	Dizionario Biografico degli Italiani
EI2	Encyclopaedia of the Islam
EncCrus	Encyclopaedia of the Crusades (Santa Barbara 2006)
EPLBHC	Encyclopaedical Prosopographical Lexicon of Byzantine History and Civilization

K. Hopf, <i>Chroniques Greco-Romanes</i>	K. Hopf, <i>Chroniques Greco-Romanes</i> , Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Χ. Σπανού, 1961
C. Imber, <i>Ottoman Empire</i>	C. Imber, <i>The Ottoman Empire, 1300-1481</i> , Istanbul, the Isis Press, 1990
N. Iorga, <i>Notes et extraits</i>	N. Iorga, <i>Notes et extraits pour servir a l'histoire des Croisades au XVe siècle</i> , Bucarest 1915
JOAS	Journal of Oriental and African Studies
D. Malipiero, <i>Annali Veneti</i>	D. Malipiero, <i>Annali Veneti</i> , <i>Archivio Storico Italiano</i> v. VII, parte I, Firenze 1843
D. Pitcher, <i>Historical Geography</i>	D. Pitcher, <i>An Historical Geography of the Ottoman Empire</i> , Leiden, Brill, 1972
S. Romanin, <i>Storia documentata</i>	S. Romanin, <i>Storia documentata di Venezia</i> , v. IV, Venezia, 1853-61
K. Sathas, <i>Documents inédits</i>	K. Sathas, <i>Documents inédits relatifs a l'histoire de la Grèce au moyen age</i> , v. 1-8, Paris 1880-86
K. Setton, <i>Papacy II</i>	K. Setton, <i>The Papacy and the Levant</i> , v. II, Philadelphia 1978
Th. Stavrides, <i>The Sultan of Vezirs</i>	Th. Stavrides, <i>The Sultan of Vezirs. The Life and times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)</i> , Leiden, Brill, 2001
Storia di Venezia	<i>Storia di Venezia dalle origini alla caduta della Serenissima</i> (a cura di A. Tenenti-U. Tucci), v. IV, Roma 1996

Εισαγωγή

Ένα από τα σημαντικότερα γεγονότα στην ιστορία των συγκρούσεων του 15^{ου} αιώνα αποτελεί ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος, που διεξήχθη ανάμεσα στη Βενετία και την Οθωμανική αυτοκρατορία κατά τη διάρκεια των ετών 1463-1479. Η ιστορική αυτή περίοδος, η οποία σημαδεύεται από την πτώση της Κωνσταντινούπολης ως αποκορύφωμα της σταδιακής αποσάθρωσης και κατάρρευσης της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, θα μπορούσε να χαρακτηριστεί και ως το εφελτήριο ορισμένων νέων διεργασιών. Αυτές αφορούσαν την εδαφική ανακατανομή στο χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου, ο οποίος μέχρι τότε ήταν κατατμημένος σε μικρότερες ηγεμονίες λατινικής ή άλλης προέλευσης, όπως για παράδειγμα η επικράτεια του Γεωργίου Καστριώτη στην Αλβανία, το βυζαντινό Δεσποτάτο του Μορέως ή το φραγκικό Δουκάτο του Αιγαίου, τα δύο τελευταία κυρίως ως αποτέλεσμα των διαλυτικών τάσεων που παρουσίαζε η Βυζαντινή αυτοκρατορία κατά τους τελευταίους αιώνες της ύπαρξής της. Η ανάπτυξη όμως της Οθωμανικής αυτοκρατορίας και ιδιαίτερα υπό την ηγεσία του Μωάμεθ Β΄ του Πορθητή (1444-46, 1451-81) επρόκειτο να αλλάξει το εδαφικό και πολιτικό status quo, που είχε διαμορφωθεί στη διάρκεια των δύο αιώνων που είχαν προηγηθεί. Η νέα αυτοκρατορική δύναμη που αναδύοταν επρόκειτο να αντικαταστήσει την παλιά βυζαντινή ενσωματώνοντας περιοχές που μέχρι το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα απολάμβαναν μιας σχετικής αυτοτέλειας¹. Ο μόνος υπολογίσιμος αντίπαλος στην πορεία των Οθωμανών για επικράτηση στην περιοχή αυτή ήταν η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, καθώς διατηρούσε στον ίδιο χώρο εμπορικά συμφέροντα από τα οποία εξαρτώνταν η οικονομική της ευμάρεια γενικότερα η πολιτική της υπόσταση και επιρροή στη

¹ Η αυτοτέλεια αυτή ήταν σχετική, καθώς υπήρχε ένα πολύπλοκο πλέγμα συμφερόντων και εξαρτήσεων, οι οποίες προέκυπταν από τη φύση του μεσαιωνικού φεουδαρχικού συστήματος δυτικού τύπου και που καθιστούσε τα κρατίδια αυτά υποτελή σε μια μεγαλύτερη δύναμη, όπως η ίδια η Βενετία μια από τις πρωταγωνίστριες στο ιστορικό και πολιτικό προσκήνιο της εποχής.

νοτιοανατολική Μεσόγειο. Η διαπάλη αυτή όμως δεν επρόκειτο να περιοριστεί χρονικά στον 15^ο αιώνα. Ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος ήταν ο πρώτος σε μια μακρά ιστορία συγκρούσεων ανάμεσα στις δύο δυνάμεις, οι οποίες κατέληξαν να φθάσουν ως τις παρυφές του 18^{ου} αιώνα, γράφοντας τη δική τους ιδιαίτερη ιστορία.

Μεθοδολογία-πηγές-βιβλιογραφία

Το να επιχειρήσει κανείς να περιγράψει έναν μακροχρόνιο πόλεμο, όπως ο Α΄ βενετο-οθωμανικός, απαιτεί από την αρχή μια ξεκάθαρη αντίληψη του πως θα πρέπει να κινηθεί, ώστε να εξετάσει όλες τις επιμέρους παραμέτρους του. Συνεπώς οφείλει να θέσει από την αρχή μια σειρά ερωτημάτων και ακολούθως να καταρτίσει μια συγκεκριμένη μεθοδολογία προκειμένου αυτά να απαντηθούν. Συγκεκριμένα τα ερωτήματα που προέκυψαν σχετίστηκαν όχι μόνο με αυτή καθαυτή τη ροή του πολέμου, δηλαδή τη γεγονοτολογία και τους πρωταγωνιστές αλλά κυρίως την προβληματική που αφορούσε τις αιτίες αλλά και τις αφορμές της έκρηξής του, τις διπλωματικές ενέργειες και τους ελιγμούς καθ' όλη τη διάρκειά του, την ίδια τη φύση του (π.χ πολεμικές ενέργειες που έμοιαζαν με επιδρομές πειρατικού ή πιο σωστά κουρσαρικού τύπου) αλλά και τις συνέπειες του στο εντόπιο ελληνικό στοιχείο, το οποίο δεν θα μπορούσε να αγνοηθεί, καθώς εκείνο κατοικούσε μόνιμα στο μεγαλύτερο μέρος των περιοχών, στις οποίες έλαβαν χώρα οι εχθροπραξίες.

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να γίνει μία διευκρίνιση: ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος ήταν ένας αγώνας πολυμέτωπος, ο οποίος δεν περιορίστηκε στα εδάφη που διέμεναν ελληνικοί πληθυσμοί αλλά και σε σημεία της Αλβανίας και του Πόντου, για την κατοχή των οποίων έριζαν και οι δύο αντίπαλοι. Στην παρούσα διατριβή όμως θελήσαμε να εστιάσουμε

περισσότερο στα όσα συνέβησαν στον ελλαδικό χώρο, εφόσον έτσι και αλλιώς η γεωγραφική αυτή ενότητα (και ειδικότερα η Πελοπόννησος) υπήρξε το κύριο σημείο της πολεμικής αντιπαράθεσης, καθώς εκεί εντοπίζονταν τα μεγαλύτερα συμφέροντα τόσο για τους Βενετούς όσο και τους Οθωμανούς, όπως ελπίζουμε ότι θα καταδειχθεί και από την ανάλυσή μας.

Όσον αφορά τις πηγές που χρησιμοποιήθηκαν κατά το μεγαλύτερο ποσοστό τους αποτελούν δημοσιευμένο υλικό. Αυτό μπορεί να χωρισθεί σε τρεις κατηγορίες: Τις ελληνικές, τις λατινικές και τις οθωμανικές πηγές: Στις ελληνικές συμπεριλαμβάνονται οι τέσσερις ιστορικοί της Άλωσης, Δούκας, Κριτόβουλος, Σφραντζής και Χαλκοκονδύλης, καθώς και άλλες δευτερεύουσες πηγές, όπως τα βραχεία χρονικά. Στις λατινικές συγκαταλέγεται υλικό που απαντάται σε διάφορες συλλογές με πρώτη και αξεπέραστη το ανυπέβλητο έργο του Κ. Σάθα, *Documents inedits*, στο οποίο βρίσκουμε και το κύριο σώμα των εγγράφων που αφορούν τον πόλεμο αυτό και προέρχονται από το Κρατικό Αρχείο Βενετίας. Εκτός από τις βενετικές κρίθηκε σκόπιμο να υπάρχουν και άλλες πηγές που σχετίζονται με τους Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου και τις σχέσεις τους με το βενετικό κράτος, καθώς και πηγές που άπτονται των βενετο-γενουατικών σχέσεων. Ένα μικρότερο μέρος των πηγών είναι αδημοσίευτο και προέρχεται από το Κρατικό Αρχείο Βενετίας και πιο συγκεκριμένα αποφάσεις του Μεγάλου Συμβουλίου κατά τη χρονολογική περίοδο που μας απασχόλησε, όπως και ντοκουμέντα από τις συλλογές της Μαρκιανής Βιβλιοθήκης, τα οποία παρατίθενται αναλυτικά στη βιβλιογραφία.

Η τρίτη κατηγορία πηγών που έπρεπε να περιληφθεί ήταν οι οθωμανικές πηγές. Στην περίπτωση αυτή όμως υπάρχει μια ιδιομορφία, η οποία καθόρισε και το κέντρο βάρους της σύνθεσης, το οποίο δόθηκε κυρίως στη βενετική πλευρά. Η ιδιομορφία αυτή δεν είναι άλλη από τη δυσκολία ανάγνωσης εγγράφων της εποχής, γεγονός που αναφέρεται και πιο διεξοδικά στο πλαίσιο

της ανάλυσής μας και καθιστά αδύνατη την προσέγγισή τους από έναν μη ειδικό μελετητή των osmanlı, στα οποία είναι γραμμένα. Για το λόγο αυτό υποχρεωθήκαμε να περιοριστούμε στη χρήση δημοσιευμένων οθωμανικών πηγών ειδικού ενδιαφέροντος για επιμέρους θέματα. Αλλά και από την πλευρά Οθωμανών χρονικογράφων της εποχής όπως ο Ασίκ-Πασά-Ζαδέ, ο Μεχμέτ Νεσρί, ο Ουρούτζ, ο Ρούχι κ.α, δεν αντλούμε στοιχεία, καθώς από την πλευρά τους δεν μας δίνουν πληροφορίες σχετικά με τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο. Επομένως και οι αφηγηματικές πηγές από οθωμανικής απόψεως δεν είναι ιδιαίτερα αξιοποιήσιμες, εφόσον δεν έχουμε κάτι ανάλογο με το παράδειγμα του Domenico Malipiero, Βενετού χρονικογράφου που μας εξασφάλισε μια εκτενή αφήγηση των γεγονότων σύμφωνα βέβαια με τη βενετική οπτική.

Η βιβλιογραφία, η οποία χρησιμοποιήθηκε μέσα από έρευνες στην Εθνική Βιβλιοθήκη, τη Γεννάδειο για την εκπόνηση της εργασίας αυτής προσπαθήσαμε να είναι όσο πιο ευρεία γινόταν, με την ενσωμάτωση τόσο των παλαιότερων και κλασικών συμβολών, όπως το μνημειώδες έργο του K. M. Setton, *The Papacy and the Levant*, όσο και τις πιο πρόσφατες μονογραφίες και άρθρα. Είναι δύσκολο να ξεπεράσει κανείς σε κατάρτιση και αφηγηματική δύναμη ιστορικούς όπως τον K. Setton ή τον A. Βακαλόπουλο, οι οποίοι μας έχουν δώσει θαυμάσιες αναλύσεις της πρώτης βενετο-οθωμανικής αναμέτρησης. Παρά ταύτα όμως - όπως συνέβη και με άλλους συγγραφείς- έγινε μόνο ως μέρος μιας διαφορετικής μεγαλύτερης σύνθεσης χωρίς να μελετάται διεξοδικότερα. Αυτό ακριβώς επιχειρήσαμε να κάνουμε μέσα από μια πιο εξειδικευμένη εργασία. Ταυτόχρονα η διαρκής ανανέωση της βιβλιογραφίας απαιτούσε ανάλογες προσαρμογές με την κατάλληλη αξιοποίηση των νέων συμβολών.

Δομή

Σύμφωνα με τα ερωτήματα που τέθηκαν κατά την πρώτη φάση της εργασίας αυτής με σκοπό να δοθεί μια όσο το δυνατό ολοκληρωμένη εικόνα της βενετο-οθωμανικής αντιπαράθεσης, οργανώθηκε και ο τρόπος δόμησής της. Τα δύο πρώτα κεφάλαια αποτελούν κατά κάποιο τρόπο ένα εισαγωγικό μέρος. Το πρώτο κεφάλαιο είναι αφιερωμένο σε μια κατοπτική εξέταση και των επτά βενετο-οθωμανικών πολέμων, με το σκεπτικό ότι αυτοί αποτέλεσαν τη συνέχεια του πρώτου και μας βοηθούν να κατανοήσουμε -παρά τα επιμέρους διαφορετικά χαρακτηριστικά τους, όπως για παράδειγμα η ανεπάρκεια των Βενετών ναυάρχων ή η έλλειψη σωστού συντονισμού και προετοιμασίας εκ μέρους τους- τη βασική αιτία που προκάλεσε και την πρώτη πολεμική ανάφλεξη μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας, που δεν ήταν άλλη από τον ανταγωνισμό για τον έλεγχο της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου. Το πείσμα της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου κράτησε ζωντανή αυτή την αντιπαράθεση και συντήρησε τη διαμάχη, παρότι γνώριζε ότι αντιμετώπιζε έναν πολύ δύσκολο αντίπαλο, τα ίδιο πείσμα που την παρέσυρε και στον πρώτο δεκαεξαετή πόλεμο, ο οποίος αποτέλεσε την αφετηρία μιας μακρόχρονης πάλης και αυτής προσπαθήσαμε να δώσουμε το περίγραμμα.

Στο δεύτερο κεφάλαιο δίνεται το ιστορικό πλαίσιο μέσα στο οποίο διαμορφώθηκαν και εξελίχθηκαν οι σχέσεις ανάμεσα στα δυο αντιμαχόμενα μέρη από τις απαρχές του οθωμανικού κράτους, το οποίο άρχισε να σχηματοποιείται και να εδραιώνεται μόλις το 14^ο αιώνα. Τότε βέβαια χρονολογείται και το ξεκίνημα των πρώτων επαφών που δεν ήταν πάντα εχθρικές. Αντιθέτως η Βενετία είχε αντιληφθεί και αποδεχθεί πλήρως σαν εμπορικό κράτος την αναγκαιότητα διπλωματικών προσεγγίσεων και καλών σχέσεων για την ομαλή και ανεμπόδιστη διεξαγωγή των οικονομικών της δραστηριοτήτων. Αυτός ήταν και ο λόγος που αρχικά την έκανε εξαιρετικά διστακτική στην ανάληψη πολεμικών πρωτοβουλιών, όντας ένα κράτος

εμπόρων που χρειάζονταν την ειρήνη για να ευημερήσουν. Η εντελώς αντίθετη πρακτική της φιλοπόλεμης οθωμανικής αυτοκρατορίας, που είχε ανάγκη την απορρόφηση όλο και περισσότερων εδαφών τους έφερε αντιμέτωπους, παρά τις βενετικές προσπάθειες για την αποτροπή του πολέμου, ο οποίος όμως δεν πέτυχαν παρά μόνο να τον καθυστερήσουν για λίγο.

Το τρίτο κεφάλαιο περιλαμβάνει την περιγραφή των γεγονότων όπως διαδραματίστηκαν άλλοτε κατά έτος, όποτε υπήρχε έντονη πολεμική δραστηριότητα ή κατά έτη όταν οι εχθροπραξίες ήταν σποραδικές και χωρίς μεγάλη ένταση. Επιπλέον κρίθηκε σκόπιμη και μια ιστορική αναδρομή τόσο της βενετικής όσο και της οθωμανικής παρουσίας στην Πελοπόννησο που αποτέλεσε και τον «πυρήνα» της σύρραξης, καθώς εκεί δόθηκαν οι περισσότερες μάχες, καθώς ήταν η κτήση που επιθυμούσαν και οι δύο αντίπαλοι διακαώς.

Στα δύο τελευταία κεφάλαια γίνεται μια απόπειρα να εξεταστούν εκτενώς αφενός οι διπλωματικές διεργασίες που καθόρισαν σε ορισμένες περιπτώσεις και τα μέτωπα του πολέμου και αφετέρου το σημαντικό ζήτημα της στάσης των ελληνικών πληθυσμών. Οι διπλωματικοί μηχανισμοί κινήθηκαν κατά κύριο λόγο από το βενετικό κράτος ως προς την προσπάθεια εξεύρεσης συμμάχων, ενώ υπήρξαν και εκατέρωθεν προσπάθειες για τη σύναψη ειρήνης ήδη από τα πρώτα έτη του πολέμου, τις περισσότερες φορές όμως με πρωτοβουλία του Οθωμανού σουλτάνου και αποδέκτες τους έξι κατά σειρά δόγηδες με τους οποίους έπρεπε να συνδιαλεχθεί, ώσπου να καταλήξουν τελικά σε κοινή συμφωνία ειρήνης επί των ημερών του Giovanni Mocenigo (1478-1485).

Συναφές με τις προσπάθειες επικράτησης των δύο αντιπάλων είναι και το θέμα των ελληνικών πληθυσμών, στους οποίους ειδικά οι Βενετοί στηρίχθηκαν προκειμένου να προωθήσουν τις επιδιώξεις τους. Οι Έλληνες κάτοικοι και ιδιαίτερα εκείνοι της Πελοποννήσου είχαν ενεργή ανάμειξη στα πολεμικά

τεκταινόμενα τασσόμενοι τις περισσότερες φορές υπέρ των Βενετών, πλήρωσαν όμως και το τίμημα του μακρού αυτού πολέμου σε διάφορα επίπεδα, όπως το δημογραφικό και οικονομικό.

Στο τέλος παρατίθενται κάποια γενικά συμπεράσματα και εκτιμήσεις από τον πόλεμο αυτό, ενώ στο παράρτημα επιλέχθηκε να παρατεθούν μεταφρασμένα αποσπάσματα από το έργο του Giacomo Bosio, καθώς είναι μια πηγή εξαιρετικά ενδιαφέρουσα που φωτίζει και ορισμένες πτυχές του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου σε σχέση με ορισμένες διπλωματικές προσεγγίσεις μεταξύ Βενετών και Ιωαννιτών που δεν είναι ευρύτερα γνωστές.

Ολοκληρώνοντας και συνοψίζοντας θα λέγαμε πως ανάλογα με το υλικό που είχαμε στη διάθεσή μας θελήσαμε να κάνουμε μια μεθοδική παρουσίαση του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου χωρίς να σημαίνει ότι η έρευνα έχει εξαντληθεί πλήρως, καθώς ποτέ δεν μπορεί να αποκλειστεί το ενδεχόμενο ανακάλυψης νέων στοιχείων. Ελπίζουμε όμως να πετύχαμε τον παραπάνω στόχο προβάλλοντας τα κυριότερα σημεία του.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΡΩΤΟ

Οι επτά βενετο-οθωμανικοί πόλεμοι (15^{ος}-18^{ος} αι.): Μια γενική επισκόπηση

Από τα μέσα του 15^{ου} και ως τις αρχές του 18^{ου} αιώνα σημαντικό ρόλο στις ιστορικές τύχες της νοτιοανατολικής λεκάνης της Μεσογείου² διαδραμάτισαν

² Για μια σφαιρική εξέταση του μεσογειακού χώρου την εποχή αυτή βασικό παραμένει το έργο του F. Braudel, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου της Ισπανίας*, μετφ. Κλαίρη Μητσοτάκη, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., τ. 1-3, 1993-98. Βλ. επίσης πρόσφατα τον συλλογικό τόμο με επιμέλεια του D. Abulafia, *Η Μεσόγειος στην Ιστορία*, μετφ. Γ. Σιώρης-Σέβη Σπυριδογιαννάκη, Αθήνα, εκδ. Πατάκης, 2004, (ιδίως τα κεφάλαια 'Η Μεσόγειος των Χριστιανών, 1000-1500 του M. Balard και 'Η αναγέννηση του Ισλάμ, 1500-1700' της Molly Greene).

οι συγκρούσεις που διεξήχθησαν στο γεωγραφικό αυτό χώρο ανάμεσα στη Γαληνοτάτη Δημοκρατία της Βενετίας και την Οθωμανική αυτοκρατορία. Ύστερα από την πτώση της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας και μόλις μια δεκαετία μετά την Άλωση εγκαινιάζεται η σειρά των επτά βενετο-οθωμανικών πολέμων, των οποίων οι συνέπειες επηρέασαν όχι μόνο τα δύο εμπλεκόμενα μέρη, αλλά και τους ελληνικούς πληθυσμούς³ των περιοχών όπου έλαβαν χώρα οι διάφορες πολεμικές αναμετρήσεις -περιοχών των οποίων ένα ποσοστό είχε περάσει στην κατοχή της Ιταλικής Δημοκρατίας απαρτίζοντας το αποικιακό της κράτος.

Το βασικό υπόβαθρο όλων των βενετο-οθωμανικών αναμετρήσεων⁴ και η αιτία που τις προκάλεσε, είχε άμεση σχέση με τον έντονο ανταγωνισμό που αναπτύχθηκε ανάμεσα στα δύο κράτη για τον έλεγχο του ηπειρωτικού και θαλάσσιου δικτύου, το οποίο αποτελούσε τον άξονα για το διαμετακομιστικό εμπόριο της Δημοκρατίας του Αγίου Μάρκου, καλύπτοντας έτσι μια γεωγραφική ενότητα που ενδιαφέρονταν να ενσωματώσουν στην επικράτειά τους οι Οθωμανοί σουλτάνοι. Ως το 1453 η παρουσία της Βυζαντινής αυτοκρατορίας έστω και με την ασθενική της υπόσταση λειτουργούσε ανασχετικά ως προς την ανάπτυξη του ανταγωνισμού αυτού. Μετά την κατάρρευσή της το πολιτικό σκηνικό αλλάζει δραματικά, ανοίγοντας το δρόμο για την πλήρωση του κενού εξουσίας που δημιουργήθηκε και που

³ Για τις συνέπειες που υπέστησαν οι ελληνικοί πληθυσμοί βλ. F. W. Hasluck, Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest, *Annual British School at Athens*, v. 17, 1910-11, σ. 151-181.

⁴ Για τους επτά βενετο-οθωμανικούς πολέμους βλ. Κ. Βάρφης, *Οι βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες*, Αθήνα 1955, *Guerre contro i Turchi 1453-1570*, a cura di M. Beer-C. Invalid, Mokena 1988, καθώς και P. Preto, *Venetia e i Turchi*, Frieze 1975, σε ειδικό για τους βενετο-οθωμανικούς πολέμους κεφάλαιο σ. 25-66. Επίσης Α. Διαμαντής, Από την άλωση μέχρι τη συνθήκη της Βενετίας. Οι τρεις Τουρκοβενετικοί πόλεμοι (1453-1573) και Από τη συνθήκη της Βενετίας μέχρι τη συνθήκη του Κάρλοβιτς. Οι Οθωμανοί χάνουν την Πελοπόννησο, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 10 (β' έκδ.), Αθήνα, εκδ. Δομή, 2006, σ. 16-67 και 118-171, όπου όμως ο συγγραφέας υπολογίζει συνολικά έξι βενετο-οθωμανικούς πολέμους, εξαιρώντας τον πόλεμο για την Κύπρο. Πρβλ. και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Σπ. Κάπαρη, Συγκρούσεις Ενετών-Τούρκων στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, *Στρατιωτική Ιστορία*, τ. 18, Φεβρουάριος 1998, σ. 16-22.

νομοτελειακά θα οδηγούσε στην πολεμική ανάφλεξη μεταξύ των δυνάμεων που είχαν συμφέροντα στα εδάφη που μέχρι πρότινος ήταν προσαρτημένα σε εκείνη⁵.

Η επίσημη έναρξη των εχθροπραξιών χρονολογείται το 1463 με την κήρυξη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου⁶. Στους αιώνες που ακολούθησαν οι βενετο-οθωμανικές συρράξεις εξελίσσονται ανάλογα με τις περιστάσεις και τις ιδιαίτερες συνθήκες που επικρατούσαν την εποχή κατά την οποία διεξάγονταν. Αυτές ορίζονταν από το γενικότερο πολιτικό-διπλωματικό περιβάλλον και την κατάσταση των δύο αντιπάλων, καθώς και τα νέα δεδομένα στον τομέα των στρατιωτικών και αμυντικών τεχνικών⁷, χωρίς να αλλάζει ο ουσιαστικός προσανατολισμός τους, που δεν ήταν άλλος από την αμοιβαία υπονόμευση και την προσπάθεια εκτοπισμού της αντίπαλης δύναμης από τις διεκδικούμενες περιοχές.

Τα γεγονότα της δεκαετίας που προηγήθηκε του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου καθόρισαν επακριβώς το πλαίσιο μέσα στο οποίο θα εδράζονταν στο εξής οι σχέσεις Βενετών και Οθωμανών⁸. Η Γαληνοτάτη βέβαια είχε κινηθεί νωρίς προκειμένου να διασφαλίσει με συνθήκη τα εμπορικά της προνόμια, μέσα από μια επίφαση ειρήνης⁹, πολύ σύντομα όμως θα αντιλαμβανόταν ότι η

⁵ Ο D. Pitcher (†1963) στο μεταθανάτια εκδοθέν έργο του *An historical geography of the Ottoman Empire*, Leiden, Brill, 1972, σ. 75 διατυπώνει την άποψη ότι ο Μωάμεθ Β΄ αποτέλεσε κατά κάποιον τρόπο τον κληρονόμο της Βυζαντινής αυτοκρατορίας, κληρονομιά την οποία θέλησε να επεκτείνει με την προσθήκη νέων χωρών στις ήδη υπάρχουσες, εκτιμώντας προφανώς ότι σ' αυτή την περιοχή δύσκολα θα μπορούσε να ανταγωνιστεί την οθωμανική αυτοκρατορία άλλος αξιόμαχος αντίπαλος.

⁶ Βλ. Α. Σαββίδης, *Δοκίμια Οθωμανικής Ιστορίας*, β΄ έκδοση, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση 2004, σ. 71.

⁷ Για την εξέλιξη της βενετικής αμυντικής αρχιτεκτονικής βλ. *Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες- δίκτυα οχρωματικής Αρχιτεκτονικής*, (συλλογικό έργο), Αθήνα 2001.

⁸ Βλ. τη διδακτορική διατριβή του Α. Andrews, *The Turkish threat to Venice, 1453-1463*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Πενσυλβανίας 1962, που αφορά ακριβώς την κρίσιμη αυτή δεκαετία.

⁹ Η πρώτη μετά την Άλωση συνθήκη υπογράφηκε μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις 18 Απριλίου του 1454: βλ. σχετικά Ι. Χασιώτης, Η τουρκική κατάκτηση της Μυτιλήνης (1462), ο πρώτος Βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ΄ Αθήνα 1974, σ. 261, καθώς και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ΄, σ. 9. Πιο αναλυτικά βλ. στη συνέχεια κεφ. 2.

διπλωματική αυτή συμφωνία θα ίσχυε μόνο σε θεωρητικό επίπεδο. Για το καθεστώς ανασφάλειας που επικράτησε στη συνέχεια είχαν και τα δύο μέρη ίσο μερίδιο ευθυνών με μια διαφορά: Η πόλη των Τεναγών κατέβαλε προσπάθειες για την αποφυγή της πολεμικής έκρηξης, άσχετα αν τελικά αυτή κατέστη αναπόφευκτη, μια γραμμή που επεδίωξε μακροπρόθεσμα να τηρήσει σταθερά στην εξωτερική της πολιτική. Όμως τις περισσότερες φορές αναγκάστηκε να συρθεί σε πόλεμο, καθώς οι οθωμανικές προθέσεις δεν άφηναν κανένα περιθώριο για διπλωματική διευθέτηση των διαφορών τους με πολύ σοβαρές επιπτώσεις για το οικονομικό μέλλον της Βενετίας¹⁰.

Η οθωμανική πλευρά από την άλλη είχε σοβαρούς λόγους να πράξει το αντίθετο. Η δική της επεκτατική πολιτική επιβαλλόταν για δύο λόγους: Ο πρώτος ήταν τα κελεύσματα του Κορανίου, το οποίο καλούσε τους πιστούς σε ιερό πόλεμο για την υποταγή των απίστων και ο δεύτερος και πιο ουσιαστικός, ήταν η εξασφάλιση των πόρων που απαιτούνταν προκειμένου να αποκατασταθούν τα μέλη του σουλτανικού στρατού. Υπ' αυτή την έννοια δεν υπήρχε άλλη διέξοδος για τους Οθωμανούς, παρά μόνον οι αλληπάλληλες κατακτήσεις προκειμένου να ικανοποιήσουν τόσο τις «πνευματικές» όσο και τις υλικές ανάγκες τους¹¹. Επιπλέον, άμεσος στόχος ήταν και η εξάλειψη όλων των λατινοκρατούμενων θυλάκων που απέμεναν στην περιοχή και θα μπορούσαν ίσως να δημιουργήσουν προβλήματα στην εδραίωση της

¹⁰ Ι. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης, ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001, σ. 187-188.

¹¹ Για τις αιτίες της οθωμανικής επεκτατικότητας βλ. σχετικά Ρ. Sugar, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, μετ. Παυλίνα Μπαλουξή, τ. 1, Αθήνα, εκδ. Σμίλη, 1994, σ. 48-51. Επίσης και την πρόσφατη μονογραφία του Η. W. Lowry, *Η φύση του οθωμανικού κράτους*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 2004 (πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση Ν. Νικολούδη, *Ιστορικά Θέματα*, τ. 55, Οκτώβριος 2006, σ. 126 και Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος*, τ. 15, 2006, σ. 468-69), όπου εξετάζεται το πρώιμο οθωμανικό εμιράτο υπό το πρίσμα μιας νέας ερμηνείας που αφορά τους λόγους της επικράτησης του στη Μικρά Ασία αλλά και στα Βαλκάνια. Βλ. και Η. Inalcik, *Οθωμανική Αυτοκρατορία-Η κλασική εποχή, 1300-1600*, μετφ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1995, σ. 21-23, όπου αναλύεται η ισλαμική φιλοσοφία, σύμφωνα με την οποία ο ισλαμικός κόσμος όφειλε να επιβληθεί απόλυτα στον κόσμο των απίστων.

κυριαρχίας τους¹². Στα επόμενα χρόνια, όταν η δύναμη της αυτοκρατορίας έφθασε στο απόγειό της, μια ακόμη συνιστώσα της οθωμανικής εξωτερικής πολιτικής κατέστη η αποτροπή των συμμαχιών μεταξύ των ισχυρών ευρωπαϊκών κρατών, ώστε να μην οδηγήσουν σε πολεμικό συνασπισμό εναντίον της σε βαθμό μάλιστα που θα επηρέαζε σημαντικά τα δρώμενα στο εσωτερικό της Ευρώπης¹³.

1. Η πρώτη περίοδος των βενετο-οθωμανικών συγκρούσεων (15^{ος}-αρχές 16^{ου} αι.).

Ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής (1444-1446 και 1451-1481) υπήρξε ο πρώτος σουλτάνος που κινήθηκε έντονα επιθετικά στα Βαλκάνια¹⁴, στον ελλαδικό χώρο, καθώς και στον ευρωπαϊκό εν γένει με στόχο όχι την απλή υποτελεία αλλά την πλήρη ενσωμάτωσή τους στο κράτος του¹⁵. Είχε κατανοήσει εγκαίρως ότι οι πόλεμοι αυτοί ήταν απαραίτητοι για τη βιωσιμότητα της αυτοκρατορίας και δεν ήταν διατεθειμένος να σταματήσει τη νικηφόρα προέλασή του μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης. Γι' αυτό ακριβώς έλαβε και τον τιμητικό τίτλο του «Πορθητή» (Fatih), εξαιτίας της σειράς αυτής των κατακτήσεών του μέσα σε μια τριακονταετία και πλέον. Παρά τη συνθήκη ειρήνης που είχε υπογράψει

¹² Μια τέτοια περίπτωση αποτελούσε και η νησιωτική επικράτεια των Ιωαννιτών Ιπποτών, η οποία μετά την άλωση της Κωνσταντινούπολης δεχόταν επιθέσεις από τους Οθωμανούς: βλ. σχετικά, Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών, 14^{ος}-16^{ος} αι.*, Ρόδος, εκδ. Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης, 1991, σ. 125.

¹³ Η. Inalcik, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 73.

¹⁴ Για την οθωμανική παρουσία στα Βαλκάνια και την αντίδραση των ντόπιων ηγεμόνων βλ. σχετικά στον Α. Σαββίδη, *Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνες. Ουγγέλης-Ουννάδης-Καστριώτης-Κλαδάς*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 1991.

¹⁵ Η προέλασή του έφθασε μέχρι την Ιταλία οπότε και κατέλαβε το Οτράντο σκορπώντας τον πανικό στους κατοίκους της χερσονήσου: βλ. σχετικά F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his time*, Princeton 1978, (ανατ. 1992), σ. 391-96. Πρβλ. και Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνησι 1869, ανατ. Δ. Ν. Καραβίας 1995, σ. 35. Επίσης το πρόσφατο εκλαϊκευτικό άρθρο της Κωνσταντίνας Μπούνια, Η οθωμανική απόβαση στο Ότραντο, 1480, *Ιστορικά Θέματα* τ. 34, Νοέμβριος 2004, σ. 8-17.

με τους Βενετούς και που προέβλεπε την ελεύθερη διακίνησή τους στο Αιγαίο, πρακτικά αυτό κατέληξε ανέφικτο, καθώς οι Οθωμανοί παρενοχλούσαν τα πλοία τους, ενώ δημιουργούσαν προβλήματα και σε ορισμένες από τις ηπειρωτικές τους κτήσεις, δείχνοντας με αυτό τον τρόπο ξεκάθαρα τις εχθρικές τους διαθέσεις. Η Δημοκρατία την κρίσιμη αυτή περίοδο περιορίστηκε να κρατήσει μια στάση εφεκτική μη θέλοντας να εμπλακεί σε πόλεμο με τον Μωάμεθ Β΄. Η αυξανόμενη όμως οθωμανική προκλητικότητα σε συνδυασμό και με την τάση για επέκταση προς δυσμάς είχε ως αποτέλεσμα μια δραματική μεταστροφή πρώτα απ' όλα της βενετικής κοινής γνώμης, που απαιτούσε την ανάληψη επιθετικών πρωτοβουλιών¹⁶.

Στην αλλαγή αυτή συνέτειναν και οι προσπάθειες του πάπα Πίου Β΄ (1458-1464) για την οργάνωση σταυροφορίας εναντίον των Οθωμανών¹⁷, που μέχρι εκείνη τη στιγμή δεν είχαν βρει ανταπόκριση, καθώς η Γαληνότατη είχε επιλέξει συνειδητά να τις αγνοεί. Τώρα όμως, αναθεωρώντας τη στάση της έκρινε πως θα είχε τη δυνατότητα εξασφάλισης ενός σημαντικού συμμάχου για τον αγώνα που επρόκειτο να αναλάβει. Γρήγορα όμως οι προσδοκίες διαψεύστηκαν, καθώς δεν υπήρχε ειλικρινής πρόθεση αλλά και σοβαρά οργανωμένη προσπάθεια για την ανάληψη μιας τέτοιας πολεμικής πρωτοβουλίας. Η Βενετία συμπεριφερόταν με μια επιπολαιότητα που θα τη διέκρινε και στις επόμενες βενετο-οθωμανικές συγκρούσεις, καθώς έμοιαζε να μη λαβαίνει υπόψιν της το πραγματικό μέγεθος της απειλής, όπως και των δυνατοτήτων του αντιπάλου, αν αναλογιστεί κανείς τα επαναλαμβανόμενα λάθη που διέπραξε κατά τη διεξαγωγή των πολέμων αυτών. Ενδεχομένως δεν είχε το σθένος που απαιτούνταν, ώστε να αντισταχθεί αποτελεσματικά στον

¹⁶ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, μετ. Δ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, εκδ. Φόρμιγξ, 1993, σ. 231 κ.εξ.

¹⁷ Για τις παπικές πρωτοβουλίες σχετικά με την οργάνωση σταυροφορίας βλ. K. Setton, *The Papacy and the Levant*, τ. 2: The 15th century, Φιλαδέλφεια 1978, σ. 333.

υπέρτερο αντίπαλο, νοοτροπία που βρήκε απόλυτα την έκφρασή της στους εκάστοτε Βενετούς ναυάρχους, οι οποίοι στην πλειονότητά τους διακρίθηκαν για την έλλειψη θάρρους¹⁸.

Στις 28 Ιουλίου του 1463 η Βενετία υποχρεώθηκε να κηρύξει τον πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία, μολονότι δεν ήταν εκείνη που είχε επιδιώξει πρώτη κάτι τέτοιο. Ο πόλεμος αυτός κράτησε 16 χρόνια και θα μπορούσε να διαιρεθεί σε δύο φάσεις: Η πρώτη ξεκίνησε το 1463 και κράτησε ως το 1469 και η δεύτερη από το 1471 ως το 1479, χρονιά κατά την οποία υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης. (25 Ιανουαρίου 1479). Το 1470 σημειώθηκε το κυριότερο γεγονός της πολύχρονης αυτής πολεμικής αντιπαράθεσης, η άλωση της Χαλκίδας (Νεγροπόντε), οπότε σήμανε την πτώση ολόκληρης της Εύβοιας, ζωτικής για τα βενετικά συμφέροντα κτήσης. Στο τέλος του πολέμου η Γαληνοτάτη βρέθηκε ηττημένη και το γεγονός αυτό της κόστισε όχι μόνο σε οικονομικό επίπεδο, αλλά και σε ηθικό. Αυτό συνέβη διότι η εικόνα που είχε δώσει στα υπόλοιπα χριστιανικά κράτη της Ευρώπης, ήταν πως επρόκειτο για τη μόνη δύναμη ανάμεσά τους που θα μπορούσε να αναχαιτίσει με επιτυχία την οθωμανική επέλαση, μια εντύπωση που όπως αποδείχθηκε δεν είχε καμία σχέση με την πραγματικότητα¹⁹.

Ο δεύτερος βενετο-οθωμανικός πόλεμος εξερράγη στην εκπνοή του 15^{ου} αιώνα και κράτησε ως τις αρχές του 16^{ου} με διαφορά είκοσι χρόνων από τον

¹⁸ Θα ήταν ενδιαφέρουσα μια προσπάθεια ερμηνείας αυτής της βενετικής στάσης σε ώρα μάλιστα πολέμου. Μία πρώτη προσέγγιση θα μπορούσε να σχετιστεί με το γεγονός ότι οι Βενετοί δεν ήταν πολεμιστές αλλά υπηρέτες του Κερδώου Ερμή. Ερμηνεύοντας τα πράγματα από μία άλλη οπτική ίσως θα μπορούσαμε να πούμε πως είχαν εντυπωσιαστεί και ως ένα βαθμό πτοηθεί από την αναμφισβήτητη πολεμική οργάνωση και υπεροχή των αντιπάλων τους. Για το θέμα αυτό βλ. Lucette Valensi, *Βενετία και Υψηλή Πύλη-η Γένεση του Δεσπότη*, μετφ. Ανθή Καρρά, Αθήνα εκδ. Αλεξάνδρεια 2000. Η συγγραφέας εστιάζει στον τρόπο που έβλεπαν και αντιμετώπιζαν τους Οθωμανούς οι Βενετοί μέσα από τις εκθέσεις των διπλωματικών τους απεσταλμένων. Η αντίληψη ότι αυτοί ήταν αήττητοι ενδεχομένως να έπαιξε ένα ρόλο στην αδυναμία τους να λειτουργήσουν αποτελεσματικά στα πεδία των μαχών.

¹⁹ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό.π., σ. 332-333.

προηγούμενο²⁰. Στο διάστημα που παρεμβλήθηκε η πόλη των Τεναγών προσπάθησε να αντιμετωπίσει τις απώλειες που είχε υποστεί προσθέτοντας δύο νέες κτήσεις στον αποικιακό της κορμό: την Κύπρο και τη Ζάκυνθο, ενώ παράλληλα κατέβαλε προσπάθειες να οργανώσει και να οχυρώσει καλύτερα αυτές που είχε ήδη στην κατοχή της, σε ορισμένες περιπτώσεις με όχι ιδιαίτερα θεαματικά αποτελέσματα²¹. Πολύ σημαντικό επίτευγμα της διπλωματίας της υπήρξε η υπογραφή μιας νέας συνθήκης με την οθωμανική πλευρά, η οποία ακύρωνε επί της ουσίας τους επαχθείς οικονομικούς όρους της αντίστοιχης του 1479: Καταργήθηκε η ετήσια πληρωμή των 10.000 δουκάτων, ενώ οι Βενετοί εξασφάλιζαν μειωμένους εμπορικούς δασμούς και διπλωματικά προνόμια για το βαίλο τους στην Κωνσταντινούπολη²².

Η περίοδος των είκοσι χρόνων που μεσολάβησε μέχρι το ξέσπασμα του Β' βενετο-οθωμανικού πολέμου χαρακτηρίστηκε από μια σχετική ηρεμία που οφειλόταν περισσότερο στην αλλαγή ηγεσίας στην οθωμανική αυτοκρατορία ύστερα από το θάνατο του Μωάμεθ Β' το 1481. Τον διαδέχθηκε ο γιος του Βαγιαζήτ Β' (1481-1512)²³, ο οποίος ήρθε σε σύγκρουση με τον αδελφό του

²⁰ Για τον πόλεμο αυτό βλ. την παλαιότερη συμβολή του G. Cogo, *La Guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501)*, *Nuovo Archivio Veneto* v. 18, 1899 και αυτοτελής έκδ. Βενετία 1888. Βλ. επίσης και Στ. Μακρυμίχαλου, *Ανέκδοτος επιστολή (1501) του Βενέδικτου Pesaro, αρχιστρατήγου των θαλάσσιων και χερσαίων δυνάμεων των Βενετών κατά τον Β' βενετοτουρκικόν πόλεμον, Θησαυρίσματα* τ. 7, 1970, σ. 7-109.

²¹ Βλ. σχετικά Φωτεινή Β. Πέρρα, *Η Ναύπακτος, η Μεθώνη και η Κορώνη μεταξύ των δύο πρώτων βενετο-οθωμανικών πολέμων (1479-1499)*, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 15, 2006, σ. 223-31.

²² Ο βαίλος ήταν ο διπλωματικός αντιπρόσωπος των Βενετών στην οθωμανική Πύλη. Για το αξίωμα του βαίλου ως την άλωση του 1453 βλ. τη διδακτορική διατριβή της Χρύσας Μαλτέζου, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει θεσμός του βενετού βαίλου, 1268-1453*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαρίπολου, 1970. Επίσης τη νεότερη συμβολή των Carla Coco-Flora Manzonetto, *Baili Venetiani alla sublime porta. Storia e caratteristiche dell'ambasciata veneta a Constantinopoli*, Venezia 1985. Σχετικά με την υπογραφή της εν λόγω συνθήκης βλ. Ι. Χασιώτη, *Η υπογραφή της βενετοτουρκικής ειρήνης. Συνέπειες του πολέμου στον ελληνικό κόσμο*, *ΙΕΕ* τ. Ι', Αθήνα 1974, σ. 274-75.

²³ Για τον Βαγιαζήτ Β' βλ. το λήμμα του V. J. Parry, 'Bayazid', *EI2* v. I, 1986, σ. 1119-1121, καθώς και το αντίστοιχο του G. Leiser, 'Βαγιαζήτ Β'', *ΕΠΛΒΙΠ*, τ. 4, 2002, σ. 118-120 με όλη τη σχετική βιβλιογραφία.

Τζεμ Σουλτάν²⁴ για την κατοχή του θρόνου. Μετά την ήττα του ο τελευταίος υποχρεώθηκε να καταφύγει στα δυτικά χριστιανικά κράτη, τα οποία και τον χρησιμοποίησαν ως ένα είδος διπλωματικής ασπίδας κατά του νέου σουλτάνου. Αποδεικνυόταν έτσι ότι οι εσωτερικές εξελίξεις στην οθωμανική αυτοκρατορία ήταν εκείνες που έπαιζαν κυρίαρχο ρόλο για την προσωρινή αναστολή των εχθροπραξιών μεταξύ των δύο αντιπάλων. Η Βενετία ωφελήθηκε από την κατάσταση αυτή, καθώς της δόθηκε η ευκαιρία να ανασυνταχθεί έπειτα από ένα μακροχρόνιο πόλεμο που την είχε αποστραγγίσει οικονομικά.

Το 1495 ο Τζεμ απεβίωσε και ο Βαγιαζήτ Β΄ απαλλάχθηκε από το φόβο πως οι ευρωπαϊκές δυνάμεις θα μπορούσαν να βοηθήσουν τον έτερο διεκδικητή να καταλάβει την εξουσία. Από την εποχή κιόλας που ο αδελφός του ήταν ουσιαστικά αιχμάλωτος των Ευρωπαίων, είχε ξεκινήσει τις προετοιμασίες για την κατασκευή στόλου, που θα του επέτρεπε να τους αντιμετωπίσει σε περίπτωση επίθεσης. Αυτό ήταν ένα σημαντικό άνοιγμα, το οποίο ανέτρεπε για πρώτη φορά τις ισορροπίες σε στρατιωτικό επίπεδο υπέρ των Οθωμανών και ήταν το πρώτο βήμα για την σταδιακή κυριαρχία τους στη θάλασσα. Αν και ο ίδιος –σε αντίθεση με τον πατέρα του Μωάμεθ Β΄- ήταν φιλειρηνικός, δεν μπορούσε να αγνοήσει την αυξανόμενη δυσφορία του στρατού που παρέμενε αδρανής, με κίνδυνο να διαταραχθεί η εσωτερική συνοχή της αυτοκρατορίας αφού είχαν ήδη ξεσπάσει ταραχές. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις τον κρατούσαν απασχολημένο, ενώ εξασφάλιζαν και τις προόδους που χρειαζόνταν από τη γη που τους παραχωρούνταν. Κάτω από αυτές τις συνθήκες ο σουλτάνος αποφάσισε να οργανώσει εκστρατεία με στόχο να κινηθεί εναντίον λιμανιών που είχαν μεγάλη εμπορική αξία για τη Γαληνοτάτη²⁵. Το μόνο που

²⁴ H. Inalcik, “Djem”, *EI2* v. II, 1991 (ανατ.), σ. 529-531. Βλ. επίσης τη μονογραφία του N. Vatin, *Sultan Djem: Un prince ottoman dans l' Europe du XVe siècle*, Άγκυρα 1997.

²⁵ Βλ. σχετικά Ελισάβετ Ζαχαριάδου, Ο επεκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζήτ Β΄ *Τα Ιστορικά* τ. 23, Δεκέμβριος 1995, σ. 285-298.

χρειαζόταν ήταν μια αφορμή και αυτή δόθηκε το 1499 όταν μια βενετική μοίρα συναντήθηκε έξω από τη Μυτιλήνη με ένα οθωμανικό πλοίο, του οποίου ο πλοίαρχος όχι μόνο αρνήθηκε να χαιρετίσει όπως απαιτούσε η συνήθεια αλλά και έβαλλε εναντίον γαλέρας φιλικού κράτους, όπως θεωρείτο η Βενετία. Η ενέργεια αυτή προκάλεσε την οργή του αρχηγού της βενετικής μοίρας με αποτέλεσμα την καταβύθιση του οθωμανικού σκάφους²⁶.

Ο πόλεμος κράτησε πολύ λίγο σε σύγκριση με τον προηγούμενο, μόλις τέσσερα χρόνια. Στο διάστημα αυτό ο Βαγιαζήτ Β΄ απέσπασε τη Ναύπακτο (1499), τη Μεθώνη και την Κορώνη (1500), που αποτελούσαν σημαντικούς σταθμούς για το βενετικό εμπόριο. Καθοριστικής σημασίας για το αποτέλεσμα αυτό αποδείχθηκε η στάση του Βενετού ναυάρχου Antonio Grimani²⁷, ο οποίος έφερε σε μεγάλο βαθμό την ευθύνη για την απώλεια της Ναυπάκτου, καθώς οι προσωπικές του αντιπάθειες υπερνίκησαν τον πατριωτισμό του, καθώς δεν θέλησε να παράσχει την απαιτούμενη βοήθεια στις δυνάμεις Andrea Loredan, αρχηγού επικουρικής ναυτικής δύναμης, που είχε σπεύσει εκεί. Η Γαληνοτάτη είχε αναθέσει την αρχηγία του στόλου στον λάθος άνθρωπο, επαναλαμβάνοντας το ίδιο σφάλμα που είχε διαπράξει και κατά τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο με την περίπτωση του Nicolo da Canal²⁸, ο οποίος ήταν υπεύθυνος για την απώλεια της Εύβοιας.

Με τη λήξη του πολέμου το 1502 και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης το 1503, η Βενετία βρέθηκε και πάλι στη θέση του ηττημένου, αντιστάθμισε ωστόσο κάπως τις απώλειες προσαρτώντας τα νησιά της Ιθάκης και της Κεφαλλονιάς. Το γεγονός αυτό είχε τη σημασία του διότι έτσι τέθηκαν οι βάσεις για μια ενιαία επικράτεια στο χώρο του Ιονίου, που θα παρέμενε υπό

²⁶ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ΄, σ. 72.

²⁷ Για τον Α. Grimani βλ. R. Cessi, 'Grimani Antonio', *Enciclopedia Italiana*, v. 17, Roma 1951, σ. 971.

²⁸ Για τον Ν. da Canal βλ. P. Bosmin, 'Canal', *Enciclopedia Italiana*, v. 8, Roma 1949, σ. 659.

την κυριαρχία της μέχρι και το 1797 χρονολογία παράδοσής της στον Ναπολέοντα Βοναπάρτη. Σημειωτέον ότι τα νησιά του Ιονίου θα αποτελούσαν και την τελευταία λατινοκρατούμενη περιοχή στον ελλαδικό χώρο²⁹. Αυτό όμως δεν αναιρούσε το γεγονός ότι είχαν χαθεί για πρώτη φορά σημαντικές ηπειρωτικές κτήσεις μαρτυρώντας χωρίς αμφιβολία πως η Γαληνοτάτη είχε αρχίσει να παρουσιάζει φαινόμενα παρακμής.

Την ίδια περίοδο συντελούνταν σοβαρές αλλαγές που επρόκειτο να επηρεάσουν καταλυτικά το μέλλον και τη θέση των λεγόμενων ναυτικών ιταλικών Δημοκρατιών που ως εκείνη τη στιγμή ήταν οι βασικοί ρυθμιστές του εμπορίου, με προεξάρχουσα τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Αναφερόμαστε στις ανακαλύψεις νέων χωρών και νέων εμπορικών δρόμων, που θα επέτρεπαν στα κράτη της βορειοδυτικής Ευρώπης να πάρουν τη σκυτάλη των οικονομικών εξελίξεων εκτρέποντας τις εμπορικές δραστηριότητες από το μεσογειακό χώρο, μέσα στον οποίο ήταν έως τότε περιορισμένες. Υπό το πρίσμα των εξελίξεων αυτών θα έπρεπε στο εξής να αντιμετωπίσει η Βενετία την Οθωμανική αυτοκρατορία, πράγμα καθόλου εύκολο, καθώς θα έμενε αποστερημένη από τις οικονομικές πηγές που της απέφεραν τα ανάλογα έσοδα, ώστε να ανταπεξέλθει σε ένα τέτοιο αγώνα³⁰. Αυτός είναι ένας παράγοντας που δεν μπορεί να αγνοηθεί στην προσπάθεια ερμηνείας και αιτιολόγησης της βενετικής ήττας. Ήταν η βασική αιτία που την κατέστησε αναπόφευκτη στο μακροχρόνιο αυτό ανταγωνισμό, εφόσον από πρωταγωνίστρια στη διεθνή οικονομία η Γαληνοτάτη κατέληξε ουραγός, πράγμα που την έφερνε σε μειονεκτική θέση απέναντι σ' έναν ισχυρό αντίπαλο.

²⁹ Βλ. Α. Savvides, Notes on the Ionian Islands and Islam in the Byzantine and Post-Byzantine periods (Arab and Ottoman Raids), *JOAS* v. 12, 2003, σ. 63-76. Του ίδιου, 'Yedi Adalar', *EI2* v. XII, 2004, σ. 835-837.

³⁰ Για την παρακμή του βενετικού εμπορίου βλ. Κ. Ντηλ, *Βενετία μια δημοκρατία πατρικίων*, μετ. Σπ. Μοτσενίγου, Αθήναι 1947, σ. 178-181. Επίσης Β. Pullan (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*, London 1968.

Ταυτόχρονα δεν υπήρχε κανενός είδους υποστήριξη από άλλες ισχυρές ευρωπαϊκές δυνάμεις, γεγονός που επιβάρυνε ακόμα περισσότερο τη θέση της.

2. Οι βενετο-οθωμανικές αναμετρήσεις του 16^{ου} αιώνα.

Ο τρίτος βενετο-οθωμανικός πόλεμος (1537-1540) ξέσπασε μέσα στο πρώτο μισό του 16^{ου} αιώνα³¹, τριάντα τέσσερα χρόνια ύστερα από τον προηγούμενο. Στα τρία χρόνια που διήρκεσε έγινε φανερό πως οι αδυναμίες της βενετικής πλευράς είχαν αποκτήσει πλέον μόνιμο χαρακτήρα. Αντίθετα η Οθωμανική αυτοκρατορία έδειχνε παντοδύναμη, καθώς βρισκόταν σε πλήρη ακμή με τον Σουλεϊμάν Β΄ Μεγαλοπρεπή ή Νομοθέτη³² (1520-1566) να κατέχει το σουλτανικό θρόνο. Επί των ημερών του συνεχίστηκε η εδαφική επέκταση της αυτοκρατορίας, ενώ στο χώρο του Αιγαίου καίριας σημασίας στάθηκε η κατάκτηση της Ρόδου το 1522 με αποτέλεσμα την εκδίωξη του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών³³. Ταυτόχρονα σε διπλωματικό επίπεδο, το 1540 υπογράφηκε μια σημαντική συνθήκη: Η συμφωνία που κατέστησε τον βασιλιά της Γαλλίας Φραγκίσκο Α΄ (1515-1547) σύμμαχο του Σουλεϊμάν. Η στροφή αυτή καταδείκνυε πως το σταυροφορικό πνεύμα που χαρακτήριζε τη στάση των ευρωπαϊκών δυνάμεων ως τον 15^ο αιώνα, είχε πλέον εκλείψει. Τις συνέπειες

³¹ Για τις βενετο-οθωμανικές συγκρούσεις του 16^{ου} αιώνα και τα αίτιά τους βλ. P. Coles, *The Ottoman impact on Europe*, London, Thames and Hudson, 1968, σ. 132-139.

³² Για τον Σουλεϊμάν και την εποχή του βλ. το σχετικό λήμμα του G. Veinstein, 'Suleyman', *EI2* v. IX, 1997, σ. 832-42, με πλούσια συνοδευτική βιβλιογραφία, καθώς και Kate Fleet, 'Suleyman II the Magnificent', *Enc. Crus*, v. IV, σ. 1124-25.

³³ Για τους Ιωαννίτες βλ. σχετικά Theresa M. Vann, 'Hospital, Order of the', *Enc. Crus* v. II, σ. 598-605, Φωτεινή Πέρρα, 'Ιωαννίτες Ιππότες', *ΕΠΙΛΒΙΠ* τ. 7, υπό έκδοση, R. Humphreys, "Dawiyya and Isbitariyya", *EI2* v. 3-4, 1981, σ. 204-206, καθώς και S. Soucek, "Rodos", *EI2* v. VIII, 1995, σ. 568-571. N. Vatin, La conquete de Rhodes, στον συλλογικό τόμο *Soliman le Magnifique et son temps*, Παρίσι 1922, 435-54. Πρβλ. και τα αξιολογικά εκλαϊκευτικά άρθρα των Ν. Ντικέρ, Το τέλος των Ιωαννιτών στη Ρόδο 1522, τα αίτια της οθωμανικής κατάκτησης του νησιού, *Ιστορικά Θέματα* τ. 39, Απρίλιος 2005, σ. 70-85 με πρωτογενές υλικό και Κατερίνας Μπλιάμπλια, Η οθωμανική κατάληψη της Ρόδου (1522) η δραματική κορύφωση μιας μακροχρόνιας αντιπαράθεσης, ό.π., σ. 86-107, με καλή βιβλιογραφία.

της συμφωνίας αυτής θα δοκίμαζε βέβαια και η Βενετία, για την οποία η κατάσταση γινόταν δυσμενέστερη. Αποφασισμένη να μην εμπλακεί στους ανταγωνισμούς των ευρωπαϊκών δυνάμεων εφάρμοζε την πολιτική της ουδετερότητας, όταν η αναπάντεχη πρόταση του Σουλεϊμάν να προσχωρήσει στη συμμαχία με τους Γάλλους την έφερε σε εξαιρετικά δύσκολη θέση.

Το καλοκαίρι του 1537 η παρουσία των Οθωμανών στην Αδριατική έγινε ασφυκτικότερη προκαλώντας δυσάρεστα επεισόδια σε μια περιοχή που η κυριαρχία της θεωρούνταν αδιαφιλονίκητη. Τα βενετικά πλοία άρχισαν να παρενοχλούνται συστηματικά από τα οθωμανικά και ορισμένα επέλεξαν να ανταπαντήσουν. Με αυτό τον τρόπο ο Σουλεϊμάν βρήκε την αφορμή που γύρευε προκειμένου να παραβιάσει τη συνθήκη ειρήνης με τη Βενετία, που είχε ανανεωθεί από τον ίδιο το 1521.

Τον Αύγουστο του 1537 ο σουλτάνος κατέπλευσε στην Κέρκυρα, την οποία και πολιορκήσε. Γρήγορα όμως ο σουλτάνος αντιλήφθηκε πως η κατάκτησή της δεν ήταν εύκολη υπόθεση, καθώς η πόλη διέθετε ισχυρά τείχη ικανά να την προστατεύσουν ώστε να μην υποκύψει, όχι τουλάχιστον δίχως μακροχρόνια πολιορκία. Ανασταλτικός παράγοντας για τις επιχειρήσεις του ήταν και οι καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν, καθώς οι ραγδαίες βροχές που είχαν αρχίσει, δημιουργούσαν ένα επιπλέον πρόβλημα. Τελικά στις 11 Σεπτεμβρίου ο Σουλεϊμάν αποφασίζει τη λύση της πολιορκίας και αποχωρεί από την Κέρκυρα³⁴.

Μετά την αποτυχία στο Ιόνιο ο οθωμανικός στόλος κατευθύνθηκε στο Αιγαίο, με σκοπό να προσβάλει τα νησιά στα οποία διατηρούνταν υπολείμματα φραγκικής κυριαρχίας και στην ουσία υπόκεινταν στον άμεσο ή έμμεσο έλεγχο

³⁴ Σχετικά με την Κέρκυρα στη διάρκεια των βενετο-οθωμανικών πολέμων βλ. E. Bacchion, *Il dominio veneto su Corfu (1386-1797)*, Βενετία 1956, σ. 69-83, 135-49 και 173-90. Για τις συνέπειες της πρβλ. και Έλλη-Γιωτοπούλου Σισιλιάνου, *Πρεσβείες της βενετοκρατούμενης Κέρκυρας (16^{ος}-18^{ος} αι.)*, Αθήνα 2002, σ. 148. Επίσης C. E. Bosworth, 'Korfuz', *EI2* v. V, 1986, σ. 268-9.

των Βενετών. Ως το 1538 οι οθωμανικές δυνάμεις με αρχηγό τον Χαϊρεδδίν Πασά Μπαρμπαρόσα³⁵ επιτέθηκαν και λεηλάτησαν διαδοχικά την Αίγινα, καθώς και νησιά των βορείων Σποράδων και των Κυκλάδων³⁶, όπως και τις ηπειρωτικές κτήσεις του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας. Οι επιχειρήσεις του Μπαρμπαρόσα αποτέλεσαν το προοίμιο για την τελική εξάλειψη των τελευταίων λατινοκρατούμενων ηγεμονιών στο Αρχιπέλαγος, που θα ολοκληρωνόταν το 1566. Πριν συμβεί αυτό θα μεσολαβούσε ένα μεταβατικό στάδιο, όπου οι Λατίνοι κυρίαρχοι θα έμεναν φόρου υποτελής στο σουλτάνο, μέχρι τη στιγμή που θα έχαναν οριστικά τα κρατίδιά τους.

Την περίοδο αυτή η Βενετία έκρινε πως η χρήση διπλωματικών μέσων θα μπορούσε να προσφέρει κάποια βοήθεια γι' αυτό προσπάθησε να ενεργοποιήσει μια συμμαχία επιδιώκοντας να προσεγγίσει αρχικά τον αυτοκράτορα της Αγίας Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας Κάρολο Ε΄ (1519-1556). Η «Ιερή Συμμαχία» (Santa Lega) συγκροτήθηκε το 1538 και περιλάμβανε στα μέλη της εκτός απ' τον Κάρολο και τη Βενετία, τον Φερδινάνδο της Αυστρίας (1531-1564), ενώ συνέπραξε και ο πάπας Παύλος Γ΄ (1543-1549). Και πάλι όμως δεν απέφερε τα αναμενόμενα, καθώς εμφανίστηκαν διαλυτικές τάσεις ανάμεσα στους εταίρους με άμεσο αντίκτυπο και στον βενετο-οθωμανικό

³⁵ Για τον Χαϊρεδδίν Μπαρμπαρόσα βλ. B. Bordman, *The Sultan's admiral: the Life of Barbarossa*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1968, A. Galotta, *Le gazavat di Hayreddin Barbarossa, Studi Magrebini*, v.3, Νέα Υόρκη 1970, σ. 79-160. Πρβλ και του ίδ., 'Khayr al-Din Pasha, *EI2* v. IV, 1978, σ. 1187-90 και τη βιβλιογραφία στην υπό έκδοση μονογραφία του Μ. Τελώνη, *Οι Οθωμανοί κουρσάροι Αρούτζ και Χαϊρεντίν Πασάς*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, (βασισμένη στην πτυχιακή εργασία του ίδιου στο Τμήμα Μεσογειακών Σπουδών του Παν/μίου Αιγαίου, 2004).

³⁶ Για τις οθωμανικές επιδρομές της περιόδου αυτής βλ. σχετικά Π. Γ. Ζερλέντου, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565*, Ερμούπολη 1924, ανατ. Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1985. Βλ. επίσης Β. J. Slot, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonisation Latine et occupation Ottoman* v. 1, Λέιντεν-Κωνσταντινούπολη, 1982, σ. 73-79 για τη δράση του Μπαρμπαρόσα και 100-7 για την εγκατάσταση των Οθωμανών. Πρβλ. και Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985, σ. 44 κ.εξ., 337 κ.εξ., 397 κ.εξ., και ευρετήριο-της ίδιας, *Ιστορία της πειρατείας κατά τους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538-1699*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1991, σ. 19 κ.εξ., 270 κ.εξ. 413 κ.εξ. και ευρετήριο.

πόλεμο που διεξαγόταν. Τα αντικρουόμενα συμφέροντα των αναγκαστικών συμμάχων δημιουργούσαν επιφυλακτικότητα κυρίως από τη βενετική πλευρά γεγονός που επέφερε ασυνεννοησία ακόμα και σε κρίσιμες πολεμικές περιστάσεις. Το πιο χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η ναυμαχία της Πρέβεζας³⁷ κατά την οποία ο Andrea Doria³⁸ αρχηγός των αυτοκρατορικών δυνάμεων οπισθοχώρησε αφήνοντας ακάλυπτο τον Vincenzo Capello³⁹ επικεφαλής των βενετικών στρατευμάτων⁴⁰.

Μεγαλύτερη σημασία όμως και από τη στάση του Doria είχε η στάση του ίδιου του Βενετού ναυάρχου, ο οποίος έδειχνε να μην έχει το απαιτούμενο σθένος να αντιμετωπίσει τις οθωμανικές δυνάμεις αποκαλύπτοντας πως οι λανθασμένες επιλογές διοικητών είχαν λάβει πια τη μορφή παθογένειας. Και δεν ήταν το μόνο σύμπτωμα, καθώς η ελλιπής αμυντική προετοιμασία όπως και η ανεπάρκεια δυνάμεων εξακολουθούσαν να υφίστανται, καταδεικνύοντας την αδυναμία της Γαληνοτάτης να επωμισθεί το βάρος των συγκρούσεων με τους Οθωμανούς⁴¹.

Ακόμα χειρότερη αποδείχθηκε η κατάσταση όταν έφθασε η στιγμή που η Βενετία έπρεπε να διαπραγματευθεί μια συνθήκη ειρήνης. Η διαδικασία αυτή υπονομεύτηκε εκ των έσω, όταν δυο ανώτατοι κρατικοί αξιωματούχοι οι αδελφοί Καβάτζα αποκάλυψαν στο βασιλιά της Γαλλίας τη διπλωματική τακτική που επρόκειτο να ακολουθήσει η Γαληνοτάτη και αφορούσε τη

³⁷ Για την Πρέβεζα, η οποία αποτελούσε οθωμανική κτήση βλ. Α. Σαββίδη, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, *Τετράμηνα* τ. 46-47, Άμφισσα 1991 (ανάτυπ).

³⁸ Για τον Andrea Doria βλ. E. Grendi, 'Doria Andrea' *DBI* v. 41, Roma 1992, σ. 264-74.

³⁹ Για τον V. Capello βλ. C. Manfroni, 'Capello Vincenzo', *Enciclopedia Italiana*, v. 8, Roma 1949, σ. 834.

⁴⁰ Για τη ναυμαχία αυτή βλ. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 121 κ.εξ., Κ. Άμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, τ. Α' Αθήνα 1955, σ. 167 κ.εξ. Πρβλ. και Ι. Χασιώτη, Η «Santa Lega» του 1538 και η ναυμαχία της Πρέβεζας, *ΙΕΕ*, σ. 301-2.

⁴¹ Για το θέμα των βενετικών παραλείψεων, καθώς και της συμπεριφοράς των βενετών ναυάρχων πρβλ. και Έλλη Γιωτοπούλου Σισιλιάνου, *Ο αντίκτυπος του Δ' βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982, όπου στα προλεγόμενά της αναφέρεται στο ζήτημα αυτό.

διεκδίκηση των χαμένων λιμανιών του Ναυπλίου και της Μονεμβασίας. Οι πληροφορίες αυτές διαβιβάστηκαν από εκείνον στο σουλτάνο, ο οποίος έτσι κέρδισε το πλεονέκτημα έναντι των Βενετών. Η προδοσία αυτή ήταν ένα αδιαμφισβήτητο δείγμα σήψης και διαφθοράς, καθόλου άσχετο με τη φάση παρακμής στην οποία είχε εισέλθει η Βενετία. Η ειρήνη που υπογράφηκε τον Οκτώβριο του 1540 δεν διέσωζε τις παράκτιες αυτές κτήσεις, συμβάλλοντας στη σταδιακή αποδιάρθρωση του αποικιακού κράτους της πόλης των Τεναγών.

Για 25 έτη επικράτησε ειρήνη την οποία η Βενετία εκμεταλλεύτηκε για να ανορθώσει τα οικονομικά της που βρίσκονταν σε άθλια κατάσταση αλλά και να ανανεώσει το στόλο της ώστε να είναι εφάμιλλος του οθωμανικού, που είχε κάνει άλματα στον τομέα των θαλάσσιων επιχειρήσεων και κυριαρχούσε πλέον στη Μεσόγειο⁴². Για μια ακόμη φορά ο βενετο-οθωμανικός ανταγωνισμός γνώρισε μια περίοδο ύφεσης εξαιτίας της απορρόφησης του ενδιαφέροντος του σουλτάνου για άλλες περιοχές, όπως και εσωτερικών κρατικών θεμάτων που απαιτούσαν την προσοχή του. Μετά το θάνατό του τον διαδέχθηκε ο γιος του Σελίμ Β΄ (1566-1574) με στόχο να συνεχίσει το έργο της επέκτασης της αυτοκρατορίας. Επί των ημερών του εξαλείφθηκε και το τελευταίο λατινοκρατούμενο προπύργιο στο Αιγαίο, το Δουκάτο του Αρχιπελάγους, ύστερα από την κατάληψη της Χίου που ανήκε στους Γενουάτες.

Στον πολεμικό σχεδιασμό του Σελίμ Β΄ εντάχθηκε η κατάκτηση της Κύπρου, η οποία βρισκόταν στην κατοχή των Βενετών από το 1489 μετά την αποχώρηση της βασίλισσας Αικατερίνης Κορνάρο⁴³. Μαζί με την Κρήτη αποτελούσαν τους δυο βασικούς πυλώνες της βενετικής παρουσίας στο

⁴² Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 99-103. Πρβλ. και Χ. Ιναλτσίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 61-62.

⁴³ Για την τελευταία βασίλισσα της Κύπρου βλ. Fr. Dorigo, *La Regina di Cipro*, Venezia 1982. Άλλη σχετική βιβλιογραφία στη Φωτεινή Πέρρα, λήμμα 'Cornaro Catherine', *EPLBHC*, τ. II, Turnhout Βέλγιο, Brepols Publishers, 2007 (υπό έκδοση).

νοτιοανατολικό μεσογειακό χώρο από άποψη τόσο οικονομική όσο και στρατηγική⁴⁴. Παρά τα ανησυχητικά νέα που λάβαιναν για τις προθέσεις του σουλτάνου δεν αποφάσιζαν τη λήψη δυναμικών μέτρων έχοντας προφανώς επίγνωση της δυσχερούς θέσης στην οποία βρίσκονταν. Το προσβλητικό τελεσίγραφο όμως που τους απέστειλε ο Σελίμ Β΄ τον Μάρτιο του 1570 δεν μπορούσε να μείνει αναπάντητο, καθώς η βενετική περηφάνια δεν επέτρεπε κάτι τέτοιο.

Οι περιστάσεις ωστόσο κάθε άλλο παρά ευνοϊκές ήταν για την πόλη των Τεναγών. Η πρόσφατη ζημιά που είχε υποστεί ο Ναύσταυθμός της από πυρκαγιά καθυστέρουσε το έργο της κατασκευής νέων πλοίων, ενώ ταυτόχρονα έπρεπε να αποδυθεί σε αγώνα για την εξεύρεση πόρων προκειμένου να αντιμετωπίσει τα έξοδα της πολεμικής προετοιμασίας⁴⁵. Επιπλέον επιτακτική ήταν και η ανάγκη εξασφάλισης συμμάχων, καθώς ήταν πρόδηλο πως μόνη δεν θα μπορούσε να ανταπεξέλθει απέναντι στην Οθωμανική αυτοκρατορία που διατηρούσε το συγκριτικό πλεονέκτημα για πολλούς λόγους.

Υπήρχε όμως και ένας ακόμη παράγοντας πολύ σοβαρός από μόνος του, τον οποίο όφειλε ίσως να λάβει σοβαρά υπόψιν της η Γαληνοτάτη. Αυτός δεν ήταν άλλος από την αρνητική στάση των κατοίκων της Μεγαλονήσου, οι οποίοι ουσιαστικά όλα τα προηγούμενα χρόνια είχαν δεχτεί με γογγυσμούς τη βενετική κατοχή⁴⁶. Αυτό ήταν ένα κρίσιμο στοιχείο που θα έπαιζε καίριο ρόλο στην υπεράσπιση του νησιού, καθώς δεν είχε εξασφαλιστεί η απαραίτητη

⁴⁴ Ο πόλεμος για την κατοχή της Κύπρου είχε φοβίσει τους Βενετούς, οι οποίοι ανησυχούσαν ότι επόμενος στόχος θα ήταν η Κρήτη, βλ. Ι. Γ. Γιαννόπουλος, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978.

⁴⁵ Το οικονομικό πρόβλημα της χρηματοδότησης των πολεμικών επιχειρήσεων ταλάνιζε μόνιμα τη Βενετία και το ίδιο συνέβη και κατά τον Δ΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο. Για την αντιμετώπισή του βλ. Α. Π. Τζαμαλής-Χ. Κ. Μπάρλας, Ο Βενετοτουρκικός πόλεμος του 1570-73 και το «πιστωτικό» νόμισμα, *Νομισματικά Χρονικά* τ. 24, 2005, σ. 85-92.

⁴⁶ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό. π., σ. 459, όπως και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ΄, σ. 241.

συναίνεση που θα έδινε κίνητρο στον πληθυσμό να αντισταθεί αποτελεσματικότερα. Ταυτόχρονα η οργάνωση της άμυνας ήταν απογοητευτική, ως απότοκο μιας χρόνιας αδυναμίας να συγκροτηθούν από τους Βενετούς ετοιμοπόλεμα και αξιόμαχα στρατιωτικά σώματα στην Κύπρο⁴⁷.

Με την έναρξη των πρώτων επιχειρήσεων διαπιστώθηκε ότι η Βενετία εξακολουθούσε να πορεύεται με την ίδια νοοτροπία που την είχε οδηγήσει στην ήττα κατά τους προηγούμενους πολέμους: Έλλειψη ενδιαφέροντος και συντονισμού, καθώς και μειωμένο ηθικό από τη μεριά του επικεφαλής των βενετικών επιχειρήσεων: ο Girolamo Zane δεν ήταν παρά μία παραλλαγή των da Canal, Grimani και Capello, δείχνοντας απροθυμία να αντιπαρατεθεί σε ανοικτή μάχη ενάντια στους Οθωμανούς. Η συνδυασμένη ασυνεννοησία της τοπικής διοίκησης με τους απεσταλμένους της μητρόπολης, καθώς και με τις ισπανικές και παπικές δυνάμεις που είχαν καταφέρει να προσεταιριστούν, κατέληξαν στην επανάληψη του ίδιου σκηνικού: Οι σημαντικότερες κυπριακές πόλεις έπεσαν η μία μετά την άλλη με πρώτη τη Λευκωσία για να ακολουθήσουν η Κερύνεια, η Πάφος, η Λεμεσός και οι Αλυκές.

Τελευταία έμεινε η Αμμόχωστος, η οποία θα κρατούσε το κύριο βάρος της οθωμανικής επέλασης⁴⁸. Οι οχυρώσεις της είχαν βελτιωθεί σημαντικά από τους Βενετούς, ενώ οι υπερασπιστές της Marcantonio Bragadin⁴⁹ και Baglione ήταν αποφασισμένοι να αντισταθούν μέχρι τέλους στους Οθωμανούς. Δυστυχώς για εκείνους η μητρόπολη δεν ήταν σε θέση να τους προσφέρει την

⁴⁷ Για τη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Κύπρου κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας βλ. G. Hill, *A History of Cyprus*, v.3, Cambridge 1948, ευρετ., B. Arbel, *Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία, Ιστορία της Κύπρου-Μεσαιωνικών Βασιλείων-Ενετοκρατία*, τ. Δ', Λευκωσία 1995, (επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος), σ. 455-536, καθώς και G. Grivault, *Sur quelques contradictions de l'administration vénitienne a Chypre*, *Θησαυρίσματα* τ. 20, 1990, σ. 185-205. Πρβλ. και Φωτεινή Πέρρα, *Η Λατινοκρατία στην Κύπρο-Η περίοδος της βενετικής κυριαρχίας (1489-1570)*, *Ιστορία των Ελλήνων*, Αθήνα εκδ. Δομή 2006, (β' έκδ.), σ. 375-405.

⁴⁸ Για την πολιορκία της Αμμοχώστου βλ. A. Gatto, *Διήγησις της τρομεράς πολιορκίας και αλώσεως της Αμμοχώστου κατά το έτος 1571*, Κάιρο 1926.

⁴⁹ Για τον Bragadin βλ. A. Ventura, 'Bragadin Marcantonio', *DBI* v. 13, Roma 1971, σ. 686-89.

απαιτούμενη βοήθεια στέλνοντας ενισχύσεις, σε αντίθεση με τις οθωμανικές δυνάμεις που είχαν τη δυνατότητα ανεφοδιασμού από τα λιμάνια των νότιων ακτών της Ανατολίας. Έτσι βρέθηκαν να δίνουν μόνοι τους έναν άνισο αγώνα βλέποντας τις προμήθειες να λιγοστεύουν και το ηθικό στρατιωτών και κατοίκων να πέφτει. Αποφασίστηκε συνθηκολόγηση, την οποία όμως ο αρχηγός των οθωμανικών στρατευμάτων Μουσταφά πασάς καταπάτησε βάνανυσα σκοτώνοντας τους Βενετούς αξιωματικούς και υποβάλλοντας τον Bragadin σε μαρτυρικό θάνατο διατάσσοντας να τον γδάρουν ζωντανό. Αυτό ήταν και το τραγικό για τη Γαληνοτάτη τέλος του Δ΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου.

Ιδιαίτερη μνεία πρέπει να γίνει σ' ένα σημαντικό ιστορικό γεγονός το οποίο διαδραματίστηκε στη διάρκεια του πολέμου αυτού και δεν είναι άλλο από τη ναυμαχία της Ναυπάκτου (7-10-1571)⁵⁰. Ήταν η μοναδική σημαντική επιτυχία της συμμαχίας που είχε συγκροτηθεί ανάμεσα στον Πάπα, τη Βενετία και την Ισπανία. Η ήττα που υπέστη ο οθωμανικός στόλος έδειξε ξεκάθαρα ότι δεν ήταν πλέον αήττητος και είχε βεβαίως ένα θετικότατο ψυχολογικό αντίκτυπο στους Ευρωπαίους, χωρίς ωστόσο να καταφέρει να αποτρέψει την τραγική για τη Βενετία κατάληξη του πολέμου. Ακόμη χειρότερα η απόφαση της Γαληνοτάτης να υπογράψει ξεχωριστή συνθήκη ειρήνης με το σουλτάνο, κατά

⁵⁰ Για τη ναυμαχία της Ναυπάκτου βλ. I. Serrano, *La Liga di Lepanto entre Espana, Venecia y la Santa Sede (1570-1573)*, τ. 1-2, Μαδρίτη 1918-1920, R. M. Dawkins, A picture of the Battle of Lepanto, *The Journal of Hellenic Studies*, v. 50, 1930, A. C. Hess, The Battle of Lepanto and its place in Mediterranean history, *Past and Present*, v. 57, 1972, σ. 53-73. Σχετικά με τη ναυμαχία της Ναυπάκτου βλ. και τις νεότερες συμβολές των J. F. Guilmartin, *Lepanto: The Battle that saved Christendom?*, Ohio State University, Columbus 2001 και A. Constam, *Lepanto 1571, the greatest naval battle of the Renaissance*, Οξφόρδη, Osprey, 2003, καθώς και την τελείως πρόσφατη του Η. Bicheno, *Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου 1571*, μετ. Χριστίνα Τσαλιγοπούλου, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 2006. Για το ρόλο των Ελλήνων στη ναυμαχία βλ. Μ. Μανούσακας, *Lepanto e i greci, Il Mediterraneo nella seconda meta del' 500 alla luce di Lepanto*, Φλωρεντία 1974, σ. 215-41, ενώ για τα προεόρτια της μεγάλης σύγκρουσης βλ. I.K. Χασιώτη, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970.

παράβαση της συμμαχικής συμφωνίας δείχνει το πόσο σαθρή ήταν αυτή. Το αποτέλεσμα ήταν να ακυρωθεί στην ουσία η αξία της νίκης των Δυτικών δυνάμεων στη Ναύπακτο αποδεικνύοντας ότι δεν υπήρχαν οι προϋποθέσεις, ώστε αυτή να αξιοποιηθεί περαιτέρω.

3. Ο βενετο-οθωμανικός ανταγωνισμός κατά τον 17ο – αρχές 18ου αιώνα.

Μετά το τέλος του Δ΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου και ως τα μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα μεσολαβεί μια περίοδος «νηνεμίας» μέχρι την έναρξη του Ε΄, ο οποίος είναι πιο γνωστός ως Κρητικός Πόλεμος⁵¹ μιας και αντικείμενο του βενετο-οθωμανικού ανταγωνισμού ήταν το νησί της Κρήτης. Επρόκειτο για το τελευταίο βενετικό προπύργιο στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, από τη στιγμή που η Γαληνοτάτη είχε χάσει όλα τα υπόλοιπα σημαντικά ερείσματα της στην περιοχή. Για τους Οθωμανούς αντίστοιχα η βενετική παρουσία στην Κρήτη ήταν ιδιαίτερος ενοχλητική, εφόσον μπορούσε να δημιουργήσει προβλήματα στην κυριαρχία τους στο Αιγαίο. Ήταν το τελευταίο εμπόδιο για την πλήρη και απρόσκοπτη επικράτησή τους στο Αρχιπέλαγος και ήταν αναμενόμενο ότι κάποια στιγμή θα στρέφονταν εναντίον της. Ένας επιπλέον λόγος ήταν και η πειρατική δραστηριότητα που αναπτυσσόταν με ορμητήριο τα λιμάνια της και είχε ως στόχο τα οθωμανικά πλοία.

⁵¹ Για τον Κρητικό Πόλεμο βλ. G. Brusoni, *Historia dell' ultima guerra tra Veneziani e Turchi*, Venezia 1673, A. Valiero, *Historia della guerra di Candia*, Venezia 1679, A. Ξηρουχάκης, *Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, Τεργέστη 1908. Βλ. επίσης R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool U.P., 1952, σ. 121-84, καθώς και E. Eickhoff, *Venezia Vienna e I Turchi*, Milano 1991, σ. 19-51. Πρόσφατα διεξήχθη επιστημονικό συμπόσιο, από την Εταιρεία Κρητικών Ιστορικών Μελετών (Ηράκλειο, 1-2 Απριλίου 2006), του οποίου τα πρακτικά αναμένονται με εξαιρετικό ενδιαφέρον, καθώς περιλάμβανε ανακοινώσεις σχετικά με την οθωμανική πολιορκία του Χάνδακα, καθώς και τις οθωμανικές πηγές για τον Κρητικό Πόλεμο. Άλλες ανακοινώσεις εστίασαν στο γεγονός του πολέμου ειδωμένο από τη λογοτεχνική σκοπιά, δίνοντας μία διαφορετική και εξίσου ενδιαφέρουσα οπτική του θέματος.

Συχνότεροι υπαίτιοι για την κατάσταση αυτή ήταν οι Ιωαννίτες Ιππότες, τους οποίους η Βενετία δεν ήθελε ή δεν μπορούσε να παρεμποδίσει⁵² -ως όφειλε- με βάση τις υποχρεώσεις που απέρρεαν από τις συνθήκες που είχαν υπογραφεί με την Υψηλή Πύλη. Θα αποτελούσε όμως εκτός από ουσιαστική και μια πολύ βολική δικαιολογία για την έναρξη ενός νέου εικοσιπενταετούς αυτή τη φορά βενετο-οθωμανικού πολέμου. Το έναυσμα δόθηκε το 1644 όταν οι Ιωαννίτες επιτέθηκαν σε ένα οθωμανικό γαλιόνι που μεταξύ άλλων μετέφερε και σημαίνοντα πρόσωπα της ισλαμικής ιεραρχίας. Η ενέργεια των Ιπποτών εξόργισε το σουλτάνο Ιμπραχίμ, τον επονομαζόμενο και «Τρελό» (1640-1648)⁵³, ο οποίος θεώρησε πως αυτή έγινε με την ανοχή των βενετικών αρχών της Κρήτης. Έτσι τον Ιούνιο του 1645 και ύστερα από τις απαραίτητες προετοιμασίες ο οθωμανικός στόλος προσέγγισε το νησί με πρώτο σταθμό την πόλη των Χανίων.

Στη διάρκεια του 17^{ου} αιώνα φάνηκε να επιβεβαιώνονται οι διεργασίες που είχαν ήδη ξεκινήσει από τον προηγούμενο και που οδηγούσαν βαθμιαία στην παρακμή της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Η ναυμαχία της Ναυπάκτου αποδείχθηκε μακροπρόθεσμα καταλυτικής σημασίας, καθώς από τότε αρχίζει η αντίστροφη μέτρηση για την αποδυνάμωση του οθωμανικού στόλου και γενικότερα της οθωμανικής δύναμης και επιρροής. Σ' αυτό συντέλεσε αποφασιστικά και η άνοδος των νέων ευρωπαϊκών δυνάμεων (Αγγλίας, Πορτογαλίας, Ισπανίας) ένα γεγονός που δεν είχε αντίκτυπο μόνο στο βενετικό εμπόριο αλλά και στις εμπορικές συναλλαγές του ίδιου του οθωμανικού κράτους. Παράλληλα οι αλλαγές στις εσωτερικές του δομές θα αποδειχθούν

⁵² Λεπτομέρειες για το επεισόδιο με τους Ιωαννίτες βλ. στον Γ. Γρυντάκη, *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1998, σ. 37-41.

⁵³ Για τον Ιμπραχίμ βλ. Μ. Tayyib Gokbilgin, 'Ibrahim', *EI2* v. III, 1986, σ. 983.

επίσης αποφασιστικής σημασίας για τη σταδιακή αποσάρθρωσή του⁵⁴. Παρά ταύτα ήταν σε θέση να αντιμετωπίσει ξανά τη Βενετία στα πεδία των μαχών εξασφαλίζοντας μια νέα πολύτιμη κτήση και εξοβελίζοντας την τελευταία οριστικά από τη νοτιοανατολική Μεσόγειο.

Το βενετικό κράτος από την άλλη μόλις είχε κλείσει ανοικτά μέτωπα επί ιταλικού εδάφους διευθετώντας ορισμένες εκκρεμότητες που θα την άφηναν τουλάχιστον απερίσπαστη να αντιμετωπίσει τις νέες πολεμικές περιπέτειες⁵⁵. Η Κρήτη, που έπρεπε τώρα να υπερασπιστεί, ήταν μια από τις παλιότερες και σπουδαιότερες κτήσεις του. Βρισκόταν στην κατοχή της Γαληνοτάτης από το 1204/1207 μετά την πώλησή της σε αυτήν από τον Βονιφάτιο Μομφερρατικό και την εκδίωξη του εισβολέα πειρατή Πεσκατόρε και οργανώθηκε με βάση τα πολιτικά και διοικητικά πρότυπα της μητρόπολης για να μεταβληθεί σταδιακά σε ένα είδος μικρογραφίας της⁵⁶.

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, η πρώτη πόλη που δέχθηκε τα οθωμανικά πυρά ήταν η πόλη των Χανίων. Μάταια ο γενικός προβλεπτής Andrea Corner περίμενε να φθάσουν ενισχύσεις, όμως αυτό δεν επρόκειτο να συμβεί προτού τα βενετικά πλοία ενωθούν με τις δυνάμεις του Πάπα, των Ιωαννιτών, της Τοσκάνης και της Νάπολης. Η απόφαση αυτή αποδείχτηκε εντελώς λανθασμένη, καθώς τα Χανιά μη αντέχοντας το βάρος της οθωμανικής

⁵⁴ Για την κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή βλ. αναλυτικά στον Χ. Ιναλτσίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 79-98. Επίσης S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, Καίμπριτζ 1977, σ. 169-186 και Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 108-117.

⁵⁵ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό.π., σ. 520. ⁵⁵ Για την κατάσταση της Οθωμανικής αυτοκρατορίας την περίοδο αυτή βλ. αναλυτικά στον Χ. Ιναλτσίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 79-98. Επίσης S. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, τ. 1, Καίμπριτζ 1977, σ. 169-186 και Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, σ. 108-117.

⁵⁶ Για τα γεγονότα αυτά βλ. P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο*, μτφ. Γ. Κουσουνέλος, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 1998, σ. 256-61. Πρβλ. και Φωτεινή Πέρρα, Η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα 2006 (2^η έκδ.), σ. 551-2. Για την πολιτική και κοινωνική της οργάνωση της βενετικής Κρήτης βλ. Αναστασία Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σ. 52-131. Βλ. και την παλαιότερη συμβολή του Α. Blanc, *Il dominio veneziano a Creta nel Trecento*, Naples 1968.

επίθεσης αναγκάστηκαν να παραδοθούν στις 22 Αυγούστου⁵⁷. Την ίδια τύχη μοιράστηκε και το Ρέθυμνο, όταν στις 13 Νοεμβρίου του 1646 δεν κατάφερε να αντισταθεί στις οθωμανικές δυνάμεις. Μετά την πτώση του τίποτα δεν εμπόδιζε τους Οθωμανούς να κατευθυνθούν προς το Μεγάλο Κάστρο (Χάνδακα), του οποίου η πολιορκία⁵⁸ θα κάλυπτε όλο το υπόλοιπο διάστημα του Κρητικού Πολέμου.

Οι Βενετοί υπερασπίστηκαν τον Χάνδακα (σημερινό Ηράκλειο) για 22 ολόκληρα χρόνια, σε μια προσπάθεια που εξάντλησε και τα δύο αντιμαχόμενα μέρη. Στις επάλξεις του κρινόταν το μέλλον της Γαλινοτάτης, διότι αν χανόταν και το τελευταίο της προγεφύρωμα στο Αιγαίο, η θέση της από γεωστρατηγικής άποψης καθίστατο πλέον πολύ επισφαλής και αυτή ήταν μια πραγματικότητα την οποία είχε κατανοήσει πλήρως. Και πάλι όμως ήταν υποχρεωμένη να πολεμήσει μόνη της, καθώς το ενδιαφέρον των άλλων ευρωπαϊκών κρατών ήταν στην ουσία ανύπαρκτο, εκτός από κάποιες εξαιρέσεις που κι εκείνες πιο πολύ έβλαψαν παρά ωφέλησαν την υπόθεση. Αυτό αποδείχθηκε περίτρανα προς το τέλος του πολέμου όταν η Γαλλία αποφάσισε να στείλει βοήθεια στους Βενετούς μολονότι αυτό δημιούργησε δυσκολίες στις διπλωματικές της σχέσεις με το σουλτάνο Μωάμεθ Δ΄ (1648-1687). Συγκεκριμένα στις 25 Ιουνίου του 1669 ο επικεφαλής των γαλλικών στρατευμάτων, δούκας de Navaille, αποφάσισε να επιχειρήσει μόνος του έξοδο από τη μεριά της Sabbionera προσπάθεια που κατέληξε σε πανωλεθρία⁵⁹.

⁵⁷ Βλ. Μ. Σακελλάριου, Χειρόγραφος έκθεσις περί της πολιορκίας και αλώσεως των Χανίων υπό των Τούρκων (1645), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher*, v. 15, 1939, σ. 141-176. Βλ. τώρα και ανατύπωση στο συγκεντρωτικό τόμο των μελετών του Μ. Β. Σακελλάριου, *Θέματα Νέας Ελληνικής Ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, υπό έκδοση.

⁵⁸ Για την πολιορκία του Χάνδακα βλ. Γ. Σήφακας, Η πολιορκία του Χάνδακος κατά τα απομνημονεύματα του στρατηγού του ενετικού πεζικού Ghiron marquis de ville, *Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* τ. 3, 1940, 156-77.

⁵⁹ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ΄, σ. 518-520.

Από το γεγονός αυτό και έπειτα ξεκινά η αντίστροφη μέτρηση για τη συνθηκολόγηση και παράδοση της Κρήτης. Αξίζει να σημειωθεί πως στη διάρκεια του πολέμου αυτού αναδείχτηκε για πρώτη φορά η στρατιωτική φυσιογνωμία του Francesco Morosini⁶⁰, ο οποίος ανέλαβε και τις διαπραγματεύσεις με τους Οθωμανούς. Αυτές οδήγησαν στην υπογραφή της συνθήκης της 6^{ης} Σεπτεμβρίου 1669, η οποία προέβλεπε τους πιο έντιμους και αξιοπρεπείς, κατά το δυνατό, όρους για την αποχώρηση των Βενετών από την Κρήτη, ενώ στην κατοχή τους παρέμεναν τα φρούρια της Σούδας, της Γραμβούσας και της Σπιναλόγκας.

Η απώλεια της Κρήτης ήταν μεγάλο χτύπημα για τη Δημοκρατία, η οποία όμως έδειχνε μια θαυμαστή ικανότητα να αναγεννιέται από τις στάχτες της. Οπωσδήποτε το οικονομικό κόστος ήταν μεγάλο τόσο επειδή είχε αναγκαστεί να ξοδέψει μεγάλα ποσά για τη διεξαγωγή του πολέμου, αλλά κυρίως επειδή έχανε μια μεγάλη κτήση με αξιόλογες πλουτοπαραγωγικές πηγές. Ωστόσο είχε υποχρεώσει και τους Οθωμανούς να πληρώσουν βαρύ φόρο σε αίμα⁶¹ και να υποστούν ανάλογη οικονομική αφαίμαξη. Μέσα στον ίδιο αιώνα οι δύο αντίπαλοι επρόκειτο να ξαναβρεθούν αντιμέτωποι, αυτή τη φορά όμως και κατά τρόπο περίεργο-εκ πρώτης όψεως θα έλεγε κανείς- με πρωτοβουλία της Βενετίας.

⁶⁰ Για τη ζωή και την προσωπικότητα του Μοροζίνι βλ. Ivone Cacciavilani, *Francesco Morosini nella Vita di Antonio Arrighi*, Βενετία 1997. Για τη στρατιωτική του δράση κατά τον Κρητικό Πόλεμο και την εκστρατεία του στην Πελοπόννησο βλ. την παλαιά συμβολή του G. Bruzzo, *Francesco Morosini, nella Guerra di Candia, nella Conquista della Morea*, Forlì L. Bordandini 1890, I. Γενναδίου, *Ο Μοροζίνης εν Αθήναις και εν Πελοποννήσω*, Αθήναι 1929 (ανάτυπ). Πρβλ. και το εκλαϊκευτικό άρθρο της Φωτεινής Πέρρα, *Φραγκίσκος Μοροζίνι, ο τελευταίος μεγάλος της Βενετίας*, *Ιστορικά Θέματα* τ. 31, Ιούλιος-Αύγουστος 2004, σ. 92-105.

⁶¹ Ίσως η πιο γλαφυρή περιγραφή του αγώνα αυτού να ανήκει στο Ν. Καζαντζάκη, ο οποίος κάνει αναφορά στις επικές μάχες μπροστά στα τείχη του Χάνδακα μέσα από το έργο του «ο Καπετάν Μιχάλης», με το στόμα του Νουρήμπεη: «*Ας περιμένει, ο γκιαούρης αν δε βαριέται, ως τα γόνατά του, ως τα χόματα θα ποταμίσουν τα γένια του, ρίζες θα κάμουν και θα μούνε στη γης, μα η Κρήτη, όχι λευτεριά δεν θα δει! Ακριβά την πλερώσαμε με το αίμα μας, και το Μεγάλο Κάστρο ετούτο, είκοσι πέντε χρόνια σκοτωνόμασταν απόζω από τα βενετσιάνικα μουράγια του, έπεσε στα νύχια μας, δεν το αφήνουμε, δεν μας αφήνει, έγινε κρέας δικό μας*».

Ο κύριος και ουσιαστικός λόγος που ώθησε τη Γαλινοτάτη να επιδιώξει η ίδια μία νέα πολεμική σύγκρουση, ήταν επειδή επρόκειτο να κινηθεί μέσα στα πλαίσια μιας ευρύτερης συμμαχίας, που είχαν συγκροτήσει το 1683 οι χριστιανοί ηγεμόνες Λεοπόλδος Α΄ (1640-1705) αυτοκράτορας της Γερμανίας και ο βασιλιάς της Πολωνίας Ιωάννης Σομπιέσκι (1624-1696) με τη συμμετοχή και του πάπα Ιννοκέντιου ΙΑ΄ (1676-1689). Η Βενετία είδε στη συμμαχία αυτή μια κατάλληλη ευκαιρία που θα της επέτρεπε να αναπληρώσει τις απώλειες που της είχαν στοιχίσει οι προηγούμενοι πόλεμοι, ενώ ήταν ακόμη νωπές και οι αναμνήσεις από την ταπεινωτική ήττα του Κρητικού Πολέμου. Στα 15 χρόνια που μεσολάβησαν η Δημοκρατία είχε καταφέρει να ανασυγκροτηθεί οικονομικά, ενώ αντίθετα η Οθωμανική αυτοκρατορία είχε δοκιμάσει την ευρωπαϊκή ισχύ μπροστά στα τείχη της Βιέννης τον Σεπτέμβρη του 1683⁶². Τότε ο στρατός της υποχρεώθηκε να αποσυρθεί νικημένος διαλύοντας μια για πάντα την εντύπωση ότι ήταν αδύνατο να αναχαιτισθεί.

Έτσι το καλοκαίρι του 1684 ο Φραγκίσκος Μοροζίνι επανέρχεται δυναμικά στο προσκήνιο και τίθεται επικεφαλής του βενετικού στόλου, ξεκινώντας μια εκστρατεία που έμελλε να είναι η μόνη επιτυχημένη στην ιστορία των βενετο-οθωμανικών συγκρούσεων από την πλευρά της Γαλινοτάτης⁶³. Στα πλοία της ήρθαν να προστεθούν κι εκείνα που έστειλαν ο Πάπας, οι Ιωαννίτες της Μάλτας, όπως και ο δούκας της Τοσκάνης. Κατ' αυτόν τον τρόπο οι ενωμένες συμμαχικές δυνάμεις αναχώρησαν από την Κέρκυρα που ήταν ο τόπος

⁶² S. Shaw, *History the Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. 1, Cambridge U.P., 1976, σ. 214-15. Βλ. και Α. Σαββίδη, *Δοκίμια*, σ. 146-47.

⁶³ Για την εκστρατεία αυτή και τον πόλεμο στο Μοριά βλ. *A Journal of the Venetian Campaign A.D. 1687, under the conduct of the Capt. Gen. Morosini Proveditor Gen Cornaro, Gen. Konigsmark*, Translated from the Italian Original sent from Venice and printed by order of the most Serene Republic, Λονδίνο 1688, καθώς και τις σύγχρονες συμβολές, Ευτυχίας Λιάτα-Κ. Τσιγκνάκη, *Με την Αρμάδα στο Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1998 και Μ. Infelise, "*L' ultima crociata*", *Venezia e la Guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del' 600*, (επιμ. Μ. Infelise- Anastasia Stouraiti, Μιλάνο 2005. Πρβλ. και R. C. Anderson, *Naval Wars in the Levant*, ό.π., σ. 185-236 και E. Eickhoff, *Venezia, Vienna e I Turchi*, ό.π., σ. 448-56.

συνάντησης, με πρώτο στόχο τη Λευκάδα, η οποία και παραδόθηκε στις 14 Αυγούστου, προσφέροντας στους Βενετούς μια αξιόλογη βάση μεταξύ Αδριατικής και Κορινθιακού κόλπου.

Τα επόμενα χρόνια και ως το 1686 ο Μοροζίνι θα επιτύχει την κατάληψη ολόκληρης σχεδόν της Πελοποννήσου εκτός από τη Μονεμβασιά, η οποία περιήλθε στην κυριότητα της Δημοκρατίας το 1690. Ο Βενετός αρχιστράτηγος σε όλη τη διάρκεια της νικηφόρας προέλασής του δεν συνάντησε σοβαρή αντίσταση από τις τοπικές Οθωμανικές αρχές αλλά ούτε και από τους κατοίκους.

Το 1687 έφθασε στην Αθήνα, την οποία κυριεύσε συνδέοντας παράλληλα το όνομά του με τον βομβαρδισμό και την καταστροφή του Παρθενώνα⁶⁴. Από εκεί οι πολεμικές του επιχειρήσεις επεκτάθηκαν στην Εύβοια χωρίς όμως μεγάλη επιτυχία. Στο μεταξύ τον Ιούλιο του 1688 ο Μοροζίνι εκλέχτηκε στο αξίωμα του δόγη επιστεγάζοντας μια λαμπρή στρατιωτική καριέρα. Με το τέλος του συμμαχικού πολέμου το 1699 και την υπογραφή της συνθήκης του Κάρλοβιτς⁶⁵, στη Βενετία κατακυρώνονται οι κτήσεις της Πελοποννήσου, της Αίγινας και της Λευκάδας.

Η σημασία της νίκης αυτής ήταν πολύ μεγάλη για την πόλη των Τεναγών. Έπειτα από σχεδόν τρεις αιώνες πάλης με τους Οθωμανούς, για πρώτη φορά είχε μια αναμφισβήτητη επιτυχία, η οποία της επέτρεψε να δημιουργήσει μία νέα μεγάλη ηπειρωτική αποικία το λεγόμενο «Βασίλειο του Μοριά» (Regno di

⁶⁴ Για τη βενετική παρουσία στην Αθήνα βλ. J. Paton, *The Venetians in Athens 1687-1688*, Harvard U.P., Cambridge, Massachusetts 1940. Ειδικότερα για την καταστροφή του Παρθενώνα βλ. Κοραλία Χατζηασλάνη, *Ο Μοροζίνι, οι Βενετοί και η Ακρόπολη*, Αθήνα, εκδ. Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1987, όπως και N. Varola-F. Volpato, *Dispaccio di Francesco Morosini Capitano General da Mar*, Βενετία 1862.

⁶⁵ Για τη συνθήκη του Κάρλοβιτς βλ. S. Shaw, *History*, ό.π., σ. 223-25. Πρβλ. και C. Heywood, 'Karlofca', *EI2* v. IV, 1978 (ανατύπ. 1997), σ. 657-58.

Morea)⁶⁶. Με την κατάπαυση των εχθροπραξιών, οι Βενετοί φρόντισαν επισταμένα για την οργάνωση και τον εποικισμό της, με την προσδοκία ότι θα μπορούσε να αντικαταστήσει την Κρήτη στο ρόλο που μέχρι πρότινος διαδραμάτιζε εκείνη. Παρόμοια φρόντισαν και για το νησί της Λευκάδας⁶⁷.

Η επιτυχία όμως αποδείχτηκε πως ήταν πρόσκαιρη. Οι νέες αποικίες έμειναν στα χέρια της Βενετίας μόνο για τριάντα έτη, οπότε το 1714 εξερράγη ο έβδομος και τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος⁶⁸. Η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν μπορούσε να ανεχθεί την παρουσία της Γαληνοτάτης σε εδάφη που θεωρούσε ότι της ανήκαν δικαιωματικά. Ως το 1713 το ενδιαφέρον της το είχε απορροφήσει ο πόλεμος με τη Ρωσία του Μεγάλου Πέτρου (1682-1725), ύστερα όμως από την υπογραφή της συνθήκης της Αδριανούπολης την ίδια χρονιά, η Πύλη αποφάσισε να ασχοληθεί με την εκδίωξη των Βενετών από την Πελοπόννησο. Αυτή ήταν μια εξέλιξη που λίγο πολύ ήταν αναμενόμενη για τη Δημοκρατία, η οποία όμως δεν ήταν σε θέση εκείνη τη χρονική περίοδο να αντιμετωπίσει μια οθωμανική εισβολή. Το «Βασίλειο του Μοριά» ήταν αδύναμο στρατιωτικά και η μητρόπολη δεν διέθετε τις απαραίτητες οικονομικές δυνατότητες για να το ενισχύσει με τον τρόπο που θα έπρεπε. Η τριακονταετής κατοχή του έτσι κι αλλιώς είχε απαιτήσει μεγάλη προσπάθεια για την ανασυγκρότησή του, μια υπόθεση διόλου εύκολη, η οποία μάλιστα δεν

⁶⁶ Για την κατάκτηση και την ίδρυση του «Βασιλείου του Μοριά» βλ. Χάρις Καλλιγά (επιμ.), *Η εκστρατεία του Morosini και το 'Regno di Morea'*, Αθήνα 1998. Πρβλ. και το εκλαϊκευτικό άρθρο της Φωτεινής Πέρρα, Το «Βασίλειο του Μορέα» (1685-1715). Η τελευταία βενετική κτήση στην ηπειρωτική Ελλάδα, *Ιστορικά Θέματα* τ. 27, Μάρτιος 2004, σ. 108-19.

⁶⁷ Για τη διοικητική και στρατιωτική οργάνωση της Λευκάδας βλ. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Δ' σ. 43-45.

⁶⁸ Εκτενή περιγραφή του πολέμου αυτού κατά έτος με βάση πλούσιο αρχειακό υλικό έχει δώσει ο Δ. Χατζόπουλος στη μονογραφία του, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, 1714-1718*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμας, 2002. Πρβλ. και την παλαιότερη συμβολή της Amy Bernardy, *L' ultima guerra Turco-Veneziana, (MDCCXIV-MDCCXVIII)*, Φλωρεντία 1902.

είχε αποδειχθεί και αποτελεσματική στον βαθμό που θα επιθυμούσαν οι Βενετοί⁶⁹.

Από το 1714 οι βενετικές αρχές τόσο στην Πελοπόννησο όσο και στη μητρόπολη έγιναν αποδέκτες μιας σειράς πληροφοριών που μαρτυρούσαν ότι οι οθωμανικές δυνάμεις ετοιμάζονταν να επιτεθούν εναντίον του Μοριά. Στις 9 Δεκεμβρίου του ίδιου έτους η Πύλη κήρυξε επίσημα τον πόλεμο στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Μέσα στην επόμενη χρονιά (1715) οι Οθωμανοί κατέλαβαν διαδοχικά το νησί της Τήνου και στη συνέχεια διάφορες θέσεις στην Πελοπόννησο μέχρις ότου αυτή παραδόθηκε ολοκληρωτικά. Αυτό συνέβη χωρίς να παρεμβληθεί ουσιαστική αντίσταση από τον ελληνικό πληθυσμό, ο οποίος ήταν δυσαρεστημένος από τη βενετική κατοχή, η οποία δεν είχε καταφέρει να δώσει λύση στα ποικίλλα προβλήματα που τον ταλάνιζαν. Μέσα στο ίδιο έτος εγκαταλείφθηκε από τους Βενετούς η Λευκάδα, ενώ κυριεύτηκαν απ' τους Οθωμανούς τα φρούρια της Σούδας και της Σπιναλόγκας στην Κρήτη.

Τα επόμενα δύο χρόνια οι συγκρούσεις μεταξύ Βενετών και Οθωμανών στον ελλαδικό χώρο έλαβαν χώρα στην Κέρκυρα, την Πρέβεζα⁷⁰ και τη Βόνιτσα. Η πρώτη σώθηκε χάρη στις ικανότητες του στρατηγού Schulenburg, τον οποίο είχε προσλάβει η Γαληνοτάτη προκειμένου να υπερασπιστεί το νησί. Η Πρέβεζα και η Βόνιτσα αντίστοιχα κατελήφθησαν από τους Βενετούς. Τελικά το 1718 υπεγράφη η συνθήκη του Πασσάροβιτς⁷¹, σύμφωνα με την οποία η Οθωμανική αυτοκρατορία κέρδιζε ξανά την Πελοπόννησο, ενώ η Γαληνοτάτη κρατούσε τα Κύθηρα, τα Αντικύθηρα, καθώς και τα ηπειρωτικά εξαρτήματα

⁶⁹ Χατζόπουλος, ό.π., σ. 443-44. Πρβλ. και Seriol Davies, Pylos regional archaeological project, part VI. Administration and settlement in Venetian Navarino, *Hesperia*, τ. 73, 2004, σ. 59-120, ιδ. σ. 59-60.

⁷⁰ A. Savvides, 'Preveze', *EI2* v. VIII, 1995, σ. 334-5. Πρβλ. και παραπάνω υποσημ. 34.

⁷¹ Λεπτομέρειες για τις διαπραγματεύσεις και τη συνθήκη του Πασσάροβιτς βλ. στον Δ. Χατζόπουλο, Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος, ό.π., σ. 411 κ.εξ.

των Ιονίων δηλαδή τα φρούρια της Βόνιτσας, της Πρέβεζας και του Βουθρωτού. Το χρονικό όριο της ειρήνης που συνομολογήθηκε με τους Οθωμανούς οριζόταν για όσο διάστημα θα υπήρχε η Οθωμανική αυτοκρατορία. Κατά ειρωνικό τρόπο όμως και στο τέλος του ίδιου αιώνα εκείνη που καταργήθηκε τελικά ως κρατική οντότητα, ήταν η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου⁷². Το 1797 παραδόθηκε στον Ναπολέοντα παύοντας να αποτελεί πρόβλημα για την Οθωμανική Πύλη, η οποία στο εξής θα αντιμετώπιζε εκτός από άλλες ευρωπαϊκές δυνάμεις και τα δικά της εσωτερικά προβλήματα.

Οι βάσεις του βενετικού αποικιακού κράτους τέθηκαν την εποχή της Δ΄ Σταυροφορίας το 1204 όταν η βυζαντινή αυτοκρατορία μοιράστηκε στους Λατίνους κατακτητές της. Τότε ο διορατικός δόγης Ερρίκος Δάνδολο (1192-1205)⁷³ είχε φροντίσει για την κατοχύρωση των εδαφών που ενδιέφεραν τη Γαληνοτάτη μέσω της *Partitio Terrarum Imperii Romania*⁷⁴ δημιουργώντας ένα δίκτυο παράκτιων και νησιωτικών κτήσεων, που προορίζονταν να εξυπηρετήσουν τα εμπορικά της συμφέροντα. Από τον 15^ο αιώνα και έπειτα, η ιστορία των βενετο-οθωμανικών πολέμων δεν είναι τίποτε άλλο από την ιστορία της σταδιακής εξάρθρωσης του δικτύου αυτού από τους Οθωμανούς. Το διάστημα των τεσσάρων αιώνων που κράτησε η διαπάλη αυτή με κύριο στόχο τα ελληνικά εδάφη και το ζωτικό χώρο του Αιγαίου, επηρεάστηκαν και οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά διαφόρους τρόπους, τους οποίους δεν θα μπορούσαμε να αναλύσουμε σε αυτή τη σύντομη επισκόπηση. Είχαν όμως μια σημαντική συνεισφορά λαμβάνοντας μέρος σε αυτούς είτε ακούσια, είτε

⁷² Βλ. σχετικά G. Dumas, *La fin de la Republic de Venise, aspects et reflets litteraires*, Paris 1964.

⁷³ Για τον Ερρίκο Δάνδολο βλ. βιβλιογραφικές αναφορές στους Π. Ζάβορονκοφ-Φένια Θ. Σοφούλη, 'Δάνδολος Ερρίκος', *ΕΠΛΒΙΠ*, τ. 6, 2006, σ. 133-136.

⁷⁴ Βλ. A. Carile, *Partitio Terrarum Imperii Romaniae, Studi Veneziani* τ. 7, 1965, σ. 125-305.

εκούσια στο πλευρό της μιας δύναμης ή της άλλης⁷⁵. Σε επόμενο κεφάλαιο θα προσπαθήσουμε να δείξουμε πως ακριβώς συνέβη αυτό κατά τον εναρκτήριο Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΔΕΥΤΕΡΟ

Η Βενετία και η Οθωμανική αυτοκρατορία πριν την έναρξη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου (14ος -15ος αι.).

Όπως έχει ήδη αναφερθεί στο προηγούμενο κεφάλαιο η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου και το οθωμανικό κράτος αποτελούσαν τους δύο πόλους, οι οποίοι διεκδικούσαν καθένας για λογαριασμό του την οικονομική και πολιτική πρωτοκαθεδρία στο χώρο που εξουσίαζαν κατά την ύστερη βυζαντινή περίοδο και ως το 1453 οι Βυζαντινοί. Θα μπορούσε να ειπωθεί ότι οι ρίζες του ανταγωνισμού αυτού βρίσκονται ήδη στο 14^ο αιώνα, όταν και οι δύο άρχισαν να υπονομεύουν τη βυζαντινή αυτοκρατορία με το δικό του τρόπο ο καθένας: Η Γαληνοτάτη με την ασφυκτική οικονομική εξάρτηση που της επέβαλε, επιδιώκοντας την εκμετάλλευση των λιμανιών της αλλά και γενικότερα την ελεύθερη εμπορική της δραστηριοποίηση χωρίς δασμολογικούς περιορισμούς⁷⁶

⁷⁵ Για τα προβλήματα και την κατάσταση των ελληνικών πληθυσμών, καθώς και τον τρόπο που επηρεάστηκαν από τους πολέμους αυτούς βλ. Ι. Χασιώτης, Προμηνήματα, αίτια και συνέπειες τω πολεμικών συγκρούσεων στην ελληνική Ανατολή κατά τον 15^ο, 16^ο και 17^ο αι., *ΙΕΕ*, ό.π., σ. 260-261. Του ίδιου, *Μεταξύ Οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης-ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη, University Studio Press, 2001, σ. 44-45, 154-155 και 186-188. Επίσης Γ. Πλουμίδα, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του Β΄ και Γ΄ τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974. Βλ. και τις συμβολές της Έλλης Γιωτοπούλου Σισιλιάνου, Η κερκυραϊκή πρεσβεία του 1572 και ο αντίκτυπος των πολεμικών γεγονότων της εποχής στην Κέρκυρα, *Πρακτικά Δ΄ Πανιονίου Συνεδρίου* (ανάτυπο), Κέρκυρα 1980 και *Ο αντίκτυπος του Δ΄ Βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982 και τέλος Μαριάννα Κολυβά-Καραλέκα, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α΄ και Γ΄ βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1989.

⁷⁶ Για την οικονομική εξάρτηση του Βυζαντινού κράτους από τη Βενετία βλ. σχετικά το έργο του D. M. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, μετ. Χριστίνα Αντωνία Μουτσοπούλου, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα,

και οι Οθωμανοί στερώντας της τις πολύτιμες κτήσεις της Μικράς Ασίας, πράγμα που οδήγησε στην εδαφική της συρρίκνωση. Το αποκορύφωμα ήταν οι τελευταίοι να την οδηγήσουν στο τέλος και σε καθεστώς υποτέλειας⁷⁷, συμβάλλοντας έτσι στην αποδυνάμωση της από όλες τις απόψεις και επιδεινώνοντας την ήδη δυσχερή της θέση. Παρά ταύτα η Βυζαντινή αυτοκρατορία δεν έπαυε να υφίσταται σαν κρατικό μόρφωμα και επομένως δεν υπήρχε κάποιος άμεσος λόγος ώστε να υπάρξει ανοικτή σύγκρουση μεταξύ των δύο δυνάμεων που επιθυμούσαν να επεκτείνουν την κυριαρχία τους στην περιοχή. Ο ανταγωνισμός τους όμως θα εκδηλωνόταν με μια βασική διαφορά στο είδος της κυριαρχίας που επιδίωκαν να ασκήσουν οι δύο ανταπαιτητές: Η Βενετία ενδιαφερόταν κυρίως για οικονομικό έλεγχο και την απρόσκοπτη διεξαγωγή των εμπορικών της συναλλαγών, χωρίς απαραίτητα να ελέγχει άμεσα τις περιοχές που την εξυπηρετούσαν σ' αυτό, ενώ οι Οθωμανοί προσέβλεπαν στην προσθήκη νέων χωρών στην αναπτυσσόμενη αυτοκρατορία τους.

Αυτή ακριβώς η διαφορά είχε οδηγήσει τους Βενετούς και στη σύναψη εμπορικών δεσμών με την οθωμανική αυτοκρατορία όπως θα δούμε στη συνέχεια, καθώς πρωταρχικό τους μέλημα ήταν η ελεύθερη πρόσβαση στους εμπορικούς της δρόμους. Επιπλέον έχοντας εμπλακεί σε έντονο ανταγωνισμό με τους Γενουάτες, ο οποίος έφθασε ακόμα και στην πολεμική σύρραξη⁷⁸,

2004. Πρβλ. και Φωτεινή Πέρρα, Βυζάντιο και Δυτικός κόσμος (11^{ος}-15^{ος} αιώνας), *Ιστορία των Ελλήνων*, τ.8, (2^η έκδ.), Αθήνα, εκδ. Δομή, 2006, σ. 581-589.

⁷⁷ G. Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, τ. Γ' Αθήνα, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, 1993 (ανατύπ. 1997), σ. 241-242, καθώς και Δ. Χατζόπουλος, *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1394-1402)*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 2004, σ. 23-24. (πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση Φωτεινής Πέρρα, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 16, υπό έκδοση).

⁷⁸ Ο πόλεμος αυτός εξερράγη με αφορμή το νησί της Τενέδου (C. Beckingham, λήμμα «Bozdja Ada» (Τένεδος), *EI2* v. I, 1960, ανατ. 1986, σ. 1280 A, βλ. και Savvides, 'Bozdja Ada', *EI3* για άλλες αναφορές) για την κατοχή του οποίου έριζαν εξίσου και η Βενετία και η Γένοβα, λόγω της εμπορικής και στρατηγικής σημασίας του. Τελικά το 1381 με τη συνθήκη του Τουρίνου Βενετοί και Γενουάτες συμφώνησαν στην αποστρατικοποίηση του νησιού αγνοώντας τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Για τον

έπρεπε να φροντίσουν ώστε να μην αποκλειστούν από τις αγορές της Ανατολής.

1. Η Οθωμανική αυτοκρατορία και η Βενετία και οι μεταξύ τους σχέσεις ως το 1453.

Κατά την τελευταία περίοδο ζωής του βυζαντινής αυτοκρατορίας, το οθωμανικό κράτος ακολουθούσε μια ανοδική πορεία αντιστρόφως ανάλογη με τη δική της. Στη φάση αυτή πρωταγωνιστές αναδείχθηκαν οι Σουλτάνοι της εποχής των μεγάλων κατακτήσεων, οι οποίοι φρόντισαν για την εξάπλωση της οθωμανικής επικράτειας πέρα από τα εδάφη της Μ. Ασίας εντός των οποίων εκτείνονταν έως τότε⁷⁹. Επρόκειτο για τη μετεξέλιξη του εμιράτου που ίδρυσε το 1288/89 ο Οσμάν Α΄ (1288/89-1326), στη Βιθυνία και το οποίο κατόπιν πέρασε στο γιο του Ορχάν (1326-1362) και στη συνέχεια στους υπόλοιπους Οθωμανούς σουλτάνους. Πατέρας και γιος έλαβαν την προσωνυμία «Γαζί», εξαιτίας των κατακτητικών πολέμων που διεξήγαγαν σύμφωνα με τις επιταγές του Κορανίου, που απαιτούσε την υποταγή του χριστιανικού κόσμου στον μουσουλμανικό.

Το έτος 1354 θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως ορόσημο, καθώς τη χρονιά εκείνη ο Σουλεϊμάν πασάς γιος του Ορχάν κατέλαβε την Καλλίπολη,

πόλεμο αυτό βλ. D. di Chinazzo, *Cronica della Guerra da Veneziani a Genovesi*, (a cura di V. Lazzarini), Venezia 1958. Πρβλ. και Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, ό. π., σ. 395-399. Επίσης Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, ό.π., σ. 242-244, καθώς και J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 241-250.

⁷⁹ Για τη σταδιακή κατάληψη των βυζαντινών εδαφών της Μ. Ασίας από τους Οθωμανούς βλ. το θεμελιακό έργο του Γ. Γεωργιάδη-Αρνάκη, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή εις το πρόβλημα της πτώσης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, Αθήνα 1947, πρβλ. συνοπτικά Ν. Νικολούδη, *Η βυζαντινή Μ. Ασία. Ακμή και παρακμή, 330-1461*, Αθήνα, εκδ. Ιωλκός, 2004, σ. 51-54 και το δοκίμιο του ίδιου, *Η κατάκτηση της Μικράς Ασίας από τους Οθωμανούς Τούρκους*, στους Α. Σαββίδη-Ν. Νικολούδη, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11^{ος} -16^{ος} αι.*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 2007, σ. 287-307.

παίρνοντας έτσι στην κατοχή του για πρώτη φορά ευρωπαϊκό έδαφος. Ήταν το πρώτο βήμα για την εξάπλωση της οθωμανικής αυτοκρατορίας προς δυσμάς μετά την εδραίωση του οθωμανικού σουλτανάτου. Παρά το γεγονός ότι ο Ορχάν είχε συνάψει γάμο με τη Θεοδώρα, θυγατέρα του αυτοκράτορα Ιωάννη Στ' Καντακουζηνού (1347-1354), δεν θεώρησε αναγκαίο να επιστρέψει στον πεθερό του τα εδάφη που είχαν καταληφθεί, με αποτέλεσμα οι φιλικές τους σχέσεις να διακοπούν. Οι συσχετισμοί είχαν αλλάξει και αναδείκνυαν πλέον το νεοπαγές οθωμανικό κράτος σε ρυθμιστή των εξελίξεων, που θα οδηγούσαν έναν αιώνα μετά στην εξαφάνιση του βυζαντινού. Κατά τις επόμενες δεκαετίες η οθωμανική επέκταση θα συνεχιζόταν στα Βαλκάνια με αποτέλεσμα οι βουλγαρικές και σερβικές ηγεμονίες να καταστούν υποτελείς τους⁸⁰.

Η Βενετία από την άλλη πλευρά είχε εμφανιστεί δυναμικά στο προσκήνιο πολύ νωρίτερα και συγκεκριμένα έπειτα από την Δ' Σταυροφορία (1204), καθώς τότε θεμελιώθηκε στην ουσία το αποικιακό της δίκτυο. Με μια σειρά έξυπνων διευθετήσεων, η Γαληνοτάτη κατάφερε να περιέλθουν στην κυριότητά της είτε άμεσα, είτε έμμεσα νησιωτικές και ηπειρωτικές κτήσεις που συνέδεαν την Αδριατική με την Ανατολή και εξυπηρετούσαν άριστα τα εμπορικά της συμφέροντα. Υπό τον άμεσο έλεγχο της διατηρήθηκαν η Κρήτη, η Μεθώνη και η Κορώνη, ενώ είχαν και ένα περιορισμένο μερίδιο από την Εύβοια. Αντίθετα τα νησιά των Κυκλάδων κατακτήθηκαν από βενετικές οικογένειες, ενώ η Κέρκυρα⁸¹ παραχωρήθηκε σε Βενετούς ευγενείς. Παράλληλα καθιστώντας

⁸⁰ Χ. Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 25-38, καθώς και Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, σ. 37-41. Για την επέκταση της οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. και το ενδιαφέρον άρθρο του Θ. Ε. Καλαϊτζάκη, Σύγκρουση Χριστιανισμού και Ισλάμ στο Αιγαίο και τα Βαλκάνια: Το έπος μιας σταθερής συρρίκνωσης (1302-1502). Μια πανοραμική αφήγηση, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 12, 2001, σ. 125-155. Ειδικότερα για την κατάληψη της Καλλίπολης βλ. Η. Inalcik, λήμμα 'Gelibolu', *EI2* v. II, 1965, ανατ. 1991, σ. 983-987, ιδίως 983 Β.

⁸¹ Η Κέρκυρα παρέμεινε στα χέρια των Βενετών ως το 1214, οπότε καταλήφθηκε από τον Μιχαήλ Α' της Ηπείρου. Το έτος 1267 πέρασε στην κατοχή του Ανδεγαυικού οίκου για να καταστεί ξανά βενετική κτήση το 1386. Βλ. σχετικά Σπ. Ασωνίτη, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, Κέρκυρα, εκδ. Απόστροφος, 1999.

υποτελείς τους ηγεμόνες φραγκικών κρατιδίων, όπως η Πελοπόννησος που παραχωρήθηκε στον Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουΐνο (1210-1218)⁸², εξασφάλισαν φορολογική ατέλεια και ελευθερία κινήσεων⁸³.

Η δεύτερη φάση⁸⁴ της βενετικής εξάπλωσης στο Αιγαίο σημειώθηκε κατά τη διάρκεια του 14^{ου} αιώνα, όταν μεταξύ των ετών 1383-1402 η Εύβοια⁸⁵ πέρασε ολοκληρωτικά στην δικαιοδοσία της, ενώ αποκτήθηκαν το Άργος⁸⁶ και το Ναύπλιο⁸⁷ μαζί με τη Μύκονο και την Τήνο, ενώ το Δουκάτο των Αθηνών⁸⁸ τέθηκε υπό την προστασία της από το 1394 ως το 1402. Το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα και μέχρι την Άλωση, στον αποικιακό κορμό της πόλης των

⁸² Για το Γοδεφρείδο Α΄ Βιλλεαρδουΐνο βλ. B. Hendrickx, 'Βιλλαρδουΐνων οίκος', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 69-70. Για τις σχέσεις του με τη Βενετία W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα*, μετ. Α. Φουριώτης, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997, ανατ. σ. 103. Πρβλ. και Φωτεινή Πέρρα, *Η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο (1204-1566)*, *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., τ. 8, σ. 529-530.

⁸³ Για την κατάκτηση και διοίκηση των περιοχών αυτών βλ. Χρύσα Μαλτέζου (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 127-128.

⁸⁴ Γενικά για την επέκταση του βενετικού αποικιακού κράτους αυτή την εποχή, βλ. D. S. Chambers, *The Imperial Age of Venice, 1380-1580*, London, Thames and Hudson, 1970, σ. 44-45. Πρβλ. και Αναστασία Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σ. 18-19, καθώς και M. Gallina, *L' affermarsì di un modello coloniale: Venezia e il Levante tra due e trecento*, *Θησαυρίσματα* τ. 23, 1993 (ανάτυπο).

⁸⁵ V. L. Ménage, λήμμα 'Eghriboz', *EI2* v. II, 1965, ανατ. 1991, σ. 691. Επίσης J. Koder, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboea während der Zeit der Venezianenherrschaft*, Βιέννη 1973. Επίσης τα πρακτικά του πρόσφατου διεθνούς συνεδρίου, *Βενετία-Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004), επιμ. Χρύσα Μαλτέζου-Χριστίνα Παπακώστα, Βενετία-Αθήνα 2006.

⁸⁶ Ι. Ζεγκίνης, *Το Άργος δια μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1948, (ανατύπ. 1996), Π. Γιαννόπουλος-Αθηνά Ντούλια, λήμμα 'Άργος', *ΑΒΠ*, σ. 58-61, A. Savvides, *Mora and Islam, 8th-15th centuries: A survey*, *JOAS* v. 2, 1990, σ. 47-75, ιδίως 61 κ.εξ.

⁸⁷ A. Savvides, λήμμα 'Nauplion', *EI2* v. VII, 1993, σ. 1035-1037.

⁸⁸ K. Setton, *Catalan domination of Athens, 1311-1388*, α΄ εκδ. Cambridge-Massachusetts 1948, ανατ. Λονδίνο, Variorum Reprints, 1975.

Τεναγών προστέθηκαν η Ναύπακτος⁸⁹, η Θεσσαλονίκη⁹⁰, το Ναβαρίνο⁹¹ και η Αίγινα⁹².

Όσο κρατούσε η διαδικασία της ενσωμάτωσης νέων περιοχών και της ολοκλήρωσης του σχηματισμού του βενετικού αποικιακού κράτους, η οθωμανική δύναμη όπως είδαμε σημείωνε παράλληλη άνοδο και δεν μπορούσε να αγνοηθεί. Κατά συνέπεια η προσέγγισή της με σκοπό τη σύναψη εμπορικών και διπλωματικών σχέσεων ήταν μια αναπόδραστη ανάγκη. Ο Κ. Ντηλ καταγράφει πολύ εύστοχα την κρίση ενός βενετού εμπόρου, ο οποίος δήλωνε «*essendo noi mercanti, non possiamo viver senza loro*» (είμαστε έμποροι, επομένως δεν μπορούμε να ζήσουμε χωρίς αυτούς). Ήδη από το 1365⁹³ οι Βενετοί είχαν έρθει σε συνεννοήσεις με τους Οθωμανούς καταφέροντας να αποσπάσουν εμπορικά προνόμια, το 1384 υπήρξε εκατέρωθεν ανταλλαγή πρεσβειών, ενώ το 1390 ο Βαγιαζήτ επιβεβαίωσε τα προνόμια των Βενετών στα μικρασιατικά παράλια⁹⁴. Οι επαφές αυτές συνεχίστηκαν και στις αρχές του 15^{ου} αιώνα, με συνθήκες που υπεγράφησαν μεταξύ της Βενετίας και του οθωμανικού κράτους το 1403⁹⁵, 1406⁹⁶ και 1411⁹⁷. Το περιεχόμενο των

⁸⁹ O. J. Schmitt, *Geschichte Lepantos unter der Venezianerheerschaft (1407-1499)*, *Sudost Forschungen* v. 56, 1997, σ. 43-103. Επίσης Α. Γ.Κ. Σαββίδης, *Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499*. Ιστορικό διάγραμμα, *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 1992, σ. 425-456.

⁹⁰ Surayir Faroghi, λήμμα 'Selanik', *EI2* v. IX, 1997, σ. 123-126.

⁹¹ N. Bees-A. Savvides, λήμμα 'Navarino', *EI2* v. VII, 1993, σ. 1037-1039.

⁹² Για το νησί της Αίγινας βλ. τις συμβολές του Ν. Νικολούδη, *Byzantine and Medieval Aegina, Η Αττική και τα νησιά του Αιγαίου στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Α. Σταμούλη, 2004, σ. 83-97, καθώς και η Αίγινα κατά τον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία, ό.π., σ. 73-82.

⁹³ F. Thiriet, *Regestes des deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie, I, 1329-1399*, Paris, La Haye, 1958, σ. 109, 118, 120, 143. Πρβλ. και P. Preto, *Venezia e I Turchi*, Firenze 1975, σ. 26-7.

⁹⁴ G. Thomas- R. Predelli, *Diplomatarium Veneto-Levantinum*, v. II, Venice 1890-99, σ. 193-196, 222-223. Πρβλ. Κ. Ντηλ, *Βενετία μια δημοκρατία πατρικίων*, μετ. Σπ. Μοτσενίγου, Αθήνα 1948, σ. 158.

⁹⁵ Το έτος αυτό υπεγράφη μία κοινή συνθήκη μεταξύ των Οθωμανών και των χριστιανικών δυνάμεων που διατηρούσαν συμφέροντα στην Ανατολή, δηλαδή Βενετούς, Γενουάτες και Ιωαννίτες Ιππότες. Η συνθήκη συμπεριελάμβανε και το Βυζαντινό αυτοκράτορα, *DVL*, ό.π., σ. 290-297.

συμφωνιών αυτών κινούνταν στα πρότυπα εκείνων που συνάπτονταν και με τη βυζαντινή αυτοκρατορία αλλά και με τα μουσουλμανικά κράτη της Μικράς Ασίας, όπως το εμιράτο του Αϊδινίου⁹⁸ και εντάσσονταν στο πλαίσιο της βενετικής εμπορικής διπλωματίας. Προέβλεπε δε την ελεύθερη διακίνηση των Βενετών εμπόρων, καθώς και τη διατήρηση σε χαμηλά επίπεδα των φόρων που έπρεπε να πληρωθούν. Ταυτόχρονα η Γαληνοτάτη απέβλεπε και στη διασφάλιση των κτήσεών της στον ελλαδικό χώρο, προστατεύοντας έτσι το αποικιακό εμπορικό δίκτυο που είχε δημιουργήσει, όπως και τους υπηκόους της από εχθρικές επιδρομές⁹⁹.

Ένα επιπλέον κίνητρο που επέβαλε τη διατήρηση όσο το δυνατό αρμονικών σχέσεων με το κράτος των Οθωμανών ήταν και ο ανταγωνισμός με την αντίπαλη δύναμη της Γένοβας, η οποία επίσης δραστηριοποιούνταν εμπορικά στη νοτιοανατολική Μεσόγειο, προσπαθώντας να αποκομίσει μεγαλύτερο μερίδιο στις εμπορικές συναλλαγές. Κινούμενοι στο ίδιο πλαίσιο, οι Γενουάτες είχαν εγκαινιάσει συνεργασία με τους Οθωμανούς νωρίτερα και από τη Βενετία, όταν το 1352 τους παραχωρήθηκε το μονοπώλιο παραγωγής στύψης στη Μαγνησία. Η μεταχείριση αυτή στάθηκε προνομακική με διόλου ευκαταφρόνητο οικονομικό αντίκρισμα εφόσον μόνο από εκεί μπορούσαν να προμηθεύονται το υλικό αυτό οι ευρωπαϊκές υφαντουργίες¹⁰⁰. Από το σημείο και ύστερα οι διμερείς εμπορικές τους σχέσεις παγιωποιήθηκαν για να

⁹⁶ *DVL*, ό.π., σ. 297-301.

⁹⁷ *DVL*, ό.π., σ. 302-304, όπου επικυρώνεται από το νέο σουλτάνο Μούσα (1411-1413), η συνθήκη που είχε υπογραφεί το 1406 με τον Σουλεϊμάν Α΄ (1403-1411).

⁹⁸ Για το θέμα αυτό βλ. γενικά Elizabeth Zachariadou, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentesa and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.

⁹⁹ Για τις βενετο-οθωμανικές προσεγγίσεις βλ. K. Setton, *Paracy* II, σ. 7. Γενικότερα για τους στόχους της βενετικής διπλωματίας και τις πρακτικές της βλ. Ν. Γ. Μοσχονάς, *Η βενετική διπλωματία: Στόχοι και προτεραιότητες*, στο *Διπλωματία και Πολιτική, ιστορική προσέγγιση*, (επιμ. Σοφία Πατούρα-Σπανού), Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005, σ. 165-192.

¹⁰⁰ Χ. Ιναλτζίκ, *Οθωμανική Αυτοκρατορία*, σ. 232. Ο συγγραφέας σημειώνει ότι το αντάλλαγμα γι' αυτές τις παραχωρήσεις ήταν η ενίσχυση του οθωμανικού στόλου μια πολιτική που αντιδιαστέλλεται με αυτή των Βενετών, η οποία κατά κύριο λόγο ήταν υπονομευτική.

ακολουθήσουν και άλλες παρόμοιες συμφωνίες στα επόμενα χρόνια ως το 1453, οπότε και αλλάζει το πολιτικό σκηνικό¹⁰¹ με τον Μωάμεθ Β΄ να επιβάλλει ένα νέο καθεστώς απορροφώντας τις γενοβέζικες αποικίες.

Οι σχέσεις Οθωμανών και Βενετίας παρέμειναν ειρηνικές ως το 1416, όταν δόθηκε μια σοβαρή αφορμή να διαταραχθούν με υπαιτιότητα των πρώτων. Τρία χρόνια νωρίτερα (1413) είχε προηγηθεί μια συμφωνία την οποία είχε διαπραγματευθεί με επιτυχία ο Francesco Foscarì¹⁰² με το σουλτάνο Μωάμεθ Α΄ (1413-1421) και όλα έδειχναν πως έβαιναν ομαλά¹⁰³. Η απρόκλητη επίθεση όμως του οθωμανικού στόλου στην Εύβοια και πιο συγκεκριμένα στη Χαλκίδα υποχρέωσε τον διοικητή του βενετικού Pietro Loredan να προβεί σε αντίποινα. Στις 29 Μαΐου του 1416 κατάφερε καίριο πλήγμα στις σουλτανικές ναυτικές δυνάμεις καταστρέφοντάς τις ολοσχερώς στην Καλλιόπολη, γεγονός που έδειξε τη στρατιωτική υπεροχή των Βενετών εκείνη την περίοδο¹⁰⁴. Η ναυμαχία της Καλλιπόλεως προδιέγραψε το μέλλον των βενετο-οθωμανικών σχέσεων, από τις οποίες στο εξής δεν θα έλειπαν οι πολεμικές συγκρούσεις, έστω και μικρότερης κλίμακας σε σύγκριση με έναν ανοιχτό πόλεμο. Το Νοέμβριο του

¹⁰¹ Για τις συνθήκες που συνήφθησαν μεταξύ Γενοβέζων και Οθωμανών βλ. Kate Fleet, The treaty of 1387 between Murad I and the Genoese, *Bulletin / School of Oriental and African Studies* v. 50/1, 1993, p. 13-33. Γενικότερα για τις εμπορικές σχέσεις μεταξύ Γένοβας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. της ίδιας, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999. Για την τύχη των γενοβέζικων αποικιών ύστερα από την Άλωση βλ. K. Setton, *Papacy* II, σ. 143 κ. εξ. Ειδικότερα για τις αποικίες τους στη Μαύρη Θάλασσα βλ. N. Itzkowitz, *Ottoman Empire and Islamic tradition*, Πρίνστον 1972, σ. 26. Πρβλ. και Α. Σαββίδη, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου 1204-1461*, Αθήνα 2005, σ. 144-145.

¹⁰² Για τον Fr. Foscarì βλ. R. Cessi, 'Francesco Foscarì', *Enciclopedia Italiana*, v. 15, Roma 1949, σ. 759-60.

¹⁰³ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό. π., σ. 284.

¹⁰⁴ Για τη ναυμαχία της Καλλιπόλης βλ. Setton, *Papacy* II, σ. 7-8 με αναλυτικές παραπομπές στις σχετικές πηγές. Επίσης H. Inalcik, 'Gelibolu' *EI2* v. II, 1965, ανατ. 1991, σ. 985-87 (με αναφορά στο μουσουλμάνο χρονικογράφο αλ-Μακρίζι). Πρβλ. και K. Ντηλ, ό.π., σ. 160 και J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό.π., σ. 284-285, D. S. Chambers, *The Imperial Age of Venice*, ό.π., σ. 46, καθώς και Ι. Χασιώτης, *Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων σ' αυτές*, *ΙΕΕ*, τ. Ι΄, Αθήνα 1974, σ. 257. Βλ. και *Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων*, σ. 52 όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά πως «ετζακίσανε οι Βενετζάνοι την αρμάδα την τούρκικη».

1419 ωστόσο υπεγράφη μία νέα βενετο-οθωμανική συνθήκη ειρήνης, η οποία ρύθμιζε τις εκκρεμείς υποθέσεις που αφορούσαν τους αιχμαλώτους της Χαλκίδας και της Καλλίπολης, την αναγνώριση της βενετικής επικυριαρχίας σε μια σειρά περιοχών και τέλος την επιβεβαίωση των εμπορικών τους προνομίων στην οθωμανική επικράτεια¹⁰⁵.

Το 1430 η κατάσταση επρόκειτο να αντιστραφεί σε βάρος της βενετικής πλευράς με την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης, η οποία βρισκόταν στην κατοχή της Γαληνοτάτης από το 1423¹⁰⁶. Πριν εκδηλωθεί η οθωμανική επίθεση και σε όλη τη διάρκεια των επτά χρόνων που κράτησαν την πόλη οι Βενετοί, ήταν αναγκασμένοι να τους πληρώνουν σεβαστά ποσά σε μια αγωνιώδη προσπάθεια να περιορίσουν τις επεκτατικές τους διαθέσεις, πράγμα που τελικά δεν κατέστη εφικτό¹⁰⁷. Η Θεσσαλονίκη ήταν το πρώτο κομμάτι που αφαιρέθηκε από το «παζλ» των αποικιακών της εδαφών και περιερχόταν σε οθωμανικά χέρια. Ως εκείνη τη στιγμή οι σουλτανικές δυνάμεις περιορίζονταν σε παρενοχλήσεις και επιδρομές¹⁰⁸, όμως μετά την προσάρτηση της πόλης αλλάζει η φύση των

¹⁰⁵ *DVL*, ό.π., τ. Γ', σ. 318-319. Πρβλ. Setton, *Papacy*, II, ό.π., σ. 8.

¹⁰⁶ Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, ό.π., σ. 262-263. Η πόλη είχε προσφερθεί από τους ίδιους τους Βυζαντινούς στο βενετικό κράτος, καθώς αδυνατούσαν να την υπερασπιστούν στρατιωτικά.

¹⁰⁷ Για την κατάκτηση της Θεσσαλονίκης από τους Οθωμανούς βλ. Sp. Vryonis, *The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430 στο Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham 1986 (eds A. Bryer-H. Lowry), σ. 281-321. Για τη βενετική κατοχή βλ. P. Lemerle, *La domination venitienne a Thessalonique*, *Miscellanea G. Galbiati III*, 1951, σ. 219-25. Πρβλ. και Α. Σαββίδη, Χρονολόγιο μεσαιωνικής Θεσσαλονίκης: βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, τέλη 3^{ου}-τέλη 16^{ου} αιώνα, *Βυζαντιναί Μελέται* τ. 7, 1996, σ. 646-659 και ιδ. 439-41, καθώς και την πιο πρόσφατη έκδοση J. R. Melville-Jones, *Venice and Thessalonica: The Venetian Documents*, Unipress Padova, Archivio del Litorale Adriatico, 2002.

¹⁰⁸ Οι οθωμανικές παρενοχλήσεις στον ελλαδικό χώρο είχαν ξεκινήσει από το 1387 με επιθέσεις στη Θεσσαλία (Α. Σαββίδη, Τα προβλήματα για την οθωμανική κατάληψη και την εξάπλωση των κατακτητών στο θεσσαλικό χώρο, *Θεσσαλικό ημερολόγιο* τ. 28, 1995, σ. 33-64), τη Βοιωτία (Α. Σαββίδη, *Η οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λεβαδειάς*, Αθήνα, εκδ. Τροχαλία, 1993) και την Αττική (J. Koder-F. Hild, *Hellas und Thessalia [Tabula imperii Byzantini I]*, Βιέννη 1976, λήμμα «Athenai», με τις παραπομπές, σ. 127-128) όχι μόνο εναντίον βενετικών κτήσεων αλλά και άλλων λατινοκρατούμενων περιοχών. Βλ. σχετικά Θ. Εμμ. Καλαϊτζάκης, *Η Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βοιωτία στον ύστερο Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ηρόδοτος, 2002, σ. 35-39. Επίσης W. Miller, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 410-413, 421-422.

σχέσεών τους και τα δεδομένα, καθώς οι Οθωμανοί δείχνουν πλέον ξεκάθαρα ότι ο κύριος στόχος τους δεν ήταν οι περιστασιακές λεηλασίες αλλά οι κατακτήσεις μόνιμου χαρακτήρα. Η συνθήκη που υπογράφηκε στην Αδριανούπολη¹⁰⁹ δεν θα μπορούσε να κατευνάσει τις βενετικές ανησυχίες για την εξέλιξη των πραγμάτων.

Η Γαληνοτάτη είχε αντιληφθεί τον κίνδυνο που διέτρεχαν οι αποικίες της άσχετα αν προωθούσε την τακτική της προσέγγισης και συνεννόησης για λόγους εμπορικού συμφέροντος. Υπό τις συνθήκες αυτές φρόντισε να αναπτύξει μια παράλληλη διπλωματική δραστηριότητα, που προέβλεπε τη σύμπραξη με άλλες χριστιανικές δυνάμεις προκειμένου να αντιμετωπιστεί από κοινού ο επίφοβος αντίπαλος. Με αυτή τη λογική έκρινε σκόπιμο, αν και με κάποιες επιφυλάξεις, να λάβει μέρος στη σταυροφορική επιχείρηση που ξεκίνησε το 1396 έπειτα από πρωτοβουλία του βασιλιά της Ουγγαρίας Σιγισμούνδου (1387-1437) και κατέληξε στην ολοσχερή ήττα της Νικόπολης. Στο πλευρό του Ούγγρου μονάρχη τάχθηκε ο βυζαντινός αυτοκράτορας Μανουήλ Β΄ (1391-1425), καθώς και ιπότες ευρωπαϊκών κρατών, από τους οποίους το μεγαλύτερο ποσοστό ήταν Γάλλοι. Ο ρόλος της Βενετίας στην υπόθεση αυτή ήταν περισσότερο επικουρικός διότι στην ουσία λειτούργησε περιφερειακά, καθώς μια δική της ναυτική μοίρα εκτελούσε περιπολίες με κύρια αποστολή την προστασία των Δαρδανελλίων όπως και της Κωνσταντινούπολης ιδιαίτερα μετά την ήττα των χριστιανικών στρατευμάτων. Ο ίδιος ο Σιγισμούνδος μόλις διέφυγε την αιχμαλωσία και αφού κατόρθωσε να φθάσει πρώτα στην Κωνσταντινούπολη στη συνέχεια επιβιβάστηκε σε βενετικό πλοίο προκειμένου να επιστρέψει στην Ευρώπη¹¹⁰.

¹⁰⁹ *DVL*, ό.π., σ. 343-345.

¹¹⁰ Ostrogorsky, *Ιστορία του Βυζαντινού κράτους*, ό.π., σ. 252, Hammer J., *Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μετ. Κ. Κροκιά, τ. Α΄, Αθήνησι 1870, σ. 279-291. Επίσης C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 44-47. Για τη σταυροφορία της Νικόπολης και τη συμμετοχή των Βενετών σε αυτή βλ. Δ.

Οι πολιτικές και στρατιωτικές εξελίξεις στη βαλκανική χερσόνησο κατά τη δεκαετία του 1440, επέτρεψαν στη Βενετία να χρησιμοποιήσει για άλλη μια φορά τη διπλωματική τακτική της έμμεσης υπονόμευσης των Οθωμανών, προσεταιριζόμενη τον Ιωάννη Ουννάδη¹¹¹ (1407-1456) βοεβόδα της Τρανσυλβανίας και θανάσιμο εχθρό των τελευταίων. Η ενίσχυσή της Γαληνοτάτης στον αγώνα του ήταν και οικονομική, συμβάλλοντας στην προσπάθειά του να δημιουργήσει αξιόμαχο στρατό και έτσι να κινηθεί επιθετικά εναντίον των δυνάμεων του σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-1444 και 1446-1451)¹¹². Οι πολεμικές επιχειρήσεις του Ουννάδη θα κατέληγαν να πάρουν τη μορφή μιας νέας σταυροφορίας, καθώς την ιδέα αυτή έβλεπε πολύ ενθαρρυντικά ο πάπας Ευγένιος Δ΄ (1431 -1447), ενώ δέχτηκε να συμπράξει και ο ηγεμόνας Λαδίσλαος (1440-1443). Το φθινόπωρο του 1444 οι δυνάμεις των Σταυροφόρων διέσχισαν τη Βουλγαρία καταλήγοντας στη Βάρνα, όπου και δόθηκε η ομώνυμη μάχη¹¹³. Οι Βενετοί για άλλη μια φορά είχαν επιφορτισθεί με το καθήκον να επιτηρούν τα Δαρδανέλλια και να εμποδίσουν τη διεύλεση

Χατζόπουλου, *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης*, ό.π., σ. 69-75 με εκτενείς παραπομπές στη βιβλιογραφία και τις πηγές. Πρβλ. Α. Atiya, *The Crusade of Nicopolis*, Λονδίνο 1934 και τις βιβλιογραφικές αναφορές στον Α. Σαββίδη, *Σελίδες*, σ. 30-31 σημ. 14 και στους Α. Σαββίδη-Ν. Νικολούδη, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος*, ό.π., σ. 178-279 σημ. 22. Τέλος το λήμμα του J. Paviot, 'Nikopolis Crusade of (1396)', *Enc. Crus.* v. III, σ. 885-88.

¹¹¹ Για την προσωπικότητα και τη δράση του Ιωάννη Ουννάδη βλ. αναλυτικά στον Α. Σαββίδη, *Σελίδες*, σ. 29-47, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία. Επίσης Φωτεινή Πέρρα, 'Hunyadi John' *EPLBHC* v. III, (υπό έκδοση).

¹¹² Kramers J. H., 'Murad II', *EI2* v. VII, 1993, σ. 594-595, καθώς και το εκτενές λήμμα του Α. Σαββίδη, 'Μουράτ Β΄', *ΜΓΕ Υδρία* τ. 39, 1986, σ. 270-71. Επίσης για τη σουλτανεία του βλ. και V. L. Ménage, *The Annals of Murad II*, *Bulletin/School of Oriental and African Studies* v. 39, 1976, σ. 570-584. Για τον Μουράτ Β΄ βλ. και την πρόσφατη διδακτορική διατριβή του Α. Ξανθούνη, *Η βασιλεία του Οθωμανού σουλτάνου Μουράτ Β΄ (1421-1451)*, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2003.

¹¹³ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 326 κ.εξ. Βλ. και Ο. Halecki, *The Crusade of Varna*, Νέα Υόρκη 1943, καθώς και F. Babinger, *Von Amurath zu Amurath. Vor- und Nachspiel der Schlacht bei Varna, 1444*, *Oriens* v. 3, 1950, σ. 229-265, όπως και το λήμμα του L. Veszpremy, 'Varna Crusade (1444)', *Enc. Crus.* v. IV, σ. 1223-25, καθώς και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Α. Κουντούρη, *Η Σταυροφορία της Βάρνας. Η ύστατη προσπάθεια για τη σωτηρία του Βυζαντίου*, *Ιστορικά Θέματα* τ. 24, Δεκέμβρ. 2003, 44-51. Βλ. επίσης και την πρόσφατη έκδοση των Ελισάβετ Ζαχαριάδου-Α. Ξανθούνη-Α. Γκιουλσούν, *Το Χρονικό των Ουγγροτουρκικών πολέμων*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης 2005.

του σουλτάνου, πράγμα που τελικά δεν κατάφεραν¹¹⁴. Η μάχη της Βάρνας μια αξιοθρήνητη επανάληψη εκείνης της Καλλίπολης απέδειξε ότι οι χριστιανικές δυνάμεις βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση έναντι των Οθωμανών, οι οποίοι έδειχναν να εδραιώνουν την παρουσία τους στα ευρωπαϊκά εδάφη.

Δύο χρόνια έπειτα από την ταπεινωτική ήττα της Βάρνας και την εποχή της δεύτερης σουλτανείας του Μουράτ Β' (1446), οι Βενετοί υπέγραψαν μαζί του μια συνθήκη ειρήνης, η οποία είχε χαρακτήρα επιβεβαίωσης των καλών σχέσεων που επιθυμούσαν να έχουν με το οθωμανικό κράτος¹¹⁵. Ήταν μια διπλωματική κίνηση που επιβαλλόταν από τα πράγματα για την αποκατάσταση του καλού κλίματος, εφόσον ο αντίπαλος δεν μπόρεσε να κατανικηθεί με στρατιωτικά μέσα. Η Γαληνοτάτη όμως προχώρησε και ένα βήμα πιο πέρα: Δεν δίστασε να ζητήσει τη βοήθεια του σουλτάνου προκειμένου να αντιμετωπίσει την αυξανόμενη δύναμη του Γεωργίου Καστριώτη ή αλλιώς Σκεντέρμπεη¹¹⁶, ο οποίος απειλούσε τις κτήσεις της στα παράλια της Αδριατικής¹¹⁷. Ακολουθώντας αντίστροφη τακτική σε σχέση με την περίπτωση του Ουνιάδη αποφάσισε ότι η συμμαχία με την Οθωμανική αυτοκρατορία ευνοούσε τα συμφέροντά της, ανεξάρτητα απ' το γεγονός ότι τελικά οδηγήθηκε σε συνθήκη ειρήνης με τον υπερασπιστή της Αλβανίας, που ίσως αποτέλεσε τη μοναδική φορά που Βενετοί και Οθωμανοί συνασπίστηκαν στα πλαίσια ενός κοινού στόχου.

¹¹⁴ Για την εμπλοκή των Βενετών στη Σταυροφορία της Βάρνας βλ. Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, σ. 269, Ιναλτζίκ, *Αυτοκρατορία*, ό.π., σ. 45, Imber, *Ottoman Empire*, σ. 128 και Setton, *Paracy* II, σ. 82 κ.εξ.

¹¹⁵ *DVL*, ό.π., σ. 370-372. Το ίδιο έτος και πριν επανέλθει ο Μουράτ στο θρόνο, οι Βενετοί είχαν υπογράψει συνθήκη με το νεαρό Μωάμεθ, ο οποίος όμως με την επιστροφή του πατέρα του βγήκε για λίγο απ' το προσκήνιο. Για τη συνθήκη αυτή βλ. F. Babinger, *Mehmeds II fruhester Staatsvertrag*, 1446, *Orientalia Christiana Periodica* v. 15, 1949, σ. 225-228. Πρβλ. και Α. Σαββίδη, *Δοκίμια*, σ. 62-63. Η συνθήκη του 1446 με τον Μουράτ ήταν ουσιαστικά επαναληπτική αυτής.

¹¹⁶ Για τον Γεώργιο Καστριώτη (όπως αντίστοιχα για τον Ουνιάδη), βλ. Σαββίδης, *Σελίδες*, σ. 51-86, με όλη τη σχετική βιβλιογραφία.

¹¹⁷ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 350-351. Βλ. και Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 65-66.

Τα χρόνια που μεσολάβησαν από το 1446 και ως την άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 δεν σημειώθηκε κάποιο συμβάν εξαιρετικής σημασίας ανάμεσα στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου και την Οθωμανική αυτοκρατορία. Το 1450 ανήλθε στο σουλτανικό θρόνο οριστικά αυτή τη φορά ο Μωάμεθ Β΄ ο Πορθητής¹¹⁸ και η Βενετία όπως ήταν αναμενόμενο έσπευσε να κατοχυρώσει τα προνόμιά της υπογράφοντας το επόμενο έτος συνθήκη ειρήνης με το νέο σουλτάνο¹¹⁹. Το 1453 μετά την πτώση της Κωνσταντινούπολης και την κατάρρευση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας θα σημάνει το ξεκίνημα μιας νέας εποχής στις βενετο-οθωμανικές σχέσεις, οι οποίες πλέον εισέρχονται σε μια εντελώς διαφορετική φάση.

2. Η δεκαετία 1453-1463.

Το 1453 αποτελεί χρονολογικό σταθμό όχι μόνο για τη βυζαντινή αυτοκρατορία της οποίας σηματοδότησε το τέλος, αλλά και για τη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου, η οποία είχε συμβάλλει έμμεσα στην κατάρρευσή της με συνέπειες τις οποίες επρόκειτο να υποστεί και η ίδια. Ως τη στιγμή εκείνη το βυζαντινό κράτος αποτελούσε ένα είδος «αναχώματος», όπως έχουμε ήδη επισημάνει στο προηγούμενο κεφάλαιο. Τόσο πριν όσο και κατά τη διάρκεια των γεγονότων της Άλωσης, οι Βενετοί κράτησαν παθητική στάση, καθώς ουσιαστικά δεν έκαναν τίποτα προκειμένου να βοηθήσουν τη χειμαζόμενη πρωτεύουσα εκτός από μερικές εξαιρέσεις ιδιωτών¹²⁰. Η Κωνσταντινούπολη

¹¹⁸ Για τον Μωάμεθ τον Πορθητή βλ. το θεμελιώδες έργο του F. Babinger, *Mehmed the Conqueror and his time*, Princeton 1978, (ανατ. 1992), καθώς και το λήμμα του H. Inalcik, 'Mehemmed II', *EI2* v. VI, 1991, σ. 978-981. Πρβλ. και Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, ό.π., σ. 58-83 και ειδικότερα υποσημ. 1, όπου δίδεται αναλυτική περί τον Μωάμεθ βιβλιογραφία.

¹¹⁹ *DVL*, ό.π., σ. 382-384.

¹²⁰ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ΄ Θεσσαλονίκη 2002 (ανατ.), σ. 8. Ο συγγραφέας σχολιάζει τη θλίψη με την οποία δέχθηκε η Βενετία το θλιβερό άγγελμα της άλωσης, όχι όμως και το γεγονός πως στην ουσία δεν είχε κάνει καμία σοβαρή προσπάθεια να την αποτρέψει.

έπεσε στα χέρια των Οθωμανών και ο τελευταίος αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β΄, με τον ηρωικό θάνατό του πέρασε στη σφαίρα του θρύλου¹²¹.

Η αρχική αντίδραση των Βενετών στη νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε, ήταν να κατοχυρώσουν για άλλη μια φορά τα κεκτημένα τους ανανεώνοντας τη συνθήκη ειρήνης με τον Μωάμεθ Β΄. Δύο μόλις μήνες ύστερα από την Άλωση ο αντιπρόσωπός τους Bartolomeo Marcello στάλθηκε για διαπραγματεύσεις με στόχο την υπογραφή μιας συνθήκης, η οποία θα διασφάλιζε το μέλλον του βενετικού εμπορίου¹²². Η επιτυχία των διαπραγματεύσεων κατέστησε τη Βενετία το πρώτο ευρωπαϊκό κράτος που έστειλε διπλωματικό αντιπρόσωπο στη νέα πρωτεύουσα του σουλτάνου, εγκαθιστώντας εκεί το βαίλό της, ενώ στις 18 Απριλίου του 1454 υπεγράφη και η σχετική συνθήκη¹²³. Πολύ σύντομα όμως οι Βενετοί θα παρακολουθούσαν τον μαχητικό και ακατάβλητο σουλτάνο να απλώνει την κυριαρχία του σε μια περιοχή του ελλαδικού χώρου, που θα αποτελούσε και το κύριο θέατρο του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου και δεν ήταν άλλη από το Μοριά¹²⁴. Πέρα όμως από τα πελοποννησιακά εδάφη, η

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα σχόλια του Σφραντζή για τη στάση των Δυτικών δυνάμεων και ιδιαιτέρως της Βενετίας, της οποίας την αδιαφορία αποδίδει κάπως απλοϊκά σε μνησικακία, με την αιτιολογία ότι ο αυτοκράτορας Κωνσταντίνος Β΄ είχε αρνηθεί συνοικέσιο με τη θυγατέρα του Δόγη Francesco Foscari (1423-1457), Sphrantzes, *Memorii*, σ. 100. Πρβλ. και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Ν. Νικολούδη, Η υπονόμευση της βυζαντινής αυτοκρατορίας από τις ιταλικές Δημοκρατίες, *Στρατιωτική Ιστορία*, τ. 23, Ιούλιος 1998, σ. 36-43.

¹²¹ Βλ. D. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία*, μετ. Χριστίνα Μουτσοπούλου, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2004, σ. 490-504. Πρβλ. και Φωτεινή Πέρρα, Βυζάντιο και Δυτικός κόσμος (11^{ος}-15^{ος} αι.), *Ιστορία των Ελλήνων*, ό.π., τ. 8, σ. 601-609. Για τις πηγές της άλωσης βλ. Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, σ. 48-57. Για τον τελευταίο αυτοκράτορα Κωνσταντίνο Παλαιολόγο βλ. D. Nicol, *Ο θάνατος αυτοκράτορας. Η ζωή και ο μύθος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου*, ανών. μετ., Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993.

¹²² C. Imber, *Ottoman Empire*, ό.π., σ. 160.

¹²³ F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 119. Σχετικά με τη συνθήκη ειρήνης, βλ. N. Iorga, *Geschichte des osmanischen Reiches*, τ. 2, Gotha 1909, σ. 44-47. Πρβλ. και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 162. Πρβλ. και K. Setton, *Paracy* II, σ. 140-141.

¹²⁴ Για την Πελοπόννησο κατά τη βυζαντινή περίοδο βλ. τα σχετικά λήμματα των Ρ. Ουίτ, 'Μορέας', σ. 278-282 και Δ. Κασαπίδη, 'Μορέως Δεσποτάτον', σ. 282-288 στο *ΑΒΠ*. Επίσης Ν. Bees-A. Savvides, 'Mora/Morea', *EI2* v. VII, 1993, σ. 237-243.

κρίσιμη αυτή δεκαετία¹²⁵, που αποτέλεσε το προοίμιο του πολέμου χαρακτηρίζεται από νέες οθωμανικές κατακτήσεις και στο χώρο του Αιγαίου.

Η στάση της πόλης των Τεναγών κατά το χρονικό αυτό διάστημα ήταν παθητική και καιροσκοπική αποτελώντας κατά κάποιο τρόπο ένα δείγμα γραφής για το πώς επρόκειτο να διαχειριστεί τις σχέσεις της με τους Οθωμανούς. Μία από τις βασικές της ενέργειες ήταν να λάβει ορισμένα μέτρα ενίσχυσης των κτήσεών της ιδιαίτερα της Εύβοιας, η οποία πράγματι επρόκειτο αργότερα να αποτελέσει στόχο των οθωμανικών στρατευμάτων, μία προετοιμασία που ξεκίνησε παράλληλα με τις διαπραγματεύσεις που διεξάγονταν με τον Μωάμεθ. Εκτός από την Εύβοια αντικείμενο οχυρωματικής φροντίδας έγιναν και παράκτιες θέσεις στην Πελοπόννησο, οι οποίες κρίθηκε ότι θα ήταν ίσως περισσότερο ευάλωτες σε επιθέσεις, ενώ ταυτόχρονα η βενετική Γερουσία αποφάσιζε τη ναυπήγηση πενήντα νέων γαλερών¹²⁶. Η πολιτική της Βενετίας συνοψιζόταν στο δίπτυχο, ήπια αντίδραση στις οθωμανικές προκλήσεις σε συνδυασμό με αποχή από οποιαδήποτε δραστηριότητα κατά του σουλτάνου τουλάχιστον φανερή. Κι αυτό γιατί παρασκηνιακά η Γαληνοτάτη είχε επιδιώξει ακόμα και τη φυσική εξόντωση του Μωάμεθ Β΄ με συνωμοσίες κατά της ζωής του, οι οποίες βέβαια δεν ευοδώθηκαν¹²⁷. Αυτή η διπλωματική γραμμή είχε σαν απότοκο την απροθυμία

¹²⁵ Για τη δεκαετία αυτή βλ. τη διδακτορική διατριβή του A. Andrews, *The Turkish Threat to Venice, 1453-1463*, Πανεπιστήμιο Πενσυλβανίας 1962, στην οποία αναλύονται διεξοδικά οι βενετο-οθωμανικές σχέσεις της συγκεκριμένης περιόδου.

¹²⁶ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 160. Για τη στρατιωτική κατάσταση της Εύβοιας τις παραμονές του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου βλ. M. Zorzi, *Le truppe veneziane a Negroponte*, ΠΔΣ, *Βενετία-Εύβοια, από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε*, ό.π., σ. 41-43. Πρβλ. και Ι. Χασιώτη, Η τουρκική κατάκτηση της Μυτιλήνης (1462), ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *ΙΕΕ*, ό.π., σ. 262. Για το βενετικό στόλο βλ. το έργο του F. C. Lane, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Βαλτιμόρη 1934.

¹²⁷ Βλ. σχετικά V. Lamansky, *Secrets d'etat de Venise. Documents extraits notices et etudes servant a éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane*, v. 1-2, New York 1968, σ. 17-8, όπου οι σχετικές αποφάσεις των βενετικών αρχών για την παροχή αμοιβής στο

των Βενετών να συνδράμουν οποιεσδήποτε πρωτοβουλίες εναντίον του σουλτάνου κρατώντας ωστόσο ορισμένα προσχήματα απέναντι στις «αδελφές» χριστιανικές δυνάμεις, οι οποίες προσδοκούσαν τη συμμετοχή της¹²⁸.

Όμως οι κατακτητικές διαθέσεις του Μωάμεθ Β΄ φάνηκαν από τις διαρκείς παρενοχλήσεις των βενετικών κτήσεων όπως για παράδειγμα στον Πτελεό¹²⁹ στην είσοδο του Παγασητικού, ο οποίος τελούσε υπό τον έλεγχο της διοίκησης του Ευρίπου¹³⁰. Τα φαινόμενα αυτά παρουσιάστηκαν και στο θαλάσσια περιοχή του Αιγαίου, όπου οθωμανικά πλοία δρούσαν πειρατικά προκαλώντας μεγάλες καταστροφές, αναγκάζοντας τη Δημοκρατία να στείλει γαλέρες για την περιφρούρηση των νησιών¹³¹. Μεταξύ των ετών 1456-1459 προσαρτήθηκαν τα νησιά του βορείου Αιγαίου, Λήμνος¹³², Ίμβρος¹³³, Θάσος¹³⁴ και Σαμοθράκη¹³⁵,

πρόσωπο που θα αναλάμβανε να εξοντώσει τον Οθωμανό σουλτάνο. Πρβλ και J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό.π., σ. 333, καθώς και Ι. Χασιώτη, *ΙΕΕ*, ό.π., σ. 263.

¹²⁸ Ενδεικτικό ήταν πως όταν συγκλήθηκε συνάντηση των χριστιανών ηγεμόνων στο Regensburg με θέμα την αντιμετώπιση των Οθωμανών, οι Βενετοί αγνόησαν τις προτάσεις για μια Σταυροφορία έχοντας εξασφαλίσει τα προνόμιά τους ύστερα από την υπογραφή της συνθήκης της 18^{ης} Απριλίου. Βλ. C. Imber, *Ottoman Empire*, ό.π., σ. 162, K. Setton, *Papacy* II, σ. 150 κ.εξ. Πρβλ. και Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνησι 1869, (γ΄ ανατ.) Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Δ. Ν. Καραβία, 1995, σ. 3-5. Νωρίτερα όμως είχαν θεωρήσει αναγκαίο να «απολογηθούν» για την «προδοτική» τους στάση στέλνοντας στον πάπα μια επιστολή. Ο F. Babinger γράφει χαρακτηριστικά: «Such was the general indignation aroused by this act of betrayal that the Signoria felt impelled to justify its conduct in a tortuous letter of apology to the pope». *Mehmed the Conqueror*, σ. 119. Για τη βενετική στάση και πολιτική πολλά μπορούν να ειπωθούν. Ο M. Zorzi σε άρθρο του σχετικό με τη δράση του Έλληνα καρδινάλιου Βησσαρίωνα εκείνη την εποχή, που στόχο είχε την επίτευξη μιας Σταυροφορίας, υποστηρίζει ότι η τακτική αυτή των Βενετών ήταν πραγματιστική και επιβεβλημένη, M. Zorzi, *Bessarion and the Defence of the Greek World, Nurnberg und das Griechentum-Geschichte und Gegenwart*, 2003, (ανάτυπο).

¹²⁹ Για τη βενετική κτήση του Πτελεού βλ. Ν. Μοσχονάς, Βενετικό Πτελεό (1319-1470), εφημ. *Η Θεσσαλία*, Βόλος, 12 Οκτωβρίου 1980, (ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Θεσσαλικών Σπουδών, Βόλος 1980). Επίσης Αναστασία Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σ. 174-75.

¹³⁰ A. Andrews, *The Turkish threat*, ό.π., σ. 56-58.

¹³¹ Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985, σ. 52.

¹³² Βλ. de Groot A. H., 'Limni', *EI2* v. V, (ανατ. 1986), σ. 763-764.

¹³³ Boshworth C. E., 'Imroz', *EI2* v. III, (ανατ. 1986), σ. 1176.

¹³⁴ Για τη Θάσο την εποχή αυτή βλ. A. Vakalopoulos, *Thasos, son histoire, son administration de 1453 a 1912*, Paris 1953, σ. 21-25, καθώς και J. Koder, *Aigaion Pelagos-Die nordliche Agais [Tabula Imperii Byzantini, 10]*, Βιέννη, 1998, λήμμα Thasos, σ. 291-93, με τη βιβλιογραφία.

¹³⁵ Βλ. A. Savvides, "Semedirek/Semadirek", *EI2* v. IX, 1997, σ. 137 και τις μελέτες του ίδ., *A note on Samothrace/Semedirek in the Tourkokratia*, *JOAS*, v. 5, 1994, σ. 106-8 και Σημειώσεις για τη

οι οποίες μέχρι τότε ανήκαν στην οικογένεια των Γατελούζων (Gattilousio)¹³⁶ και περιήλθαν στον σουλτάνο οικειοθελώς, δίχως η Γαληνοτάτη να προβεί σε οποιαδήποτε κίνηση προκειμένου να αποτρέψει τις εξελίξεις αυτές παραμένοντας αμέτοχη¹³⁷. Την ίδια τύχη μοιράστηκε και η Αίνος για να παραχωρηθούν τελικά στο Δεσπότη του Μυστρά Δημήτριο Παλαιολόγο¹³⁸.

Καταλυτικός ήταν ο ρόλος του Έλληνα χρονικογράφου Κριτόβουλου του Ίμβριου, ο οποίος πρωτοστάτησε στην παράδοση της Λήμνου, αφού ήρθε σε συνεννοήσεις με τους δυνατούς του νησιού. Στο έργο του καταφέρεται εναντίον των Λατίνων πρώην κυριάρχων υποστηρίζοντας ότι η εξουσία τους ήταν πλέον ανεπιθύμητη για τους ντόπιους κατοίκους. Ένας επιπλέον λόγος - ο σοβαρότερος ίσως - ήταν και ο φόβος για μια αιφνιδιαστική επίθεση του Μωάμεθ, του οποίου αναγνώριζαν την υπεροχή: *«και προέπεμπον κρύφα απαλλαγῆναι τε βουλόμενοι της βαρυτάτης των Ιταλών και, το μέγιστον, δεδιότες τον στόλον του βασιλέως, μήποτε επελθών αίφνης αυτοίς μεγάλως βλάβειε. Ιταλοί γαρ ουκ ηδύνατο βοηθείν και δια τούτο εβούλοντο αποστάντες αυτών προσχωρήσαι το βασιλεί»*¹³⁹.

μεσαιωνική Σαμοθράκη έως την τουρκική κατάκτηση του 15^{ου} αιώνα, *Πρακτικά ΙΕ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 13-39.

¹³⁶ Για την οικογένεια των Γατελούζων βλ. Ν. Νικολούδης, 'Γατελούζοι/Γκατιλούσιο οίκος', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 248-250, με τη συνοδευτική βιβλιογραφία.

¹³⁷ Στη διάρκεια των γεγονότων αυτών ο βενετικός στόλος έμεινε ανενεργός σε αντίθεση με τον παπικό στόλο υπό την ηγεσία του καρδινάλιου Scarampi, ο οποίος στάλθηκε στα πλαίσια μιας σταυροφορικής επιχείρησης στο Αιγαίο. Βλ. σχετικά D. Pitcher, *An Historical Geography of the Ottoman Empire*, Leiden, Brill, 1972, σ.84. Πρβλ. και Ι. Χασιώτης, *ΙΕΕ*, ό.π., σ. 263. Ο C. Imber υποστηρίζει ότι οι Βενετοί όχι μόνο δεν επιθυμούσαν να βοηθήσουν, αλλά αντιμετώπιζαν και με καχυποψία τις κινήσεις των δυνάμεων του Πάπα, φοβούμενοι πιθανή εκδήλωση επίθεσης εναντίον των κτήσεών τους, *Ottoman Empire*, ό.π., σ. 169.

¹³⁸ *«Εις την Ανδριανούπολιν φέρων κατώκισεν, ένθα δη και του Μορέως αυθέντης ω δή και δέδωκεν έχειν εις ζωάρκειαν αυτού και των αυτού και των αυτού την μεγάλην Αίνον, την Λήμνον, την Ίμβρον και την Σαμοθράκην..»*, Σφραντζής, εκδ. Grecu, σ. 128.

¹³⁹ Κριτόβουλος, εκδ. Grecu, σ. 241-245. Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 431.

Εκτός από την οικογένεια των Γατελούζων και μία ακόμη λατινικής προελεύσεως δυναστεία αυτή των Ατζαγιόλι (Acciaïoli)¹⁴⁰, επρόκειτο να υποκύψει στις δυνάμεις του Πορθητή. Το Δουκάτο των Αθηνών¹⁴¹ αποτέλεσε μία ακόμη οθωμανική κατάκτηση της περιόδου αυτής, του οποίου η επικράτεια ενσωματώθηκε στα εδάφη της αυτοκρατορίας. Αφορμή στάθηκαν οι εσωτερικές διενέξεις των τελευταίων Ατζαγιόλι προκαλώντας έτσι τη στρατιωτική επέμβαση του σουλτάνου, ο οποίος εκμεταλλεύθηκε τις περιστάσεις καταλαμβάνοντας την Αθήνα και καταλύοντας το Δουκάτο το 1458¹⁴². Και σε αυτή την περίπτωση η Βενετία δεν αντέδρασε καθόλου παρακολουθώντας τα γεγονότα ως θεατής¹⁴³. Η ανοχή της όμως είχε ως αιτία και δικές της ανάλογες κινήσεις το 1454, με την πρόσκτηση ορισμένων νησιών και συγκεκριμένα εκείνα των Βορείων Σποράδων (Σκύρος, Σκιάθος, Σκόπελος)¹⁴⁴, ενώ παράλληλα φρόντιζε και για την εδραίωση της παρουσίας της στην Αίγινα, η οποία είχε αποκτηθεί σχετικά πρόσφατα (1451). Ειδικότερα γεωγραφική θέση του νησιωτικού συμπλέγματος των Σποράδων τις καθιστούσε ένα είδος χρήσιμου εξαρτήματος της Εύβοιας μιας από τις πολυτιμότερες κτήσεις της μητρόπολης. Οι κάτοικοι των παραπάνω νησιών εντάχθηκαν στο

¹⁴⁰ Για την οικογένεια των Ατζαγιόλι και τη δράση της στη λατινοκρατούμενη Ελλάδα βλ. Ν. Νικολούδης, 'Ατζαγιώλαι/Ατσαγιώλαι-Ατσαγιώληδες', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 3, 2001, σ. 273-276.

¹⁴¹ Για το Δουκάτο των Αθηνών κατά την εποχή αυτή βλ. τη συλλογή ανατυπωμένων μελετών του Κ. Setton, *Athens in the Middle Ages*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1975, καθώς και την πιο πρόσφατη μονογραφία του Δ. Γιαννακόπουλου, *Το Δουκάτο των Αθηνών*, Αθήνα, εκδ. Βάνιας, 2006. Ανακοίνωση του ίδιου με θέμα: Η τελευταία λατινική κατοχή στο Δουκάτο των Αθηνών έχει παρουσιαστεί στο συνέδριο: *Το Δουκάτο των Αθηνών. Διεθνής επιστημονική συνάντηση*, Αθήνα, 6-8 Νοεμβρίου 2006.

¹⁴² Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 101, W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 525-526, μαζί με τις πηγές. C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 166.

¹⁴³ Παρόμοια εφεκτική στάση κράτησε και το 1461 με την πτώση της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας. Για τα σχετικά γεγονότα βλ. Α. Σαββίδης, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου 1204-1461*, Αθήνα 2005. Γενικά για την αυτοκρατορία της Τραπεζούντας βλ. και το λήμμα του ίδι., 'Trebizond Empire of', *EncCrus* v. IV, σ. 1190-91.

¹⁴⁴ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 431. K. Hopf, *Annali Veneti*, στα *Chroniques Greco-Romanes*, 198-199. Πρβλ. Α. Andrews, *The Turkish Threat*, ό.π., σ. 61, C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 161, καθώς και Ι. Χασιώτη, *ΙΕΕ*, ό.π., σ. 262.

αποικιακό κράτος της Βενετίας με δική τους βούληση, όπως αντίστοιχα έπραξαν και οι Λήμνιοι με τους Οθωμανούς. Η συμπεριφορά αυτή των εντόπιων πληθυσμών είναι μια πτυχή του αγώνα που διεξαγόταν από τις δύο εμπλεκόμενες πλευρές προκειμένου να καρπωθούν ζωτικό χώρο στη νοτιοανατολική Μεσόγειο. Η έλλειψη πολιτικής αρχής και εξουσίας τους υποχρέωνε να ενταχθούν είτε στο ένα κράτος είτε στο άλλο, όταν βέβαια αυτό δεν συνέβαινε ύστερα από ένοπλες συγκρούσεις μεταξύ των διεκδικητών.

Το πιο σοβαρό επεισόδιο της περιόδου αυτής είναι αναμφισβήτητα η οθωμανική κατάληψη της Λέσβου, η οποία επίσης ανήκε στην επικράτεια των Γατελούζων¹⁴⁵. Κατά τη διάρκεια της πολιορκίας της καταδείχθηκε για άλλη μια φορά η πολιτική της Γαληνοτάτης, η οποία δεν επενέβαινε παρά μόνον όταν θεωρούσε πως θίγονται άμεσα τα συμφέροντά της ή όταν η ανάμειξή της μπορούσε να αποφέρει σημαντικά κέρδη και πλεονεκτήματα. Από την άλλη πλευρά η περίπτωση της Λέσβου απασχολούσε σοβαρά τον Μωάμεθ, καθώς εκτός απ' το ότι ήταν ένα μεγάλο και πλούσιο νησί, βρισκόταν και σε ένα κρίσιμο σημείο κοντά στην είσοδο των Δαρδανελίων και δεν επιθυμούσε με κανένα τρόπο να βρίσκεται υπό λατινική κατοχή¹⁴⁶.

Το Σεπτέμβριο του 1462 ο οθωμανικός στρατός και το ναυτικό αποβιβάζονται στη Λέσβο ξεκινώντας την πολιορκία της¹⁴⁷. Οι υπερασπιστές στην

¹⁴⁵ Για το νησί της Λέσβου βλ. J. Koder, *Aigaion Pelagos* ό.π., λήμμα 'Lesbos', σ. 209-13, S. Soucek, "Midili", *EI2* v. VI, 1991, σ. 1035-37. Η Λέσβος είχε δοθεί το 1355 από τον Ιωάννη Ε΄ Παλαιολόγο ως προίκα μαζί με το χέρι της αδελφής του Μαρίας, στο γενοβέζο κουρσάρο Φραγκίσκο Γατελούζο, ο οποίος έτσι θεμελίωσε το κρατίδιο και τη δυναστεία του, Ostrogorsky, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, ό.π., σ. 228. Βλ. επίσης τα πρακτικά του συνεδρίου, *Οι Γατελούζοι της Λέσβου, (Μυτιλήνη 9-11 Σεπτεμβρίου 1994)*, Αθήνα 1996, (επιμ. Α. Μαζαράκης).

¹⁴⁶ Α. Βακαλόπουλος, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, ό.π., τ. Γ' σ. 13. Ο F. Babinger υιοθετεί κυρίως την εκδοχή πως ο Μωάμεθ είχε εξοργιστεί με τη στάση του Νικόλαου Γατελούζου, ο οποίος υπέθαλπε την πειρατεία προξενώντας ζημιά απέναντι μικρασιατικά παράλια, *Mehmed the Conqueror*, σ. 209.

¹⁴⁷ Εκτενείς περιγραφές της εκστρατείας κατά της Λέσβου μας δίνει ο Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 519 κ. εξ., όπως και ο Κριτόβουλος, εκδ. Grecu, σ. 295-303. Ο Σφραντζής, εκδ. Grecu, σ. 128, περιορίζεται σε μια λακωνική αναφορά του γεγονότος. Βλ. επίσης τη μαρτυρία του Λεονάρδου του

πλειονότητά τους ήταν Έλληνες κάτοικοι και σε ένα μικρό ποσοστό υπήρχαν και δυτικοί μισθοφόροι. Η αντίσταση των αμυνομένων κράτησε για 16 ημέρες, η στρατιωτική υπεροχή όμως των Οθωμανών, οι οποίοι έβαλλαν ανελέητα την πόλη με κανόνια τους καταπότησε και τους ανάγκασε να καταλήξουν στη λύση της παράδοσης. Ο ίδιος ο Νικόλαος Γατελούζος παρέδωσε στο σουλτάνο το κάστρο της Μυτιλήνης, ενώ η τύχη που περίμενε τον πληθυσμό ήταν η σφαγή και ο εξανδραποδισμός. Ένα μεγάλο μέρος τους στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου να ενισχυθεί το πληθυσμιακό δυναμικό της πρωτεύουσας¹⁴⁸. Γλαφυρή και περιεκτική είναι η αφήγηση του *Χρονικού Περι των Τούρκων Σουλτάνων*: «Και έστειλε ο σουλτάνος τον φλαμπουριάρη της Καλλίπολης με αρμάδα και εδιάβη εις την Μυτιλήνη και έβγαλε λαό πολύ και εδιαγούμισε το νησί και επήρε πολλή σκλαβίαν. [...]. Και οι Ρωμαίοι αντιστάθησαν κάμποσες ημέρες και το ύστερο επαράδόθη. Και επερίλαβε και όλο το νησί και έβαλε φυλάκτορες Τούρκους γιανιτζάρους και το έχουνε έως την σήμερον»¹⁴⁹. Η μεταχείριση των Λέσβιων από τα οθωμανικά στρατεύματα είναι ένα τυπικό όσο και χαρακτηριστικό παράδειγμα των δεινών που υπέστησαν οι ελληνικοί πληθυσμοί κατά την εποχή αυτή και που οφείλονταν σε ένα μεγάλο βαθμό στην αυξημένη πολεμική δραστηριότητα¹⁵⁰.

Κατά τη διάρκεια των γεγονότων αυτών η Γαληνοτάτη επέδειξε αδράνεια, η οποία εκφράστηκε μέσω της άρνησης του αρχηγού του στόλου Victor Capello να ανταποκριθεί στην έκκληση βοήθειας που του απευθύνθηκε. Οι διαταγές που είχε πάρει από τη Γερουσία ήταν σαφείς: Καμία εμπλοκή που θα μπορούσε να προξενήσει τη δυσαρέσκεια του σουλτάνου και κατά συνέπεια την

Χίου στον Κ. Hopf, *Chroniques Greco-Romanes*, Leonardi Chiensis de Lesbo a Turchis capta epistola Pio Papae II missa, σ. 359-366.

¹⁴⁸ Βλ. αναλυτικότερα στο σχετικό περί των ελληνικών πληθυσμών κεφάλαιο.

¹⁴⁹ *Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων*, σ. 112.

¹⁵⁰ Βλ. σχετικά, Δ. Δημητρόπουλου, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., 2004, σ. 91-105.

ανάφλεξη ενός πολέμου που ναι μεν ήταν πλέον ορατός σαν ενδεχόμενο, έπρεπε όμως να καταβληθεί κάθε προσπάθεια ώστε να αποτραπεί ή έστω να καθυστερήσει να εκδηλωθεί¹⁵¹. Σύντομα όμως η πολιτική της υπό την πίεση των νέων εξελίξεων θα αναγκαζόταν να αναπροσαρμοστεί μην μπορώντας να αποφύγει την αναμέτρηση στα πεδία των μαχών.

¹⁵¹ F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 212-213.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΡΙΤΟ

Ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος: Οι αφορμές και οι πολεμικές επιχειρήσεις.

1. Βενετικές ανησυχίες και οθωμανικοί προσανατολισμοί.

Προσπαθώντας να ανιχνεύσει κανείς τα αίτια του δεκαεξαετούς πολέμου μεταξύ Βενετών και Οθωμανών μπορεί να αντιληφθεί ότι ο ανελέητος ανταγωνισμός για την εξασφάλιση εδαφών και ελεύθερης διεξαγωγής των εμπορικών συναλλαγών ήταν ο πρωταρχικός λόγος για τον οποίο ήταν αναπόφευκτο αυτός να ξεσπάσει. Στα προηγούμενα κεφάλαια αναλύσαμε τη θέση των δύο αντιπάλων στο μεσογειακό χώρο πριν και μετά την Άλωση της Κωνσταντινούπολης¹⁵². Η διαφορετική φύση των δύο κρατών, τα οποία λειτουργούσαν με έναν διαμετρικά αντίθετο τρόπο καθόρισε και την οπτική σύμφωνα με την οποία αντιμετώπιζαν τις μεταξύ τους σχέσεις¹⁵³. Το μότο της Γαληνοτάτης είναι ίσως το κλειδί για να ερμηνεύσει κανείς τον τρόπο σκέψης της: *Pax tibi Marce Evangelista Meus*: Η ειρήνη ήταν η βασική προϋπόθεση ώστε να συνεχιστεί και να εξασφαλιστεί η οικονομική ευημερία της Βενετίας και κατά συνέπεια και η κυριαρχική της θέση στο χώρο της νοτιοανατολικής Μεσογείου. Υπ' αυτό το πρίσμα μπορεί να χαρακτηριστεί απόλυτα λογική η προσπάθειά της να απομακρύνει το ενδεχόμενο ενός πολέμου που αντίκειτο στις διπλωματικές αρχές και πρακτικές της αλλά και στη γενικότερη φιλοσοφία της.

Υιοθετώντας την πολιτική της αποφυγής πολεμικών συγκρούσεων με τους Οθωμανούς, το βενετικό κράτος είχε αρχίσει να ανησυχεί διαβλέποντας πως,

¹⁵² Για το θέμα αυτό βλ. D.Nicol, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1991, (ανατύπ. 2001).

¹⁵³ Πρβλ και την άποψη του Setton: “*The Venetians sought material gain through peace and commerce, the Turks thought war and plunder*”, *Papacy*, II, σ. 237.

παρά τις προσπάθειες για το αντίθετο, αργά ή γρήγορα θα ήταν υποχρεωμένο να αντιπαρατεθεί μαζί τους στα πεδία των μαχών. Μέχρι εκείνη την ώρα όλες οι προσπάθειές των Βενετών είχαν κινηθεί προς την κατεύθυνση αν όχι της αποφυγής, τουλάχιστον της καθυστέρησης αυτής της πολεμικής αντιπαραθέσης¹⁵⁴. Σημαντικό ρόλο σε αυτό είχε παίξει το γεγονός ότι ως εκείνη τη στιγμή (1461) δεν είχαν απειληθεί άμεσα δικές της κτήσεις, ενώ ο οθωμανικός στρατός ήταν απασχολημένος σε άλλα μέτωπα όπως στην Τραπεζούντα¹⁵⁵ και τη Βοσνία.¹⁵⁶ Το Χρονικόν Περί των Τούρκων Σουλτάνων δίνει μια πολύ ξεκάθαρη μαρτυρία για τη τρόπο που αντιμετώπιζε την κατάσταση η βενετική πλευρά: *Και την άλλη μερέα οι Βενετζάνοι ήταν εγνοιασμένοι από τους Τούρκους τους φλαμπουριαραίους οπού εστέκανε εις τα σύνορα, οπού είχανε και εμπαινανε και εκάμανε πολύ κακό εις τους τόπους των Βενετζάνω. Τότε πάλι εδιάβησαν εις τον σουλτάνο και εματαεβαιβεώσανε την αγάπην τους, έως να αποϊδούνε το τι θέλει κάμει εις τον κόσμον*¹⁵⁷.

Η οθωμανική πολιτική από την άλλη όπως σχεδιαζόταν και εκτελούνταν από τον Μωάμεθ Β΄ είχε ως άμεσο στόχο τη διεξαγωγή ένοπλου αγώνα, γι' αυτό

¹⁵⁴ Setton, *Paracy*, II, σ. 236. Πρβλ. και Alethea Wiel, *The Navy of Venice*, London 1910, σ. 215-16.

¹⁵⁵ Για την Αυτοκρατορία των Μεγάλων Κομνηνών της Τραπεζούντας βλ. J. Ph. Fallmerayer, *Ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη, 2003 (2^η έκδ.), W. Miller, *Τραπεζούντα, η τελευταία ελληνική αυτοκρατορία της βυζαντινής εποχής, 1204-1461*, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη, 2002, Άλλη βιβλιογραφία στον Α. Σαββίδη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ΄ Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006 (2^η έκδ.) κεφ. Γ΄.1. Βλ. και την ειδική μονογραφία του ίδ., *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου (1204-1461)*, Αθήνα 2005. Επίσης το πρόσφατο συνθετικό έργο του S. Καρρον, *Istorija Trapezundskoj Imperii*, Αγία Πετρούπολη, 2007. (Τα δύο τελευταία περιέχουν αναλυτικές βιβλιογραφίες πηγών και βοηθημάτων. Ο Καρρον στο έργο του συμπεριλαμβάνει δύο αναλυτικά κεφάλαια για τις σχέσεις των Μεγαλοκομνηνών με τις ναυτικές δημοκρατίες της Βενετίας και της Γένονας-σ. 227-75 και 276-315). Για την οθωμανική εισβολή στον Πόντο και την άλωση της Τραπεζούντας (1460-15 Αυγούστου 1461) βλ. αναλυτική βιβλιογραφία στους Σαββίδη, *Μεγάλοι Κομνηνοί*, ό.π., σ. 130-36, Καρρον, *Istorija*, ό.π., σ. 429-442 και ιδίως την ειδική μονογραφία του R. Shukurov, *Velikie Komnininij i Vostok, 1204-1461*, Αγία Πετρούπολη 2001, σ. 324-331. Για τις τουρκικές πηγές πρβλ. Χάμμερ, II (1870), σ. 322-325 και H. Uzuncarsili, *Osmanli Tarihi*, II, Αγκυρα 1988, σ. 47-57.

¹⁵⁶ C. Imber, *Ottoman Empire*, ό.π., σ. 181-83. Επίσης F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 218 κ.εξ. Για τη Βοσνία βλ. και το κατατοπιστικό λήμμα του B. Djurdjev, 'Bosna', *EI2* v. I, 1986 σ. 1261-75.

¹⁵⁷ Χρονικό Περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 114, 30-34.

και είχαν ξεκινήσει ήδη οι προετοιμασίες κυρίως με τη ναυπήγηση στόλου. Ο Χαλκοκονδύλης σχολιάζοντας τις ενέργειες του Πορθητή παρατηρεί: *Ταύτα μεν αυτώ επεποίητο, ως εμοί δοκεί, δια τον προς Ουνετεούς οι εσόμενον πόλεμον, ον προ πολλού παρεσκευαζόμενος επετήρει, όπως ασφαλέστατα αυτώ τον πόλεμον ποιήσαιτο*¹⁵⁸. Τις προθέσεις του Μωάμεθ επιβεβαιώνει και το Χρονικό Περί των Τούρκων Σουλτάνων με άλλο σχετικό χωρίο: *Και μετά ταύτα εσήκωσε ο σουλτάνος μάχη κατά τους Βενετζάνους. Και έβαλε εις τον αρσανά και έκαμε πολλά κάτεργα όλον τον χειμώνα, να κάμη αρμάδα χοντρή*¹⁵⁹.

Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί ο πόλεμος ξεκίνησε τη δεδομένη χρονική στιγμή. Ο Th. Stavrides υποστηρίζει, ότι οι ενέργειες των Βενετών ώθησαν τον Μωάμεθ στο να τους επιτεθεί άμεσα, υιοθετώντας ενδεχομένως την άποψη, πως η Γαληνοτάτη ήταν εκείνη που ευθυνόταν για το ξέσπασμα του πολέμου¹⁶⁰. Ίσως όμως μια ακριβέστερη ερμηνεία όμως θα ήταν να θεωρήσουμε πως η βενετική πλευρά περισσότερο «σύρθηκε» στην απόφαση αυτή εξαιτίας της τροπής που είχαν πάρει τα πράγματα. Και ναι μεν πρόλαβαν τον Πορθητή στην επίσημη κήρυξή του, ήταν όμως πλέον για εκείνους μία λύση-μονόδρομος, καθώς αντιλαμβάνονταν ότι οι βλέψεις του, ήταν επικίνδυνες για ζωτικές τους κτήσεις ειδικά στην περιοχή της Πελοποννήσου¹⁶¹. Έπειτα από τις νικηφόρες εκστρατείες του σε άλλα μέτωπα και ειδικά μετά την σταθεροποίηση της οθωμανικής παρουσίας στα δαλματικά παράλια η Γαληνοτάτη αντιλαμβανόταν πως δεν θα αργούσε και η δική της σειρά και πως οι κτήσεις της βρίσκονταν υπό άμεση απειλή¹⁶². Ο

¹⁵⁸ Χαλκοκονδύλης έκδ. Βόννης, σ. 530.

¹⁵⁹ Χρονικόν Περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 112, 35-37.

¹⁶⁰ Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs. The Life and Time of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)*, Leiden: Brill 2001, σ. 149-50.

¹⁶¹ Πρβλ. και το σχόλιο του C. Imber: «*The Ottoman presence there so alarmed the Venetians, that it led them to declare war three years later*», *Ottoman Empire*, σ. 173.

¹⁶² Romanin, *Storia documentata di Venezia*, v. IV, Venezia 1853-61, σ. 314, πρβλ. και F. Babinger, *Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV*, v. *La civiltà veneziana del*

Χαλκοκονδύλης επίσης θίγει το ζήτημα αυτό: *και οι μεν Ουενετοί εχαλέπαινον επιφερομένων σφίσι των βασιλέως υπάρχων και χαλεπών όντων τοις υπηκόοις, ενέμενον δ' όμως ταις σπονδαίς, καταδοκούντες ή αποβήσεται σφίσι τα πράγματα*. Οι ανησυχίες τους ήταν δικαιολογημένες αν αναλογιστεί κανείς πως καλούνταν να αντιμετωπίσουν τους Οθωμανούς στερημένοι από έναν ή περισσότερο ικανούς συμμάχους, που θα μπορούσαν να τους συμπαρασταθούν στο δύσκολο αγώνα που επρόκειτο να αναλάβουν. Εντός των ευρωπαϊκών συνόρων η Βενετία δεν απολάμβανε ιδιαίτερης συμπάθειας ούτε από τα υπόλοιπα ιταλικά κράτη αλλά ούτε κι από τη Γαλλία, η οποία μάλλον θα προτιμούσε να τη δει ηττημένη¹⁶³. Εκτός από αυτό το γεγονός τα χριστιανικά κράτη δεν είχαν συνειδητοποιήσει σε πόσο σοβαρό πρόβλημα θα μπορούσε να εξελιχθεί η έντονη οθωμανική τάση για επέκταση, οπότε και δεν υπήρχε η βούληση για μια ισχυρή ένωση μεταξύ τους με κοινό στόχο τον περιορισμό των οθωμανικών πολεμικών δραστηριοτήτων. Πολύ βολικά θεωρήθηκε πως η Γαληνοτάτη είχε τη δυνατότητα να αναμετρηθεί μόνη της με τον αντίπαλό της και μάλιστα σε ένα χώρο που κατά κύριο λόγο εκείνη ήταν που διατηρούσε ζωτικά συμφέροντα¹⁶⁴. Πιο ευνοϊκές έδειχναν οι συνθήκες στο βαλκανικό χώρο, όπου η παρουσία του Γεωργίου Καστριώτη του επονομαζόμενου Σκεντέρμπεη (1405-1468) εξελισσόταν σε κόλαφο για τους Οθωμανούς, ωθώντας τη Βενετία να επιδιώξει συνεννοήσεις μαζί του με στόχο να λειτουργήσει για τους ίδιους ως ένα είδος αντιπερισπασμού, για να καταλήξουν να τον υπονομεύσουν όταν πια δεν τον χρειαζονταν¹⁶⁵.

Quattrocento, Firenze 1957, σ. 69. Πρβλ. και Ι. Χασιώτη, *ΙΕΕ* τ. Ι', 1974, σ. 263, καθώς και Setton, *Paracy*, II, σ. 240.

¹⁶³ Babinger, ό.π., σ. 69, Alethea Wiel, *The Navy of Venice*, ό.π., σ. 215-16.

¹⁶⁴ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 336-37.

¹⁶⁵ Σαββίδης, *Σελίδες*, σ. 78.

2. Αφορμές και κήρυξη του πολέμου.

Πριν δοθεί η άμεση αφορμή που χρησιμοποιήθηκε για την κήρυξη του πολέμου από τη Βενετία, οι οθωμανικές παρενοχλήσεις με τη μορφή επιδρομών είχαν κινητοποιήσει και θέσει σε συναγερμό τις βενετικές αρχές τόσο επιτόπια όσο και στη μητρόπολη. Το Νοέμβριο του 1462 σημειώθηκε η προσπάθεια των Οθωμανικών δυνάμεων να καταλάβουν τη Ναύπακτο¹⁶⁶ - προσπάθεια που απέτυχε, η περιοχή όμως δεν απέφυγε τη λεηλασία. Την ίδια τύχη μοιράστηκαν και η Μεθώνη με την Κορώνη στις οποίες κατευθύνθηκαν στη συνέχεια οι Οθωμανοί¹⁶⁷. Η δραπέτευση ενός σκλάβου του σούμπαση των Αθηνών, ο οποίος βρήκε καταφύγιο σε έναν Βενετό ευγενή της Κορώνης που είχε προηγηθεί¹⁶⁸, χρησίμευσε ως πρόφαση προκειμένου ο Ομάρ ή Ομέρ μπέης να προβεί σ' αυτές τις λεηλασίες. Έχοντας πάντα υπόψιν της το ενδεχόμενο βιαιοτήτων εκ μέρους των Οθωμανών, η Γαληνοτάτη είχε ήδη από πολύ νωρίς αποστείλει σχετικές οδηγίες και εντολές στις τοπικές αρχές ειδικά της Μεθώνης ώστε να προβούν στην ενίσχυση των οχυρώσεων, ενώ είχαν σταλεί και προμήθειες με την προοπτική ότι οι αποικίες σύντομα μπορεί να βρίσκονταν πολιορκημένες¹⁶⁹. Οι οδηγίες για τον τρόπο με τον οποίο έπρεπε να γίνουν οι

¹⁶⁶ Βλ. F. Babinger, 'Aynabakti', *EI2* v. I, 1986, σ. 790.

¹⁶⁷ Για τις επιθέσεις στη Ναύπακτο, τη Μεθώνη και την Κορώνη βλ. Κριτόβουλος, σ. 309, Σφραντζής, σ. 128, Χαλκοκονδύλης, 545. Επίσης Χρονικό του Γαλαξειδίου σ. 17, (όπου μνημονεύεται μάλλον λανθασμένα το έτος 1463 ως έτος της επίθεσης στη Ναύπακτο), καθώς και Βραχέα Χρονικά, σ. 503. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 19, καθώς και Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 12, καθώς και Α. Σαββίδη, *Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499*. Ιστορικό διάγραμμα, *Ναυπακτιακά*, τ. 5, 1990-91, σ. 66-67, ανατύπ. Στα *Μελετήματα βυζαντινής ιστορίας και προσωπογραφίας*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 1992, σ. 446-47, ο οποίος το χρονολογεί στα 1462/3.

¹⁶⁸ Επρόκειτο για το βενετό ευγενή Giacomo Valaresso: βλ. S. Romanin, *Storia documentata*, ό.π., σ. 314. Το όνομα αυτό αναφέρεται και από τον Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 536, ο οποίος όμως μιλάει για σύμβουλο της Μεθώνης. Με τον Miller ευθυγραμμίζεται και ο Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ', σ. 18 (όπου το μικρό του αναφέρεται ως Gerolamo). Ο D. Malipiero επίσης αναφέρεται στο περιστατικό, (σύμφωνα με τη δική του εκδοχή ο Valaresso ονομάζεται Geroimo), *Annali Veneti*, σ. 12-13, σε καμία περίπτωση όμως δεν μας σώζονται τα ονόματα του σούμπαση και του σκλάβου.

¹⁶⁹ K. Sathas, *Documents inédits*, v. 1, σ. 237-38, καθώς και F. Thiriet, *Regestes des deliberations du Senat de Venise concernant la Romanie 1431-1463*, Paris 1961, σ. 232 κ.εξ. Πρβλ. και W. Miller,

προσαρμογές στα οχυρωματικά έργα ήταν λεπτομερείς και καταδεικνύουν την αναμφισβήτητη μεθοδικότητα της Γαληνοτάτης στον τομέα αυτό. Οι προσπάθειές που κατέβαλε όμως -όπως θα αποδεικνυόταν και στο μέλλον- ήταν σχεδόν πάντα καθυστερημένες και μόνο όταν ο κίνδυνος γινόταν πλέον ορατός. Ανάλογες διαταγές και προμήθειες είχαν σταλεί και στην αποικία της Ναυπάκτου¹⁷⁰

Σύμφωνα με τον Κριτόβουλο, η επίθεση στη Μεθώνη και την Κορώνη ήταν εκείνη που έδωσε την τελική ώθηση στους Βενετούς, ώστε να κηρύξουν τον πόλεμο στον Μωάμεθ: *Έδοξεν ουν βαρύ τούτο λίαν τοις Ενετοίς και μεγίστη πρόφασις ες το πολεμείν και άλλως ωδίνουσι τον προς βασιλέα πόλεμον εξ ότου δη την Πελοπόννησον χειρώσατο. Ο Χαλκοκονδύλης αντίθετα, όπως και το Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων, εκτός από την επίθεση στη Ναύπακτο, τη Μεθώνη και την Κορώνη αναφέρουν ως αφορμή και την υποταγή του Άργους¹⁷¹ στον Ισά μπέη και αυτή έχει περάσει και στη βιβλιογραφία ως η κυριότερη αφορμή για την κήρυξη του πολέμου. Οπωσδήποτε η Γαληνοτάτη θα μπορούσε να κηρύξει τον πόλεμο αμέσως μετά τη λεηλασία των τριών αποικιών της, ένα γεγονός σοβαρό από μόνο του, ωστόσο η άμεση κατάληψη του Άργους εξάντλησε τα αποθέματα υπομονής που διέθετε, καθώς δεν επρόκειτο πια για απλή επίθεση αλλά για κανονική κατοχή, οπότε δεν υπήρχαν άλλα περιθώρια αναβολής του πολέμου. Το πλέον σημαντικό όμως κατά την άποψή μας ήταν το γεγονός πως οι ίδιοι οι κάτοικοι θέλησαν να υποταχθούν στους Οθωμανούς, κι αυτό δεν αποτελούσε πρόκριμα για τη βενετική*

Φραγκοκρατία, σ. 536. Πρβλ. και *Acta Albaniae-Veneta* v. 25, σ. 22-5, όπου σε σχετικό έγγραφο επισημαίνονται οι κίνδυνοι για τις βενετικές κτήσεις από ενδεχόμενη οθωμανική επίθεση.

¹⁷⁰ Βλ. Γ. Σ. Πλουμίδα, Έγγραφα για τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444-1510), *ΕΕΒΣ* τ. 39-40, 1972-73, σ. 494 και Thiriet, ό.π.

¹⁷¹ Για το Άργος βλ. Ι. Ζεγκίνης, *Το Άργος δια μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1948, (ανατύπ. 1996), καθώς και το λήμμα των Π. Γιαννόπουλου-Αθηνάς Ντούλια, 'Άργος' *ΑΒΠ*, σ. 58-61, με πλούσια συνοδευτική βιβλιογραφία.

παρουσία. Ταυτόχρονα η Βενετία υπολογίζοντας και τον διακαή πόθο του πάπα Πίου Β΄ για την διεξαγωγή σταυροφορίας έκρινε ότι είχε έρθει η ώρα να εκμεταλλευθεί τη συγκυρία και να ανταποκριθεί στις εκκλήσεις του, ώστε να μη βρεθεί εντελώς μόνη σ' έναν αγώνα που έπρεπε να διεξάγει με σκοπό την προστασία των αποικιών και κατ' επέκταση των εμπορικών συμφερόντων της¹⁷².

Την άνοιξη του 1463 έλαβε χώρα το περιστατικό που έκρινε το μέλλον των βενετο-οθωμανικών σχέσεων, οι οποίες θα περνούσαν πλέον στη φάση του ανοικτού πολέμου. Ο Ισά μπέης, διοικητής της Πελοποννήσου ήρθε σε συνεννόηση με έναν Έλληνα ιερέα στο Άργος και προχώρησε στην κατάληψη της πόλης¹⁷³. Με δεδομένο ότι ο οθωμανικός στρατός βρέθηκε ακριβώς δίπλα στο βενετοκρατούμενο Ναύπλιο, η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε ιδιαίτερα προκλητική. Κατά το Βενετό χρονικογράφο Domenico Malipiero, η κατάκτηση του Άργους (3 Απριλίου 1463) στάθηκε καθοριστική για την εξέλιξη των πραγμάτων¹⁷⁴. Στις 28 Ιουλίου του 1463, η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου κήρυξε επίσημα τον πόλεμο στην Οθωμανική αυτοκρατορία¹⁷⁵. Η απόφαση πάρθηκε έπειτα από σχετική πρόταση του Βενετού ευγενή Victor Capello, ο οποίος εκπροσωπούσε τη φιλοπόλεμη μερίδα. Ο Χαλκοκονδύλης παραθέτει το λόγο τον οποίο εκφώνησε καλώντας τους συμπατριώτες του σε ένοπλη δράση

¹⁷² Setton, *Paracy* II, σ. 234. Ο συγγραφέας θεωρεί ότι κύρια αφορμή για τη μεταστροφή της βενετικής πολιτικής υπήρξε η επίθεση στη Μεθώνη και την Κορώνη. Γενικά ως προς τις αφορμές για το ξέσπασμα του πολέμου υπάρχουν διαφοροποιήσεις στη βιβλιογραφία, καθώς από ορισμένους συγγραφείς δίνεται μεγαλύτερη έμφαση στο περιστατικό της κατάληψης του Άργους, όπως ο S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 314, όπως και ο R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 405, ενώ άλλοι κατά το παράδειγμα του Setton αναφέρουν τις επιδρομές στις τρεις πόλεις ως σοβαρότερη αφορμή, πρβλ. και Κ. Βάρφη, *Βενετοτουρκικοί και Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι*, σ. 27.

¹⁷³ Χαλκοκονδύλης, σ. 545, Κριτόβουλος, σ. 317, Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 114.

¹⁷⁴ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 12-13.

¹⁷⁵ Για την έναρξη και λήξη του πολέμου βλ. Z. Dolfin, *Cronica Dolfina*, Venice, Biblioteca Marciana. Ital. cl. VII 794, σ. 27.

κατά των Οθωμανών¹⁷⁶. Τα επιχειρήματά του βασιζόνταν στο γεγονός της αδιάκοπης στρατιωτικής δράσης του Μωάμεθ, ο οποίος δεν θα υποχωρούσε πριν ενσωματώσει στο κράτος του όλες τις βενετικές κτήσεις: *Ταύτα δε, οίμαι, καλώς είχεν αυτώ λέγεσθαι, ην μη το Άργος παραλαβών πόλεμον ημίν περιφανώς απαγγέλει. Επειράτο μὲν μέχρις ου ταύτα αν φέροιμεν, και ει μεν ανεχόμεθα, ήδη χωρείν αυτόν και επί τα λοιπά αδεώς, ει δε μη, υποχωρείν ήδη ες όσον αυτώ υφ' ημών συχωροίτο, και εν τούτω την απόπειραν ποιησόμενος, ουδέν μέντοι ήττον χωρήσον επί τον πόλεμον.* Ο Capello όμως προχώρησε και παραπέρα: Κάνοντας συγκεκριμένες προτάσεις περί του πρακτέου καταλήγει να τονίσει στους Βενετούς ότι δεν φθάνει να υπερασπιστούν τις κτήσεις τους αλλά να τολμήσουν να φέρουν στην κυριότητά τους ολόκληρη την Πελοπόννησο: *ταύτα δε επάγοντας ημάς ορώντες όψονταί τε αυτίκα, και μεταστάντες εφ' ημάς περέξουσιν υποχείριον την Πελοπόννησον, αφ' ης έσται ημίν ταμιεύσθαι τη εκείνου χώρα και είσοδον ικανήν αποφέρεσθαι¹⁷⁷.*

Ο πάπας Πίος Β΄ στις αναμνήσεις του επιβεβαιώνει τις βενετικές προθέσεις, όπως εκφράστηκαν από τον Victor Capello, σημειώνοντας ότι οι Βενετοί γνώριζαν πολύ καλά τα ωφελήματα που θα προέκυπταν από την κατάκτηση της Πελοποννήσου¹⁷⁸. Ήταν φανερό ότι δεν αποσκοπούσαν μόνο στην προστασία των κτησέων τους αλλά επιδίωκαν να περάσουν στην αντεπίθεση παίρνοντας

¹⁷⁶ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 545 κ. εξ. Ο λόγος του Victor Capello παρατίθεται με τη μορφή δημηγορίας, καθώς ο Χαλκοκονδύλης στον τρόπο γραφής του μιμείται το ύφος του Θουκυδίδη. Για την επίδραση των αρχαίων συγγραφέων στους Βυζαντινούς ιστοριογράφους βλ. πρόσφατα Sp. Syropoulos, *The relation of Byzantine historians to the Classical tradition during the mid-12th-15th centuries A.D.*, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 14, 2004-5, σ. 65-73 ιδ. σ. 70, όπου παρατίθεται αναλυτική βιβλιογραφία, ενώ συνοψίζονται και οι μέχρι σήμερα διατυπωθείσες απόψεις γύρω από το θέμα αυτό.

¹⁷⁷ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 550-51.

¹⁷⁸ Ο Πίος Β΄ εκτιμούσε ότι οι λόγοι για τους οποίους οι Βενετοί αποφάσισαν τελικά να εμπλακούν στην προετοιμαζόμενη Σταυροφορία ήταν καθαρά ιμπεριαλιστικοί και αυτό έγγραψε στα απομνημονεύματά του: *«They were possessed with the desire of conquering a very rich province [...]. They thought they ought to send out a colony and that there was no better place to found one than the Peloponnesus»*, βλ. K. Setton, *Papacy II*, σ. 247-48 με τις παραπομπές ιδ. υποσημ. 54, πρβλ. και D. S. Chambers, *The Imperial age of Venice*, σ. 45.

στην κατοχή τους το Μοριά, παρεκκλίνοντας έτσι από την παραδοσιακή τους πολιτική¹⁷⁹. Κι αυτό, γιατί μέχρι τότε η Γαληνοτάτη είχε υιοθετήσει το μοντέλο της διατήρησης υπό την κυριαρχία της λιμανιών και περιοχών που μπορούσαν να εξυπηρετήσουν το εμπόριό της και όχι περιοχές μεγάλης έκτασης όπως η Πελοπόννησος. Υπ' αυτήν την έννοια επρόκειτο να ξεκινήσουν μια παρακινδυνευμένη επιχείρηση, εφαρμόζοντας μια πιο επιθετική πολιτική η οποία θα μπορούσε να θεωρηθεί και κάπως απερίσκεπτη, ενώ θα είχε και μεγάλο οικονομικό κόστος¹⁸⁰. Θα μπορούσε να αντιτείνει κανείς ότι ο Capello πρότεινε την τακτική αυτή μέσα στο πλαίσιο της φιλοσοφίας που προτάσσει την επίθεση ως την καλύτερη άμυνα, περνώντας στο αντίθετο άκρο της έως τότε ακολουθούμενης συντηρητικής πολιτικής. Υπήρξαν βέβαια και αντίθετες φωνές από την πλευρά που κατανοούσε τις δυσκολίες του εγχειρήματος και διατηρούσε τις αμφιβολίες της για τα αποτελέσματα μιας τέτοιας επιχείρησης, φωνές τις οποίες ο Victor Capello θεωρούσε αυτοκαταστροφικές¹⁸¹.

3. Η βενετική και η οθωμανική παρουσία στην Πελοπόννησο πριν την έναρξη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου.

¹⁷⁹ Βλ. Alethea Wiel, *The Navy of Venice*, ό.π., σ. 216-17.

¹⁸⁰ Προκειμένου να ανταπεξέλθει το βενετικό κράτος στις προετοιμασίες του πολέμου είχε επιβάλλει αυξημένη φορολογία αν πιστέψουμε βενετσιάνικο χρονικό του 16^{ου} αι., στο οποίο περιγράφονται οι προετοιμασίες αυτές, ενώ παράλληλα δίνεται από το συγγραφέα του η μαρτυρία αυτή (βλ. στον N. Iorga, *Notes et Extraits*, σ. 200-1). Η Βενετία όφειλε να είναι προσεκτική στη διαχείριση των οικονομικών της, καθώς ο προϋπολογισμός της δεν έπρεπε να υπερβεί τα όρια. Το ύφος των οδηγιών που στέλνονταν στις κατά τόπους αρχές των αποικιών της και στις οποίες τονιζόταν η σημασία της καλής διαχείρισης των χρημάτων μαρτυρά πόσο την ενδιέφερε το ζήτημα αυτό: βλ. σχετικά Sathas, *Documents inédits*, σ. 237 κ.εξ. Πρβλ. και Γ. Σ. Πλουμίδα, Έγγραφα για τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο, ό.π., σ. 494-496, του ίδ., Ειδήσεις δια το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον, *Πελοπ.* τ. 8, 1971, σ. 361-265, όπου βρίθουν διαταγών, οι οποίες αφορούσαν σε μεγάλο βαθμό οικονομικά ζητήματα. Προφανώς η κατάκτηση του Μοριά θεωρήθηκε ως μία επένδυση που θα μπορούσε να αποβεί επικερδής και με αυτό το πνεύμα οι Βενετοί αποφάσισαν τελικά να ξεκινήσουν τον πόλεμο παρά το αυξημένο οικονομικό κόστος που συνεπαγόταν αυτός.

¹⁸¹ Setton, *Papacy*, τ. II, σ. 242-43, και *Storia di Venezia*, σ. 62.

Ένα από τα κυριότερα θέατρα του βενετο-οθωμανικού αυτού πολέμου, αν όχι το κυριότερο, ήταν ο χώρος της Πελοποννήσου¹⁸². Οι δύο αντίπαλοι είχαν ήδη εδραιώσει την παρουσία τους στα εδάφη της πολύ πριν το ξέσπασμά του αν και όχι με τον ίδιο τρόπο ο καθένας, που καθοριζόταν από τις διαφορετικές ανάγκες τους αλλά και μεθόδους κατάκτησης¹⁸³.

Οι απαρχές της βενετικής παρουσίας στο Μοριά χρονολογούνται από το 1209 όταν μετά την πρώτη άλωση της Κωνσταντινούπολης από τους Σταυροφόρους εξασφάλισαν τα λιμάνια της Μεθώνης και της Κορώνης ύστερα από την υπογραφή της συνθήκης της Σαπιέντζας¹⁸⁴ και τα οποία διατηρούσαν ήδη για δύο αιώνες στην κατοχή τους¹⁸⁵. Πέρα από τα δύο αυτά-καίριας σημασίας λιμάνια- οι Βενετοί στα τέλη του 14^{ου} αιώνα απέκτησαν το Άργος (1388/9) και το Ναύπλιο (1389)¹⁸⁶, ενώ το πρώτο μισό του 15^{ου} αιώνα προσάρτησαν και το

¹⁸² J.B.Bury, *The Ottoman conquest, The Cambridge Modern History*, v. I: The Renaissance (Cambridge U.P. 1902, repr. 1934), σ. 76.

¹⁸³ Για τις οθωμανικές μεθόδους κατάκτησης βλ. H. Inalcik, *Ottoman Methods of Conquest, Studia Islamica* v. 2, 1954, σ. 103-129. Για τις αντίστοιχες βενετικές βλ. Χρ. Μαλτέζου (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993, σ. 125-26. Πρβλ. και D. Jacoby, *Le Vénitiens naturalises dans l' Empire byzantin: Un aspect de l' expansion de Venise en Romanie du XIII e au milieu du XVe siècle*, in *Studies on the Crusader States and on Venetian expansion*, V. R., Northampton, 1989, σ. 217-235.

¹⁸⁴ W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 103, P. Lock, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 1998, σ. 144. Πρβλ. και Φωτεινή Πέρρα, *Ο λατινοκρατούμενος ελλαδικός χώρος (1204-1566)*, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8 (2^η έκδ.), Αθήνα, εκδ. Δομή, 2006, τ. 8, σ. 527-28.

¹⁸⁵ Για τις δυο αυτές βενετικές πόλεις, την ιστορία και την οργάνωσή τους η βιβλιογραφία είναι πλούσια. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα έργα των Α. Μομφερράτου, *Μεθώνη και Κορώνη επί Ενετοκρατίας υπό κοινωνικήν, πολιτικήν και δημοσιονομικήν έποψιν*, εν Αθήναις 1914, Christine Hodgetts, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Λονδίνο 1974, A. Nanetti, *Documenta Veneta Coroni et Methoni Rogata*, Αθήνα, IBE/EIE, 1999 και την πρόσφατη συμβολή της Αναστασίας Λάλα-Παπαδία, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στο βενετοκρατούμενο ελλαδικό χώρο, (13^{ος}-15^{ος} αι.)*, Βενετία 2004, σ. 162-174. Πρβλ. και τα λήμματα του P. Lock, 'Coron', *EncCrus*.v. I, σ. 296-97 και 'Modon' v. III, σ. 840.

¹⁸⁶ Για το ιστορικό της κατάκτησης των περιοχών αυτών βλ. Documents relatifs à Argos et à Nauplion, στον K. Hopf, *Chroniques Greco-Romans*, σ. 236-42. Επίσης την παλαιά συμβολή του R. Cessi, *L' acquisto di Nauplia et Argo*, *Nuovo Archivio Veneto*, τ. 30, 1915, σ. 147-73. Πρβλ. και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 405. Ειδικότερα για το Ναύπλιο κατά την προγενέστερη περίοδο της Φραγκοκρατίας βλ. A. Savvides, *Nauplion in the Byzantine and Frankish periods*, *Πελοπ.* τ. 19, 1991-92, σ. 286-302, πρβλ. και Μ. Λαμπρυνίδη, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ναύπλιον 1975 (ανατ.).

Ναβαρίνο (1423)¹⁸⁷. Σύντομη και χωρίς ουσιαστική σημασία στάθηκε η κατάκτηση της Πάτρας¹⁸⁸, η οποία βρισκόταν υπό βενετικό έλεγχο τα έτη 1408-13 και 1417-19. Σύμφωνα με τα στοιχεία που μας παραδίδει ο W. Miller, το ενδιαφέρον της Γαληνοτάτης για την απόκτηση ολόκληρης της Πελοποννήσου ανάγεται σε εκείνη την εποχή (1423), καθώς διερευνούσε τις δυνατότητες για την εξαγορά της από τον δεσπότη Θεόδωρο Παλαιολόγο¹⁸⁹. Το γεγονός αυτό αποκτά βαρύτητα διότι έτσι θα μπορούσαμε να συμπεράνουμε ότι η κατάκτηση του Μοριά ήταν κάτι που η Βενετία επιδίωκε από παλαιότερα και βρήκε ευνοϊκή την περίσταση να υλοποιήσει. Εξίσου σημαντικός είναι και ο ισχυρισμός του Miller σχετικά με τα βενετικά κίνητρα, τα οποία αποδίδει κυρίως στο φόβο της πόλης των Τεναγών για περαιτέρω οθωμανική εξάπλωση, που δεν ήταν διόλου αβάσιμοι. Οι σκέψεις περί κατοχής ολόκληρης της Πελοποννήσου βασίζονταν στο συλλογισμό ότι η προστασία των αποικιών της μπορούσε να επιτευχθεί μόνο με τον τρόπο αυτό, πέρα από το εμπορικό και οικονομικό δέλεαρ εφόσον η αξία της πελοποννησιακής χερσονήσου εκτιμούσαν γύρω στα 300.000 δουκάτα¹⁹⁰. Το κατά πόσο ορθό ήταν ένα τέτοιο επιχείρημα είναι αμφισβητήσιμο, παρόλα αυτά φαίνεται και από την εξέλιξη των πραγμάτων πως οι Βενετοί το εξέταζαν ως μία λύση.

Ενώ οι παράκτιες αυτές πόλεις εξυπηρετούσαν τις εμπορικές τους σκοπιμότητες, η υπόλοιπη Πελοπόννησος τις παραμονές του πολέμου είχε περάσει στα χέρια των Οθωμανών. Η διαδικασία της ενσωμάτωσής της στην

¹⁸⁷ Σχετικά με το Ναβαρίνο βλ. N. Bees-A. Savvides, 'Navarino', *EI2* v. VIII, 1993, σ. 1037-39. επίσης A. Savvides, Notes on Navarino in the Frankish, Venetian and early Ottoman periods, *Εκκλησιαστικός Φάρος* τ. 74, 1992, σ. 68-72.

¹⁸⁸ Για τη βενετική παρουσία στην Πάτρα βλ. Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, ό.π., σ. 229-30. Για την πόλη κατά τη διάρκεια του α' βενετο-οθωμανικού πολέμου βλ. Στ. Θωμόπουλου, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιολόγων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950 (ανατύπ.), σ. 403-5, καθώς και το λήμμα του F. Babinger, 'Baliapatra' *EI2* v. I, 1986, σ. 992-93, για την οθωμανική κατάληξή της και την περίοδο της Τουρκοκρατίας.

¹⁸⁹ W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 449-50.

¹⁹⁰ Setton, *Paracy*, II, σ. 246-47.

αυτοκρατορία τους είχε ξεκινήσει από τον 14^ο αιώνα, όταν βρήκαν πρόσφορο έδαφος να αναμειχθούν στα εσωτερικά της¹⁹¹. Το 1387 οι Οθωμανοί εμφανίστηκαν για πρώτη φορά στο Μοριά όταν ο Εβρενός Μπέης¹⁹² έφθασε εκεί με τις δυνάμεις του ύστερα από ατυχή πρωτοβουλία του δεσπότη του Μυστρά Θεόδωρου Α΄ Παλαιολόγου (1383-1407), στην προσπάθειά του να αναχαιτίσει την Εταιρεία των Ναβαρραίων¹⁹³ που του προξενούσε προβλήματα¹⁹⁴. Από τις αρχές της δεκαετίας του 1390 ο Εβρενός προχώρησε σε επιδρομές και λεηλασίες για να αποσπάσει το 1398 από το Δεσπότη Θεόδωρο την Άκοβα και το Λεοντάρι. Εξαιρετικής σημασίας ήταν η καταστροφή του Άργους, καθώς στη διάρκεια της επιδρομής αυτής συνελήφθησαν Έλληνες αλλά και Βενετοί αιχμάλωτοι¹⁹⁵. Το αποτέλεσμα ήταν ο Βυζαντινός δεσπότης να καταστεί τελικά υποτελής του σουλτάνου Βαγιαζήτ Α΄ (1389-1402)¹⁹⁶. Το 1423 και επί σουλτανείας Μουράτ Β΄ (1421-51) ακολούθησε ένα δεύτερο κύμα οθωμανικών επιδρομών¹⁹⁷ με επικεφαλής τον Τουραχάν¹⁹⁸, ο οποίος εισέβαλε

¹⁹¹ Για την πολιτική αυτή εισχώρηση των Οθωμανών, τη στρατηγική τους και τη σταδιακή κατάληψη του Μοριά, βλ. σχετικά τη μελέτη του L. Kayarinar, *The Ottoman conquest of the Morea (1387-1460)*, *Mesogeios* v. 17-18, 2002, σ. 5-24.

¹⁹² Για τον Εβρενός βλ. τα λήμματα των G. Laiser, 'Εβρενός Μπέης', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 6, 2006, σ. 246-47 και I. Melikoff, 'Ewrenos' *EI2* v. Πρβλ. και P. Ουίτ, 'Εβρενός' *ΑΒΠ*, σ. 132-34.

¹⁹³ Για την Εταιρεία των Ναβαρραίων βλ. το λήμμα του B. Hendrickx, 'Ναβαρραίων Εταιρεία' στο *ΑΒΠ*, σ. 300-2.

¹⁹⁴ Βλ. D. A. Zakythinos, *Le despotat grec de Morée*, I-II, Paris-Athènes 1932-1953, 2^η έκδ. με προσθήκες, επιμ. Χρύσα Μαλτέζου, 1975. Πρβλ. και Α. Σαββίδη, *Ιστορία του Βυζαντίου*, Αθήνα 2006 (2^η έκδ.), στο ειδικό περί Δεσποτάτου του Μορέως κεφάλαιο Γ 3, σ. 124. Για το Δεσποτάτο πρβλ. και Γιασμίνα Μωϋσίδου, *Ο ελληνισμός κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1461, 1479)*, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα 2006, (2^η έκδ.), σ. 494-500. Πρβλ. και το λήμμα του Δ. Κασαπίδη, 'Μορέως Δεσποτάτον' *ΑΒΠ*, σ. 282-88.

¹⁹⁵ A. Savvides, *Morea and Islam, 8th-15th c.*, *JOAS* v. 2, 1990, σ. 47-75, ιδ. σ. 61.

¹⁹⁶ Για το πρώιμο αυτό στάδιο της οθωμανικής παρουσίας στην Πελοπόννησο βλ. C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 49 και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 410, Α. Σαββίδης, *Morea and Islam*, ό.π. Επίσης του ίδ., *Notes on the Turkish raids in the Mystras area from c. 1360 to the ottoman conquest of 1460*, *ΕΕΒΣ* τ. 48, 1991-92, 45-51 και ειδικότερα σ. 47-51 με αναφορές στις πηγές.

¹⁹⁷ Για μια συνοπτική και κατοπτική παρουσίαση των επιδρομών αυτών βλ. Αθηνά Ντούλια, 'Τούρκων επιδρομαί' *ΑΒΠ*, σ. 384-6.

¹⁹⁸ Σχετικά με τον Τουραχάν βλ. F. Babinger 'Turakhan Beg', *EI2* v. X, 2000, σ. 670-1, καθώς και P. Ουίτ, 'Τουραχάν μπέης' *ΑΒΠ* σ. 382-84.

στην Πελοπόννησο αφού κατέστρεψε το τείχος του Εξαμιλίου¹⁹⁹. Επαναλήφθηκαν τα ίδια γεγονότα και για άλλη μια φορά οδηγήθηκαν στην αιχμαλωσία Έλληνες όπως και Βενετοί²⁰⁰. Οι οθωμανικές επιθέσεις στο Μοριά συνέχισαν να εκδηλώνονται χωρίς όμως να αποκτούν ακόμα χαρακτηριστικά μόνιμης εγκατάστασης και κατοχής. Το 1446 έλαβε χώρα μία καταστροφική επιδρομή που έπληξε κυρίως τη βόρεια Πελοπόννησο από την Κόρινθο έως την Πάτρα με επικεφαλής τον Τουραχάν, με τους αιχμαλώτους να φθάνουν τον αριθμό των 60.000 ξεπερνώντας κάθε προηγούμενο. Το διάστημα 1452-54 ο γηραιός πλέον Οθωμανός στρατηγός θα πρωταγωνιστούσε μαζί με τους γιους του σε νέες επιχειρήσεις, οι οποίες θα ήταν και οι τελευταίες πριν ο Μοριάς καταστεί οριστικά οθωμανική κτήση.

Οι διαδοχικές αυτές φάσεις εισβολών και λεηλασιών αποτέλεσαν το προοίμιο της οθωμανικής κατάκτησης της Πελοποννήσου, την οποία σχεδίασε και ολοκλήρωσε ο Μωάμεθ Β΄ Πορθητής. Κάνοντας σκέψεις και υπολογισμούς ανάλογους με τους βενετικούς, ο σουλτάνος αποφάσισε πως η κατάληψη της Πελοποννήσου ήταν απαραίτητη προκειμένου να αποφευχθούν παρόμοιες προσπάθειες από άλλες λατινικές δυνάμεις στις οποίες βεβαίως

¹⁹⁹ Ο ρόλος του τείχους αυτού όπως και η ιστορία του αποτελούν ένα ιδιαίτερο και ενδιαφέρον θέμα. Ήδη από την εποχή του Ιουστινιανού αλλά και νωρίτερα είχε γίνει αντιληπτή η σημασία της οχύρωσης του Ισθμού ως αναχώματος για πιθανές εχθρικές εισβολές και όπως θα δούμε στη συνέχεια το ίδιο συνέβη και κατά τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο, με έναν τρόπο όμως εντελώς πρόχειρο και επιπόλαιο. Παρά το γεγονός ότι είχε δοθεί στη Βενετία η ευκαιρία να συνεισφέρει στην αναστήλωση και ισχυροποίησή του ύστερα από πρόταση του Θεόδωρου Παλαιολόγου εκείνη είτε από λανθασμένη εκτίμηση, είτε από οικονομική αδυναμία δεν θέλησε να αξιοποιήσει την ευκαιρία αυτή. Βλ. Julian Chrysostomides, *Corinth 1394-1397: Some new facts*, *Βυζαντινά* τ. 7, 1975, σ. 81-110. Για το τείχος του Εξαμιλίου κατά τη βυζαντινή εποχή βλ. T. Gregory-N. Kardoulias, *Geophysical and Surface Surveys in the Byzantine Fortress at Isthmia 1985-86*, *Hesperia* v. 59, 1990, σ. 467-511. Για αναλυτικότερες βιβλιογραφικές αναφορές βλ. Φωτεινή Β. Πέρρα, *Συμβολή στη μεσαιωνική και μεταμεσαιωνική κορινθιακή βιβλιογραφία (324-1715)*, *Ιστοριογεωγραφικά* τ. 11, (υπό έκδοση).

²⁰⁰ Ο αριθμός των Βενετών αιχμαλώτων, οι οποίοι ήταν υπήκοοι του Δεποτάτου σύμφωνα με τον Kayarinar ανερχόταν στους 1.260, L. Kayarinar, *The Ottoman conquest of the Morea*, ό.π., σ. 9.

συγκαταλεγόταν πρώτη απ' όλες η Βενετία²⁰¹. Σε αντίθεση όμως με τη βενετική αναποφασιστικότητα που είχε τις ρίζες της και στο οικονομικό κόστος που θα συνεπαγόταν ένα τέτοιο εγχείρημα, ο Μωάμεθ είχε τόσο τη θέληση, όσο και τις δυνατότητες να θέσει σε εφαρμογή τα σχέδιά του, που ολοκλήρωσε με δύο εκστρατείες το 1458 και 1460 αντίστοιχα.

Η αφορμή την οποία χρησιμοποίησε ο Πορθητής για να ξεκινήσει την εκστρατεία του, ήταν η καθυστερημένη κατά τρία έτη καταβολή του φόρου υποτέλειας εκ μέρους των δεσποτών Θωμά και Δημητρίου Παλαιολόγων (1449-1460)²⁰². Ο Μωάμεθ βρισκόταν στη Θεσσαλία όταν ο Θωμάς απέστειλε τα χρήματα σε μια αποτυχημένη προσπάθεια να κρατήσει μακριά τους Οθωμανούς, χωρίς όμως να αποτρέψει την κάθοδο του επικυριάρχου του στα πελοποννησιακά εδάφη. Ο πρώτος σταθμός των σουλτανικών δυνάμεων υπήρξε η Κόρινθος, της οποίας η πολιορκία ξεκίνησε το Μάιο του 1458²⁰³. Η πόλη όμως αντιστάθηκε σθεναρά και όπως διαπιστώθηκε η εκπόρθηση του φρουρίου του Ακροκορίνθου δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Υπό τις συνθήκες αυτές ο Μωάμεθ προτίμησε να κατευθυνθεί σε περιοχές της ευρύτερης Κορινθίας αλλά και της, Αχαΐας και Ηλείας τις οποίες λεηλάτησε. Έχοντας ολοκληρώσει την πορεία του επιτυχώς παίρνοντας στην κατοχή του και τη Βοστίτσα, επέστρεψε στην Κόρινθο, η οποία παραδόθηκε τον Αύγουστο της

²⁰¹ Βλ. τα σχόλια του C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 171: «*His aim, clearly, was not simply to extract tribute, but also to occupy the Peloponnesos before any Latin power could do so. He must have known of the long-standing Venetian interest in extending their Peloponnesian domain*».

²⁰² R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, v. 1, Milano-Messina 1968, σ. 405.

²⁰³ Για την πολιορκία και πτώση της Κορίνθου βλ. το πολύ πρόσφατο (εκλαϊκευτικό) άρθρο του Λ. Αν. Ψωμά, Η κατάκτηση της Κορινθίας από τον Μωάμεθ Β'. Η ηρωική αντίσταση στην οθωμανική λαίλαπα (1458), *Στρατιωτική Ιστορία*, τ. 123, Νοέμβριος 2006, σ. 62-72. Για την Κόρινθο πριν την οθωμανική κατάκτηση βλ. Χρύσα Μαλτέζου, Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, *Σύμμεικτα/K.B.E.* τ. 3, 1979, σ. 29-51. Άλλη βιβλιογραφία στη Φωτεινή Β. Πέρρα, Μεσαιωνική και μεταμεσαιωνική βιβλιογραφία, ό.π. Ενδιαφέρον είναι πως το συγκεκριμένο αυτό ιστορικό γεγονός στάθηκε αφορμή να συντεθεί η περίφημη όπερα του Gioacchino Rossini, 'L' *assedio di Corinto*» (ολοκληρώθηκε το 1826, ενώ συνεχιζόταν η Ελληνική Επανάσταση), το λιμπρέτο της οποίας αντλεί την έμπνευσή του από αυτό, με πλοκή βέβαια προσαρμοσμένη στις καλλιτεχνικές ανάγκες.

ίδιας χρονιάς. Υπογράφηκε συνθήκη με τους Παλαιολόγους βάσει της οποίας ο Μωάμεθ εκτός από έναν ετήσιο φόρο της τάξεως των 3.000 χρυσών νομισμάτων λάμβανε εκτός από την Κόρινθο, τη Βοστίτσα²⁰⁴, την Πάτρα και τα Καλάβρυτα²⁰⁵ και όλες τις περιοχές που είχε διασχίσει με το στρατό του-ποσοστό που αναλογούσε στο ένα τρίτο ολόκληρης της Πελοποννήσου²⁰⁶.

Η δεύτερη εκστρατεία του Μωάμεθ που σφράγισε οριστικά την τύχη του Μοριά ξεκίνησε το 1460. Οι έριδες μεταξύ των συγκυρίαρχων αδελφών Παλαιολόγων υπήρξαν το κατάλληλο υπόβαθρο, ώστε ο Πορθητής να προωθήσει τις κατακτητικές φιλοδοξίες του. Ο δεσπότης Θωμάς κινήθηκε στρατιωτικά όχι μόνο εναντίον του αδελφού του Δημήτριου αλλά επιδίωξε μάταια να αποσπάσει από τους Οθωμανούς την Πάτρα και τα Καλάβρυτα, καθώς βρέθηκε αντιμέτωπος με τον Ζαγανός πασά²⁰⁷, που τον υποχρέωσε να αποσυρθεί στη Μεσσηνία. Αντίθετα εκείνο που πέτυχε, ήταν να προκαλέσει την αντίδραση του Μωάμεθ, ο οποίος αποφάσισε να προσαρτήσει το Δεσποτάτο παρά τις προτάσεις για ειρήνη που δέχθηκε εκ μέρους του Θωμά. Την άνοιξη του 1460 έφθασε στην Κόρινθο περιμένοντας να εμφανιστεί ο Δημήτριος, ο οποίος σε αντίθεση με τον αδελφό του Θωμά που ήταν λατινόφιλος²⁰⁸, είχε δείξει διαθέσεις συνεργασίας. Όντας όμως πολιορκημένος

²⁰⁴ Για τη Βοστίτσα (σημερινό Αίγιο), βλ. Ν. Νικολούδης, 'Βοστίτζα', *ΑΒΠ*, σ. 98-99.

²⁰⁵ Για τα Καλάβρυτα βλ. Δ. Χατζηδημητρίου, 'Καλάβρυτα', *ΑΒΠ*, σ. 171-73.

²⁰⁶ D. Pitcher, *Historical Geography*, σ. 86, C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 171, W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 500-03, όπου οι ελληνικές πηγές, F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 156-59. Πρβλ. και Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, ό.π., σ. 122 με παράθεση των σχετικών οθωμανικών πηγών.

²⁰⁷ Σχετικά με τον Ζαγανός πασά βλ. A. Savvides, Notes on Zaghanos Pasha's career, *JOAS* v. 10, 1999-2000, 144-47 και το λήμμα του ίδιου, 'Zaghanos Pasha', *EI2* v. XI, 2002, σ. 384 και Φωτεινή Πέρρα, 'Ζαγανός πασάς', *ΕΠΛΒΠ* τ. 7, 2007 (υπό έκδοση).

²⁰⁸ Είναι ενδεικτικό ότι η Βενετία το κρίσιμο αυτό διάστημα είχε καταλάβει την αναγκαιότητα ενίσχυσης και συνεργασίας όπως μαρτυρά σχετική απόφαση του 1462 που προέβλεπε την παροχή βοήθειας στο Θωμά, βλ. *Acta Albaniae*, v. 24, σ. 401-2.

στη Μονεμβασιά έστειλε ως αντιπρόσωπο το Ματθαίο Ασάν²⁰⁹. Ο τελευταίος όμως φυλακίστηκε, ενώ ο σουλτάνος διέταξε το Μαχμούτ πασά να πολιορκήσει το Μυστρά²¹⁰. Κάτω από την πίεση των γεγονότων ο Δημήτριος έκρινε ότι ήταν προτιμότερο να παραδοθεί, οπότε η κυριαρχία στο Δεσποτάτο πέρασε επίσημα και τελεσίδικα στη δικαιοδοσία του σουλτάνου. Η μόνη πόλη που δεν παραδόθηκε και την οποία ο ίδιος ο Μωάμεθ απέφυγε να πολιορκήσει κατανοώντας τις δυσκολίες ενός τέτοιου εγχειρήματος ήταν η Μονεμβασιά²¹¹, η οποία τέθηκε υπό την προστασία του πάπα Πίου Β΄, όπως ακριβώς συνέβη και με τον έτερο αδελφό Θωμά που βρήκε καταφύγιο σ' εκείνον²¹². Ακολούθως ο σουλτανικός στρατός κατευθύνθηκε και κατέλαβε τη Βορδόνια, το Λεοντάρι, το Γαρδίκι για να περάσει από τα μεσσηνιακά εδάφη στα παράλια της Ηλείας και της Αχαΐας. Ουσιαστική αντίσταση δεν υπήρξε, αφού οι περιοχές αυτές παραδόθηκαν η μία μετά την άλλη. Αυτό ήταν το τέλος της ελληνικής κυριαρχίας στο Μοριά και το ξεκίνημα της α΄ οθωμανικής κατοχής (1460-1689)²¹³.

Όσον αφορά την περίπτωση της Μονεμβασιάς εξαιρετική σημασία είχε το γεγονός ότι τρία χρόνια αργότερα (1463) με το ξέσπασμα του πολέμου θα

²⁰⁹ Για το Ματθαίο Ασάν βλ. το σχετικό λήμμα του Ν. Νικολούδη, 'Ασάν(ες)-Ασάν(ηδες)' *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 3, 2001, σ. 239-41. Πρβλ. και Δ. Κασαπίδη, 'Ασάνας' *ΑΒΠ*, σ. 67-69.

²¹⁰ Σχετικά με το Μυστρά βλ. Α. Savvides, From Latin and late Byzantine Mistra/Mystras to Ottoman Mezistre/Mizistre: Some notes, *Πρακτικά Ε΄ Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Δ΄, Αθήνα 1998, 387-398, καθώς και το λήμμα του ίδ., 'Mezistre', *EI2* v. XII, 2004, σ. 616-17. Πρβλ. και Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 130, για τη δράση του Μαχμούτ και τα γεγονότα που διαδραματίστηκαν εκεί.

²¹¹ Σχετικά με τη Μονεμβασιά βλ. τη μονογραφία της Χάρις Καλλιγά, *Byzantine Monemvasia. The sources*, Μονεμβασιά 1990 (και ελληνική μετφ. *Βυζαντινή Μονεμβασιά. Οι πηγές*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 2003), καθώς και το λήμμα του Μ. Kiel, 'Menekshe', *EI2* v. 6. 1991, σ. 1013-15, όπου και αναλυτική βιβλιογραφία για τη βυζαντινή περίοδο. Για την εποχή της βενετικής κυριαρχίας βλ. Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σ. 245-48.

²¹² Για την εμπλοκή του Πίου Β΄ κατά τη διάρκεια των εκστρατειών του Μωάμεθ Β΄ βλ. αναλυτικό κεφάλαιο στον Κ. Setton, *Paracy*, II, σ. 196-230. Ειδικότερα για την τύχη του Θωμά βλ. Σφραντζής, σ. 126, πρβλ. και το λήμμα Γ. Δημητριάδη, 'Παλαιολόγων δυναστεία', *ΑΒΠ*, σ. 318-22.

²¹³ Για τα γεγονότα που οδήγησαν στην εξέλιξη αυτή βλ. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 165-67 και 173-77. Πρβλ. και Pitcher, *Historical Geography*, σ. 86, καθώς και Imber, *Ottoman Empire*, σ. 172-73.

απολάμβανε τη βενετική προστασία με δική της πρωτοβουλία²¹⁴. Επομένως μία ακόμη σημαντική κτήση θα ερχόταν να προστεθεί στον αποικιακό βενετικό κορμό που εντασσόταν στα πελοποννησιακά εδάφη, την οποία η Γαληνοτάτη θα κρατούσε και μετά το τέλος του πολέμου αυτού.

4. Ο πόλεμος αρχίζει: Η πρώτη περίοδος 1463-1469.

Ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος χαρακτηρίζεται για τη μακρά διάρκειά του (16 έτη), η οποία θα μπορούσε να συγκριθεί, τηρουμένων των αναλογιών, μόνο με εκείνη του Κρητικού Πολέμου (1644-1669). Μπορεί δε να χωρισθεί σε δύο κύριες φάσεις: Την πρώτη που αρχίζει με την έναρξη του πολέμου ως το 1469, οπότε έχουμε μια προσωρινή κατάπαυση των εχθροπραξιών και τη δεύτερη μεταξύ του 1471 ως τη λήξη του το 1479. Σημαντική τομή αποτελεί το γεγονός της άλωσης του Νεγρεπόντε (Χαλκίδας) με την πτώση της Εύβοιας (1470) μια δραματική σελίδα όχι μόνο για τη βενετική ιστορία αλλά μια από τις μεγαλύτερες απώλειες και για τους ελληνικούς πληθυσμούς, ίσως η μεγαλύτερη ύστερα από την πτώση της Κωνσταντινούπολης.

Για τα γεγονότα του πολέμου αυτού έχουμε πληθώρα περιγραφών, οι οποίες δεν παρουσιάζουν βασικές διαφοροποιήσεις μεταξύ τους, τόσο από τις πηγές όσο και από τη δευτερεύουσα βιβλιογραφία²¹⁵. Στην εδώ επισκόπησή μας

²¹⁴ Στο γεγονός της οικειοθελούς προσχώρησης της Μονεμβασίας στο βενετικό αποικιακό κορμό αναφέρεται ο Σφραντζής εκφράζοντας απαρέσκεια όπως δηλώνεται και στο σχετικό χωρίο: *Το δε οβ-όν έτος απήραν τη Μονεμβασίαν οι Βενέτικοι ου τοσαύτον θελήσει και χάριτι των κυρίων αυτής, όσον αφελεία του κρατούντος αυτήν άρχοντος..*», σ. 129-30. Πρβλ. και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 536 και ιδιαίτ. υποσημ. 4 σχετικά με τη χρονολογία προσάρτησής της, όπως και D. M. Nicol, *The last Byzantine Rulers of Monemvasia, Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο. Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, (επιμ. Χάρις Καλλιγά), Αθήνα 1995 (ανατύπ.), σ. 62-67 και ιδ. 66.

²¹⁵ Δεν θα πρέπει βέβαια να παραβλέπει κανείς ότι ορισμένες μικρές αποκλίσεις μπορεί να υφίστανται ανάλογα με τον άνθρωπο ο οποίος γράφει, π.χ. είναι αδύνατο ο D. Malipiero να έβλεπε τα πράγματα από την ίδια σκοπιά με τον Κριτόβουλο και έτσι ορισμένες φορές να έχουμε απόκρυψη κάποιων στοιχείων ή υποβάθμιση γεγονότων. Σε γενικές γραμμές όμως η νεότερη έρευνα και

στόχος είναι να δοθεί μια όσο γίνεται συστηματική κάτοψη των στρατιωτικών επιχειρήσεων όπως αυτές διεξήχθησαν στον ελλαδικό χώρο νησιωτικό και ηπειρωτικό.

1463

Με την επίσημη κήρυξη του πολέμου οι Βενετοί ετοιμάστηκαν για την εκστρατεία τους, η οποία είχε ως πρώτο προορισμό την Πελοπόννησο. Αρχηγός των ναυτικών δυνάμεων ορίστηκε ο Alvise Loredan²¹⁶, ενώ των χερσαίων ο Bertoldo d' Este. Οι βενετικές δυνάμεις ακολούθησαν μια παρόμοια στρατηγική με αυτή των Οθωμανών, επιλέγοντας να χτυπήσουν με την ίδια περίπου σειρά περιοχές, τις οποίες είχαν καταλάβει εκείνοι σε προγενέστερες επιχειρήσεις τους. Ο Alvise Loredan είχε αναχωρήσει από τη Βενετία στις αρχές Μαρτίου του έτους αυτού, δηλαδή πολύ πριν την επίσημη έναρξη του πολέμου. Ήταν τα προεόρτια των βενετικών προετοιμασιών και ο αρχιναύαρχος ξεκίνησε με το λάβαρό του, το οποίο έφερε χρυσό σταυρό με κεντημένη τη φράση: *Με αυτό το έμβλημα νικάς*, αφού προηγουμένως είχε λάβει χώρα επίσημη δοξολογία, όπως συνηθιζόταν σε τέτοιες περιπτώσεις²¹⁷.

Αναφορές στον αριθμό του στρατού και του στόλου γίνονται και στις ελληνικές πηγές που διαθέτουμε για την εποχή και δεν είναι άλλες από τα κείμενα των χρονικογράφων της Άλωσης. Περισσότερο αναλυτικοί είναι ο Κριτόβουλος και ο Χαλκοκονδύλης, καθώς ο Σφραντζής περιορίζεται κυρίως σε απλές μνείες των γεγονότων. Σύμφωνα με τον Χαλκοκονδύλη, η ναυτική δύναμη της Γαληνοτάτης που έφυγε το καλοκαίρι του 1463 με προορισμό την

βιβλιογραφία δεν έχουν να παρουσιάσουν κάποια σημαντική πληροφορία που να αγνοούσαμε μέχρι σήμερα.

²¹⁶ Για τον Loredan βλ. G. Gullino, 'Loredan Alvise' *DBI* v. 65, Roma 2005, σ. 738-42.

²¹⁷ Iorga, *Notes et Extraits*, σ. 200.

Πελοπόννησο ανερχόταν στα 47 πλοία²¹⁸, αριθμό που Κριτόβουλος ανεβάζει στα 70²¹⁹. Συνδυασμένες πληροφορίες μας δίνουν και για το έμπυχο δυναμικό τους, το οποίο περιλάμβανε Βενετούς στρατιώτες αλλά και Ιταλούς μισθοφόρους. Ο ντ' Έστε θεώρησε σκόπιμο για να ενισχύσει το στράτευμά του να απελευθερώσει φυλακισμένους από το νησί της Κρήτης, τους οποίους ενέταξε σε αυτό²²⁰. Η εικόνα που θα παρουσίαζε το στράτευμα αυτό ασφαλώς θα ήταν κάπως ετερόκλητη και ίσως αμφίβολης αποτελεσματικότητας, καθώς στρατολογήθηκαν βιαστικά και χωρίς μεγάλη προσοχή²²¹. Ο στρατός αυτός εφοδιασμένος με εξοπλισμό κατάλληλο για πολιορκία συνοδευόταν και από τεχνίτες και οικοδόμους προφανώς για την αντιμετώπιση αναγκών που σχετίζονταν με οχυρωματικά έργα²²². Διαπλέοντας την Αδριατική και το Ιόνιο ο βενετικός στόλος έφθασε στα παράλια της βόρειας Πελοποννήσου για να καταλήξει στην Κόρινθο, οπότε οι δυνάμεις του αποβιβάστηκαν και στρατοπέδευσαν εκεί.

Οι χερσαίες επιχειρήσεις που διεξήχθησαν το 1463 εστιάστηκαν στο χώρο της Πελοποννήσου. Την πρωτοβουλία είχαν οι Βενετοί, των οποίων μια απ' τις πρώτες φροντίδες ήταν η οχύρωση του Ισθμού και η ανοικοδόμηση του τείχους του Εξαμιλίου, επιδιδόμενοι σε μια αγωνιώδη προσπάθεια ώστε να κτιστεί όσο το δυνατόν ταχύτερα, προκειμένου να υπήρχε μία γραμμή άμυνας απέναντι τις οθωμανικές δυνάμεις²²³. Παρά το γεγονός ότι το έργο ολοκληρώθηκε μέσα σε δεκαπέντε ημέρες(!) είναι κατανοητό ότι η βιασύνη και η ταχύτητα με την

²¹⁸ Χαλκοκονδύλης, σ. 555.

²¹⁹ Κριτόβουλος, σ. 311.

²²⁰ Χαλκοκονδύλης, σ. 556. Βλ. και Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115, όπου υιοθετεί το κείμενο του Χαλκοκονδύλη. Βλ. επίσης και διαταγή σχετική με την αποστολή ναυτικών δυνάμεων στη Μεθώνη το έτος 1463 προερχόμενες από την Κρήτη: *Acta Albaniae-Veneta*, v. 25, σ. 15.

²²¹ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ', σ. 19.

²²² Κριτόβουλος, σ. 311.

²²³ Βλ. παραπάνω υποσημ. 39. Συνοπτικά για την ιστορία του τείχους του Εξαμιλίου βλ. Δ. Κασαπίδης, 'Εξαμίλιον', *ΑΒΠ*, σ. 140-42 και T. Gregory, 'Hexamilion' *ODB*, σ. 927-8, με τη βασική για το θέμα βιβλιογραφία.

οποία έγινε δεν μπορούσε να εξασφαλίσει και την αποτελεσματικότητά του. Για το κτίσιμό του έχουμε περιγραφές και αναφορές από τις πηγές: «Και οι απεζοί και οι καβελλάροι edιάβησαν εις τον τοίχο του αυτού Εξαμιλίου και τον εματακτίζανε, όπου ήτονε χαλασμένος, με πολλούς ανθρώπους και με πολλή βίαν. [...] Και ήτανε μαστόροι και υπουργοί έως τριάντα χιλιάδες με τις εργάτες και εκάμνανε διπλά χαντάκια και απάνω εισέ δεκαπέντε ημέρες τον εφτειάσανε»²²⁴. Πληροφορίες αντλούμε και από τον Κριτόβουλο, ο οποίος ολοκληρώνει την εικόνα με τη δική του μαρτυρία: «Ενετοί δε σπουδή τε πολλή και προθυμία και πολυχειρία χρώμενοι ες το έργον, επετέλουν αυτό ταχέως και γαρ άπαν το τείχος εξύνυσαν, πλην τριών ή τεσσάρων σταδίων, ου μέντοι γε ες ύψος ιακνόν ήραν αυτό, αλλ' όσον εκ τούτου απομάχεσθαι ασφαλώς»²²⁵.

Την ανοικοδόμηση του Εξαμιλίου σχολιάζει και ο Miller, ο οποίος επισημαίνει τη βιασύνη και την προχειρότητα που χαρακτήρισε την κατασκευή του έργου, ενώ μας πληροφορεί και για τη ζωγραφική του απαθανάτιση στο παλάτι του Δόγη²²⁶. Ήταν ένα δείγμα κακής στρατηγικής, που μαρτυρούσε ότι δεν υπήρχε σοβαρός σχεδιασμός εκ μέρους των Βενετών για την κατάληψη και διατήρηση της πελοποννησιακής χερσονήσου.

²²⁴ Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115.

²²⁵ Κριτόβουλος, σ. 315.

²²⁶ W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 537, όπου και η λεπτομερής περιγραφή: «Οι δύο στρατηγοί έβαλαν την πρώτη πέτρα και το παράδειγμά τους ζύπνησε τέτοιο ζήλο στους άντρες τους, ώστε σε δέκα πέντε μέρες το αναστηλωμένο Εξαμίλι, με δώδεκα πόδια ύψος και οχυρωμένο με 136 πύργους, απλώνονταν από θάλασσα σε θάλασσα. Με μια θρησκευτική τελετή εορτάστηκε η συμπλήρωση του έργου. Ένας βωμός στήθηκε στη μέση του τείχους έγινε λειτουργία κι' η σημαία του Ευαγγελιστή (Μάρκου) υψώθηκε στις επάλξεις. Ένα τέτοιο κατόρθωμα θεωρήθηκε άξιο να ζωγραφιστεί στην οροφή του δογικού παλατιού. Δυστυχώς το έργο είχε γίνει με μεγάλη βιάση, τα τείχη ήταν αδύνατα κ' οι πέτρες είχαν τοποθετηθεί η μία πάνω στην άλλη, χωρίς να συνδέονται με λάσπη μεταξύ τους». Για το Εξαμίλιον βλ. και τις πληροφορίες του Χαλκοκονδύλη, σ. 558, καθώς και Iorga, *Notes et Extraits*, σ. 201, όπου σε βενετσιάνικο χρονικό δίνονται επίσης πληροφορίες για το τείχος αυτό, παρόλο που ο συγγραφέας λανθασμένα αναφέρει ότι το έργο αποπερατώθηκε σε οκτώ ημέρες. Πρβλ. και Α. Φουριώτη, *Κόρινθος η Ιστορία*, τ. Γ' Αθήνα 1975, σ. 471-74 με αναλυτική παράθεση πηγών.

Οι πρώτες ενέργειες του εναρκτήριου πολεμικού έτους 1463 περιλάμβαναν την κατάληψη των Βατίκων από τον Alvise Loredan²²⁷, ενώ λίγο αργότερα πέρασε και πάλι σε βενετική κατοχή και το Άργος, ύστερα από συνδυασμένη επιχείρηση με τον Bertoldo d' Este²²⁸. Στόχος των Βενετών ήταν να προωθηθούν γρήγορα στον πελοποννησιακό χώρο και στα πλαίσια του σκοπού αυτού κινήθηκαν ώστε να εξασφαλίσουν και τη σύμπραξη του ελληνικού πληθυσμού και ειδικότερα των εντόπιων αρχηγών που διοικούσαν τις δυνάμεις των *stradioti*²²⁹. Οι τελευταίοι αποτελούσαν έφιππα στρατιωτικά σώματα, τα οποία ήταν ευέλικτα και αποτελούσαν την κύρια πηγή μισθοφορικών δυνάμεων κατά τον 15^ο αλλά και τον 16^ο αιώνα²³⁰.

Η θετική στάση των κατοίκων απέναντι στη βενετική παρουσία, είχε σαν αποτέλεσμα πολύ γρήγορα να περιέλθει στον έλεγχο τους το μεγαλύτερο μέρος της πελοποννησιακής χερσονήσου εντός του 1463²³¹. Αναλυτικός κατάλογος των περιοχών, οι οποίες πέρασαν στους Βενετούς μας σώζεται από τον Βενετό χρονικογράφο Stefano Magno²³². Οι σημαντικότερες από αυτές ήταν η

²²⁷ S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 315-16, Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 20.

²²⁸ Χαλκοκονδύλης, σ. 556, Σφραντζής, σ. 128, Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115, S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 202, Βραχέα Χρονικά, σ. 505. Πρβλ. και Romanin, *Storia documentata*, σ. 316.

²²⁹ Για τη συμμετοχή των Ελλήνων βλ. αναλυτικά στο κεφ. 5.

²³⁰ Για τους 'stradioti' βλ. την κλασική πλέον μονογραφία του Κ. Σάθα, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*, Αθήνα 1993 (ανατύπ.) με εισαγωγή και σχόλια, Ν. Καραπιδάκη, Β. Μέξης, *Οι Έλληνες Stradioti του Μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας*, ΔΕΓΓΕ τ. 7. 1987, σ. 176-86. Βλ. επίσης την πρόσφατη συμβολή της Χρύσας Μαλτέζου, *Stradioti: Οι προστάτες των συνόρων*, Acrinet, 2003, καθώς και Ν.Κ. Pappas, *Stradioti: Balkan Mercenaries in fifteenth and sixteenth century Italy...* Αναλυτικότερα για τους *stradioti* βλ. τώρα την υπό εκπόνηση διδακτορική διατριβή της Κατερίνας Β. Κορρέ, *Η κοινωνική ομάδα των Stradioti: πολεμική και κοινωνική λειτουργία 15^{ος}-16^{ος} αιώνας*, Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Τμήμα Ιστορίας.

²³¹ Βλ. R. Lopez, *Il principio della guerra veneto-turcha nel 1463*, *Archivio Veneto* v. 5, serie 15, 1934, σ. 68-74.

²³² S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 202-6. Οι πίνακες αυτοί επανεκδόθηκαν από τον Α. Βον μαζί με άλλους δύο του 1467 και 1471, οι οποίοι επίσης αφορούν τις περιοχές που είχαν υπό την κατοχή τους οι Βενετοί στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, βοηθώντας μας να προβούμε και σε κάποιες συγκρίσεις: Α. Βον, *La Morée franque* (B.E.F.A.R. 213, 1969), σ. 693-94.

Βοστίτσα, η Καρύταινα, το Σανταμέρι και το Γεράκι²³³. Τα σημεία που εξακολουθούσαν να ελέγχουν οι Οθωμανοί ήταν ελάχιστα εκ των οποίων τα κυριότερα ήταν ο Ακροκόρινθος, ο Μυστράς και η Πάτρα²³⁴.

Ως εκείνο το σημείο, τα πράγματα είχαν έρθει ευνοϊκά για τις επιδιώξεις της Γαληνοτάτης. Ουσιαστικά δεν χρειάστηκε να αναλωθούν σε κάποια σοβαρή στρατιωτική προσπάθεια, καθώς περιορίστηκαν στο να εκμεταλλευτούν απλώς τις φιλεπαναστατικές διαθέσεις του εντόπιου πληθυσμού. Το επόμενο βήμα τους ήταν να κινηθούν εναντίον της Κορίνθου, την οποία χρειάστηκε να πολιορκήσουν²³⁵. Ο αέρας ενθουσιασμού όμως που επικρατούσε κατά την ανοικοδόμηση του Εξαμιλίου, για το οποίο δώσαμε λεπτομέρειες παραπάνω, δεν ήταν αρκετές ώστε να εκπορθηθεί το κάστρο του Ακροκορίνθου. Το υψηλό ηθικό τους εξανεμίστηκε όταν οι Βενετοί χρειάστηκε να αντιμετωπίσουν τους Οθωμανούς υπό την ηγεσία του Ομάρ μπέη. Σε μάχη που έλαβε χώρα στις 20 Οκτωβρίου, ο Bertoldo d' Este έχασε τη ζωή του, ύστερα από θανατηφόρο χτύπημα που δέχθηκε στο κεφάλι, έχοντας αμελήσει να φορέσει την ανάλογη

²³³ Βλ. D. Pitcher, *Historical geography*, σ. 87, καθώς και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 537. Ενδιαφέρον είναι πως ο συγγραφέας σημειώνει χαρακτηριστικά πως «ο ντ' Έστε κατόρθωσε να στείλει στην κυβέρνησή του έναν μακρύ κατάλογο φρουριών, που με ανακούφιση είχαν ανοίξει τις πόλεις τους στους άντρες του». Ίσως να πρόκειται για τον ίδιο κατάλογο του S. Magno.

²³⁴ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 23 με λεπτομερείς αναφορές.

²³⁵ Στην απόφαση των Βενετών να πολιορκήσουν τον Ακροκόρινθο αναφέρονται τόσο ο Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 23, όσο και ο Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάς*, σ. 12, με τη διαφορά ότι ο πρώτος ισχυρίζεται πως η απόφαση ελήφθη έπειτα από προτροπή των ίδιων των Κορινθίων, ενώ ο Σάθας δίνει μια διαφορετική εκδοχή. Σύμφωνα με αυτή εκείνος που προέτρεψε τους Βενετούς αρχηγούς να προβούν σ' αυτό το διάβημα ήταν ο Ιερώνυμος Βαλαρέσος, Σύμβουλος στην Κορώνη, με το αιτιολογικό ότι μπορούσε να βοηθήσει, καθώς είχε επαφές με τους φρουρούς του κάστρου. Το Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 116, αναφέρει πως οι Βενετοί ζήτησαν από τον Μιχαήλ Ράλλη πρώτο άρχοντα της Κορίνθου να τους βοηθήσει, ώστε να παραδοθεί, αναπαράγοντας πληροφορία του Χαλκοκονδύλη, σ. 558, τον οποίο οι Οθωμανοί σκότωσαν. Σε κάθε περίπτωση δεν θα πρέπει να συγχέεται με τον ονομαστό αρχηγό *stradioti* Μιχαήλ Ράλλη, ο οποίος σκοτώθηκε αργότερα στην Πάτρα. Όπως και να έχει η κατάληψη της Κορίνθου και του κάστρου της είχε στρατηγική σημασία διότι αποτελούσε το 'κλειδί' του Ισθμού, πύλη ολόκληρης της Πελοποννήσου: «*la rocca di Corinto, chiave dell' istmo*», όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται στην *Storia di Venezia*, σ. 63.

για την προστασία του εξάρτυση²³⁶. Θα ήταν δύσκολο να σκεφθεί κανείς που οφειλόταν αυτή η επιπολαιότητα του Βενετού στρατηγού, αποτέλεσε πάντως την πρώτη απώλεια σε επίπεδο αρχηγών. Δύο μήνες αργότερα και μόνο στο άκουσμα της είδησης πως ο Μαχμούτ πασάς έφθανε με τα στρατεύματά του, οι Βενετοί εγκατέλειψαν τις θέσεις τους και αφού έλυσαν την πολιορκία της Κορίνθου κατευθύνθηκαν προς το Ναύπλιο²³⁷. Η δειλία που επέδειξε η βενετική πλευρά περιγράφεται και από τον Κριτόβουλο και τον Χαλκοκονδύλη, οι οποίοι δίνουν μια εικόνα ταραχής και ακαταστασίας εντός του βενετικού στρατοπέδου, το οποίο διαλυόταν αφήνοντας πίσω του και πολεμικό υλικό²³⁸. Όπως σχολιάζει και ο C. Imber, ο βενετός χρονικογράφος Domenico Malipiero, (σε αντίθεση με τους Έλληνες χρονικογράφους) αποφεύγει να αναφέρει αυτή την όχι και τόσο τιμητική εξέλιξη για τη Δημοκρατία και αυτό είναι αναμενόμενο, από έναν υπερήφανο εκπρόσωπό της²³⁹.

Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις από βενετικής πλευράς έμειναν στάσιμες τη στιγμή που οι Οθωμανοί πέρασαν στα πελοποννησιακά εδάφη και άρχισαν να επιδίδονται σε καταστροφές και λεηλασίες, ιδιαίτερα στην περιοχή της

²³⁶ Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 13.

²³⁷ Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 13. Ο J.B. Bury σχολιάζοντας τη στάση των Βενετών υποστηρίζει ότι αν υπήρχε η κατάλληλη καθοδήγηση ίσως να είχαν καταφέρει να κρατήσουν την περιοχή υπό τον έλεγχό τους: «*The Venetians laid siege to Corinth, and built a wall-the old "Six-mile" wall-across the Isthmus; and had they been directed by a brave and competent commander, they would have captured the key of the Morea*». J. B. Bury, *The Ottoman conquest, The Cambridge Modern History*, v. I: The Renaissance, Cambridge, U.P., 1902, (repr. 1934), σ. 79. Η δύναμη των 30.000 ανδρών (J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 336), που υπεράσπιζε το Εξαμίλι ίσως σε διαφορετικές συνθήκες να είχε τη δυνατότητα να κρατήσει τη θέση. Ιδιαίτερα σημαντικό είναι σχετικό βενετικό έγγραφο που σώζεται και κάνει ένα μήνα περίπου μετά μια αποτίμηση της μάχης αυτής, της οποίας η έκβαση αποτέλεσε πλήγμα για το γόητρο των Βενετών: *Acta Albaniae-Veneta*, v. 25, σ. 312-13.

²³⁸ Κριτόβουλος, σ. 315-17, Χαλκοκονδύλης, σ. 560-61. Πρβλ. και Χρονικών των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 116. Αναφορές για τα γεγονότα της Κορίνθου βλ. και στον I. Uzuncarsili, *Osmanli Tarihi*, Ankara 1988, σ. 27.

²³⁹ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 187.

Μεσσηνίας²⁴⁰. Η πολύπαθη πόλη του Άργους έπεσε για άλλη μια φορά στα οθωμανικά χέρια, ενώ ο πληθυσμός της μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη²⁴¹.

1464

Το ξεκίνημα του δεύτερου έτους του πολέμου βρήκε τη Βενετία να αντιμετωπίζει δυσκολίες παρά την εντυπωσιακή αρχή που είχε κάνει. Όσο εύκολα κατόρθωσε να θέσει υπό τον έλεγχο της την Πελοπόννησο, τόσο εύκολα κινδύνευε και να τη χάσει αν δεν φρόντιζε να οργανώσει και να ενισχύσει τις δυνάμεις της, ώστε οι επιτυχίες της να μην καταστούν συγκυριακές, πράγμα που σε αρκετές περιπτώσεις δεν κατάφερε. Παράλληλα τη χρονιά εκείνη η δράση της θα επεκτεινόταν και με ναυτικές επιχειρήσεις στο χώρο του Αιγαίου²⁴².

Στο μεταξύ σε επίπεδο ηγεσίας τον ναύαρχο Loredan λόγω ασθενείας αντικατέστησε ο Orsato Justinian, ενώ η Γαληνοτάτη διαπιστώνοντας πως οι επιχειρήσεις είχαν περιέλθει σε τέλμα αποφάσισε την αποστολή του διάσημου κοντοτιέρου Sigismondo Malatesta²⁴³. Η απόφαση αυτή έβρισκε σύμφωνο και

²⁴⁰ Πρβλ. και τη μαρτυρία του Χρονικού των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 116, το οποίο ακολουθεί πιστά τον Χαλκοκονδύλη, εκδ. Βόννης, σ. 561-2. Επίσης R. Lopez, *Il principio della guerra veneto-turcha*, ό.π., σ. 96-101.

²⁴¹ Κριτόβουλος, σ. 317-18. Πρβλ. W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 538, Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 13. Για την τύχη των κατοίκων βλ. σχετικά και το κεφ. 5.

²⁴² Για τις βενετικές ναυτικές επιχειρήσεις των Βενετών στο Αιγαίο κατά τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο βλ. σχετικά C. Ciano, *L'armata di mare e la difesa dell'impero coloniale veneziano*, Pisa 1989.

²⁴³ Για την προσωπικότητα και τη δράση του Malatesta κατά τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο βλ. τη μονογραφία του Α. Μομφερράτου, *Σιγισμόνδος Πανδολφος Μαλατέστα. Πόλεμος Ενετών και Τούρκων εν Πελοποννήσω κατά τα έτη 1463-1466*, Αθήνα 1914, G. Soranzo, *Sigismondo Pandolfo Malatesta in Morea e le vicende del suo dominio*, *Atti e memorie della R. Deputazione di storia patria per le provincie di Romagna*, v. IV, serie 8, 1918. Επίσης F. Arduini, *Sigismondo Pandolfo Malatesta et il suo tempo*, Ρίμινι 1970, καθώς και το λήμμα του Α. Falcioni, 'Malatesta Sigismondo Pandolfo', *DBI* v. 68, Roma 2007, σ. 107-14. Πρβλ. τώρα και το εκλαϊκευτικό άρθρο του Α. Κονδύλη, *Σιγισμόνδος Μαλατέστα. Ο πρώτος «απελευθερωτής» της τουρκοκρατούμενης Πελοποννήσου (1464-65)*, *Ιστορικά Θέματα*, τ. 62, Μάιος 2007, σ. 36-49, με πλούσια συνοδευτική βιβλιογραφία. Για

τον πάπα Πίο Β΄, ο οποίος τον έβλεπε ως απειλή και προοπτική αν τον απομακρύνει από την ιταλική χερσόνησο τον ικανοποιούσε ιδιαίτερα²⁴⁴.

Η πολεμική δραστηριότητα των Βενετών στο θαλάσσιο χώρο εκδηλώθηκε με την προσπάθειά τους να καταλάβουν το νησί της Λέσβου, της οποίας οι περιπέτειες έδειχναν να μην τελειώνουν. Τον Απρίλη του έτους εκείνου κατευθύνθηκε στη Μυτιλήνη με σκοπό να την πολιορκήσει²⁴⁵. Οι προσπάθειές του κράτησαν ως τον Ιούνιο δεν είχαν όμως κανένα αποτέλεσμα. Αντίθετα σημειώθηκε ένα ακόμη κρούσμα φυγής, όταν στο βενετικό στόλο έφθασε η είδηση της άφιξης του Μαχμούτ πασά, οπότε ο Giustinian διέταξε υποχώρηση, φοβούμενος ίσως ότι θα ήταν δύσκολο να επιβληθεί σε ενδεχόμενη σύγκρουση μαζί του²⁴⁶.

Καλύτερη τύχη είχαν οι Βενετοί στο νησί της Λήμνου, το οποίο προσχώρησε σε εκείνους οικειοθελώς²⁴⁷. Η επιτυχία ήταν σημαντική, καθώς έτσι εξασφάλισαν μια αξιόλογη ναυτική βάση στο βόρειο Αιγαίο. Ωστόσο αξιοσημείωτο είναι πως η μέχρι εκείνη τη στιγμή πορεία των γεγονότων έδειχνε ξεκάθαρα ότι οι επιτυχίες των Βενετών δεν οφείλονταν στην υπεροχή του στρατού και στου στόλου τους, αλλά στην πρωτοβουλία των ντόπιων κατοίκων να θέσουν τις περιοχές τους στη δικαιοδοσία της Γαληνοτάτης.

τη συμφωνία του Malatesta με τη Βενετία βλ. R. Predelli, *Commemoriali*, σ. 152-53, όπου αναφέρονται αναλυτικά το μηνιαίο ποσό που θα λάμβανε ως αμοιβή για τις υπηρεσίες του, καθώς και οι δυνάμεις που θα τον συνόδευαν στην Πελοπόννησο.

²⁴⁴ K. Setton, *Papacy*, v. II, σ. 151.

²⁴⁵ Για τα γεγονότα της Λέσβου βλ. Κριτόβουλος, σ. 331, Σφραντζής, σ. 130, D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 24 κ.εξ., N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 203-4. Για τις οθωμανικές πηγές βλ. Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 155, υποσημ. 2. Πρβλ. και S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 316-17, *Storia di Venezia*, σ. 64, καθώς και Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 15.

²⁴⁶ Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 156.

²⁴⁷ Σφραντζής, σ. 130, S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 204.

Πίσω στην Πελοπόννησο, η άφιξη του Malatesta²⁴⁸ έκανε τη Δημοκρατία να πιστέψει ότι θα μπορούσε να ελπίζει σε μια ευνοϊκότερη εξέλιξη των στρατιωτικών επιχειρήσεων. Στις 13 Ιουλίου του 1464 ο Ιταλός κοντοτιέρος έφθασε στην Μεθώνη. Γρήγορα διαπίστωσε πως η κατάσταση δεν ήταν καθόλου καλή, καθώς οι Βενετοί βρίσκονταν σε μειονεκτική θέση. Το μεγαλύτερο πρόβλημα ήταν πως ο νέος αρχιστράτηγος δεν ήταν ικανοποιημένος με τις δυνάμεις και τα εφόδια που του παραχωρούσε η Γαληνοτάτη²⁴⁹, ενώ κατέληγε συνεχώς σε προστριβές με το γενικό Προνοητή του Μοριά Andrea Dandolo.

Τα πρώτα στάδια της δράσης του νέου αρχιστράτηγου περιέλαβαν την κατάληψη ορισμένων θέσεων, μέχρι τη στιγμή που επιχείρησε την πρώτη σοβαρή πολεμική του ενέργεια με την απόπειρα κυρίευσης του Μυστρά. Η φυσική οχυρή θέση όμως του φρουρίου δεν του επέτρεψε να πραγματοποιήσει το στόχο του και κατά συνέπεια αναγκάστηκε να εγκαταλείψει την πολιορκία του. Παράλληλα έφθασαν τα νέα της άφιξης των Οθωμανικών δυνάμεων υπό τον Ομάρ μπέη, οι οποίες και κατατρόπωσαν εκείνες του Malatesta με τις οποίες συναντήθηκαν σε μια περιοχή κοντά στο Μυστρά. Το μόνο κέρδος για τον Ιταλό κοντοτιέρο από αυτή την επιχείρηση στάθηκε η αποκομιδή των λειψάνων του Γεωργίου Γεμιστού Πλήθωνα -του οποίου το ουμανιστικό πνεύμα θαύμαζε σε μεγάλο βαθμό- και η μεταφορά τους στην Ιταλία, όπου

²⁴⁸ Στην άφιξη του Ιταλού κοντοτιέρου, όπως και γενικά στα γεγονότα του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου αναφέρεται και ο Θεόδωρος Σπανδουγίνος ή Σπαντούνης: «*Onde il Senato Veneto mando il signor Sigismondo Malatesta, signor di Arminio, capitano famosissimo in quella etade in Italia con mille ducento huomini d' arme di piu fioriti et eletti di quella, li qualli con l' armata maritima Veneta et molte fantarie andarono nel Peloponesso*», βλ. C. Sathas, *Documents Inédits*, τ. IX, σ. 160. Οι πληροφορίες του όμως πρέπει να αντιμετωπίζονται με προσοχή, καθώς η αφήγησή του είναι λίγο ακατάστατη και ανακριβής. Για το Σπαντούνη και το έργο του βλ. σχετικά, Α. Σαββίδης, Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης: Νέστορ Ισκαντέρ-Κωνσταντίν Μιχαήλοβιτς-Θεόδωρος Σπαντούνης, *Τετράμηνα*, τ. 50, 1993, σ. 3626-3637, ιδιαίτερα 3632-3636, καθώς και Ν. Νικολούδης, *Επιδράσεις των "Αποδείξεων Ιστοριών" του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη στο έργο του Θ. Σπαντούνη*, *Πρακτικά ΙΔ΄ Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου (28-30 Μαΐου 1993)*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 134-142.

²⁴⁹ C. Sathas, *Documents inédits*, v. 1, σ. 247-49.

βρίσκονται μέχρι σήμερα²⁵⁰. Σχολιάζοντας ο R. Cessi τις επιχειρήσεις της περιόδου αυτής, σημειώνει την αδυναμία κατάρτισης ενός σωστού επιτελικού σχεδίου από την πλευρά των βενετικών αρχών. Από την άλλη κύριος στόχος του στρατιωτικού σχεδιασμού κατέστη η κατάκτηση μιας καίριας θέσης, όπως η Κόρινθος, κάτι που επίσης δεν έγινε κατορθωτό, οπότε και οδήγησε τα βενετικά όπλα στην αποτυχία²⁵¹.

1465-1466

Από τα μέσα του 1465 η πρωτοβουλία στον αγώνα μεταξύ Βενετίας και Οθωμανικής αυτοκρατορίας περνά στην οθωμανική πλευρά. Ο μέγας βεζύρης Μαχμούτ πασάς σε συνεργασία πάντα με τον Ομάρ μπέη φθάνει στην Πελοπόννησο ακολουθώντας στρατηγική αντεπίθεσης. Σε αυτήν περιλαμβάνονταν και ανάλογες με τις βενετικές προσκλήσεις στον πληθυσμό προκειμένου να καταθέσει τα όπλα με υποσχέσεις αμνηστίας και ομαλής επιστροφής στις εστίες του. Ένα μέρος των εντοπίων ανταποκρίθηκε, ένα άλλο όμως και ειδικά οι *stradioti* αρνήθηκε να δεχθεί τις οθωμανικές προτάσεις²⁵². Στη διάρκεια του έτους αυτού, δεν υπήρξε κάποια σύγκρουση σημαντικής εμβέλειας και συνεπειών, η απρόσκοπτη όμως δραστηριότητα των Οθωμανών στο Μοριά άρχισε να υπονομεύει το κύρος του Malatesta, ο οποίος δεν έδειχνε να έχει τη δυνατότητα να αντιμετωπίσει την κατάσταση. Υπό τις συνθήκες αυτές ο Ιταλός πολεμιστής προφασιζόμενος επείγουσα ανάγκη να μεταβεί στην

²⁵⁰ Για την πολιορκία του Μυστρά βλ. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 236-37, W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 538-39, Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 28, *Storia di Venezia*, σ. 66. Συνοπτικά στο γεγονός αναφέρεται και ο S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 323, καθώς και ο Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 15. Πρβλ. και τις αναφορές του G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 295. (βλ. παράρτημα).

²⁵¹ R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 407.

²⁵² Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 38.

επικράτειά του το Ρίμινι, ζήτησε από τη Γαληνοτάτη να εγκαταλείψει το Μοριά, αίτημα που έγινε δεκτό.

Στις αρχές του 1466 οι Βενετοί στην Πελοπόννησο είχαν περιέλθει σε δεινή θέση. Ο νέος γενικός Προνοητής Jacomo Barbarigo με εκθέσεις του διεκτραγωδεί τις τρομερές δυσχέρειες που αντιμετώπιζε στα θέματα του ανεφοδιασμού και της πληρωμής των στρατιωτών²⁵³. Τη χρονιά εκείνη όμως και παρά τις δυσκολίες, θα αποτολμούσαν μια επιχείρηση που θα τους κόστιζε επιπλέον απώλειες, καθώς επέλεξαν με αφροσύνη να αγνοήσουν τις συμβουλές των ντόπιων και ειδικότερα του Μιχαήλ Ράλλη. Πρόκειται για την ατυχή πολιορκία της Πάτρας τον Αύγουστο του 1466²⁵⁴. Η απόφαση ανήκε στον Barbarigo, του οποίου όμως οι στρατηγικοί σχεδιασμοί απέτυχαν παταγωδώς. Σε βοήθειά του είχε σπεύσει και ο Victor Capello, ο ήδη γνωστός για τις φιλοπόλεμες διαθέσεις του αρχηγός και νέος επικεφαλής του βενετικού στόλου, ύστερα από τον Jacopo Loredan. Από οθωμανικής πλευράς επί τόπου έφθασαν οι δυνάμεις του Ομάρ μπέη με 12.000 άνδρες. Οι Βενετοί συνεπικουρούμενοι και από τους Έλληνες, υπό τις διαταγές του Μιχαήλ Ράλλη κατόρθωσαν να τους τρέψουν σε φυγή διέπραξαν όμως μοιραίο λάθος, καθώς δεν αρκέστηκαν σε αυτό αλλά θέλησαν και να τους καταδιώξουν. Το αποτέλεσμα ήταν να αντιστραφεί η κατάσταση και ο Ομάρ να βρεθεί σε πλεονεκτικότερη θέση, οπότε και σε συμπλοκή που ακολούθησε σκοτώθηκαν τόσο ο Έλληνας οπλαρχηγός όσο και ο ίδιος ο Barbarigo²⁵⁵. Η καταστροφή συμπληρώθηκε με

²⁵³ C. Sathas, *Documents inédits*, σ. 44, 78 κ.εξ.

²⁵⁴ Για τα γεγονότα της Πάτρας βλ. Κριτόβουλος, σ. 345, Σφραντζής, σ. 132, Βραχέα Χρονικά, σ. 509, N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 210, (όπου τα τοποθετεί λανθασμένα Σεπτέμβρη). Πρβλ. και G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 295 (βλ. παράρτημα). Επίσης τις περιγραφές του Θ. Σπαντούνη, *Documents inédits*, ό.π., σ. 161.

²⁵⁵ Βλ. σχετικά Στ. Ν. Θωμόπουλος, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950, σ. 402-5, Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 39-40, C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 195-96. Πρβλ. και Ι. Χασιώτη, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *ΙΕΕ τ. Γ'*, 1974, σ. 269-70.

ύστερα από μια ακόμη μάχη έξω από την Καλαμάτα, η οποία αποδεκάτισε τις ήδη μειωμένες δυνάμεις του βενετικού στρατοπέδου²⁵⁶. Η λύπη του ναυάρχου Capello για την έκβαση των γεγονότων ήταν τόσο μεγάλη, σε βαθμό να στοιχίσει την ίδια του τη ζωή, καθώς λίγο μετά πέθανε από αποπληξία στη Χαλκίδα όπου βρισκόταν. Θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως μια μυθιστορηματικής διάστασης τραγωδία, ενώ οι Βενετοί αρχηγοί που είχαν χαθεί ήδη στην πρώτη αυτή φάση του πολέμου έφθαναν ήδη τον αριθμό των τριών.

Πριν σημειωθούν οι θλιβερές αυτές εξελίξεις στην Πελοπόννησο, ο Victor Capello είχε πρωταγωνιστήσει στις θαλάσσιες επιχειρήσεις του 1467 και οι οποίες είχαν αναπτρώσει κάπως το ηθικό των Βενετών. Η δράση του είχε επίκεντρο το Βόρειο Αιγαίο, καθώς έφερε στην κατοχή της Γαληνοτάτης τα νησιά Ίμβρο, Θάσο και Σαμοθράκη²⁵⁷. Εκτός από τις επιτυχίες του αυτές ο Capello είχε καταφέρει το ίδιο έτος να καταλάβει και την πόλη των Αθηνών²⁵⁸. Η πρόοδος αυτή ήταν σημαντική για τα βενετικά όπλα και κυρίως η κατάκτηση των νησιών, καθώς με τον τρόπο αυτό εξασφαλιζόνταν αξιόλογες ναυτικές βάσεις με δυνατότητες ανεφοδιασμού και ανανέωσης των πληρωμάτων με την επάνδρωσή τους από τις τάξεις του ντόπιου πληθυσμού. Οι επιτυχίες αυτές όμως έδειχναν σποραδικές, ενώ όπως αποδείχτηκε με τη λήξη του πολέμου είχαν ημερομηνία λήξης για τη Γαληνοτάτη, καθώς υποχρεώθηκε να τις επιστρέψει.

²⁵⁶ Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 16.

²⁵⁷ S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 204, N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 209. Πρβλ. και S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 322, *Storia di Venezia*, σ. 67, καθώς και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 195.

²⁵⁸ S. Magno, *Annali Veneti*, ό.π., N. Iorga, *Notes et extraits*, ό.π. Το γεγονός μνημονεύει και ο G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 295 (βλ. παράρτημα). Βλ. επίσης Ν. Νικολούδης, Νεότερες έρευνες για την οθωμανική κατάκτηση της Αθήνας, *Η Αττική και τα νησιά του Αιγαίου στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 39-40.

1467-1470

Η περίοδος μεταξύ 1467-1469 χαρακτηρίζεται από την απουσία σοβαρής πολεμικής δραστηριότητας και από τις δύο πλευρές. Οι όποιες ενέργειες από βενετικής πλευράς περιορίστηκαν σε πειρατικού τύπου θαλάσσιες επιδρομές: Στον πατραϊκό κόλπο, στο Θερμαϊκό, καθώς και στα παράλια της Μικράς Ασίας, με καταστροφές και λεηλασίες, τις οποίες διεξήγαγε ο ναύαρχος Nicolo da Canal²⁵⁹. Η απραξία στον ελλαδικό χώρο οφειλόταν εν πολλοίς στη μεταφορά του μετώπου στην Αλβανία, όπου ο «αθλητής του Χριστού» Γεώργιος Καστριώτης έδινε τον αγώνα του εναντίον των Οθωμανών στο οχυρό της Κρούας²⁶⁰.

Στο Μοριά αντίστοιχα η κατάσταση έμενε σταθερή. Για τις περιοχές που βρίσκονταν στην κατοχή τους μας σώζονται σχετικοί κατάλογοι που μας επιτρέπουν να προβούμε σε ορισμένες συγκρίσεις. Μέχρι το τέλος της πρώτης φάσης του πολέμου σημείωναν ορισμένες απώλειες, καθώς δεν μπόρεσαν να κρατήσουν όλα τα οχυρά, τα οποία είχαν καταλάβει εντός της πελοποννησιακής χερσονήσου, όπως μαρτυρούν οι σχετικοί πίνακες²⁶¹.

Το καλοκαίρι του 1470 οι Οθωμανοί κατέλαβαν το νησί της Ίμβρου καταργώντας μια ακόμα βενετική επιτυχία²⁶². Κάνοντας μια γενική αποτίμηση της πρώτης αυτής περιόδου του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, θα μπορούσαμε να πούμε ότι κατά τα πρώτα έτη υπήρχε έντονη πολεμική

²⁵⁹ Για τις βενετικές αυτές επιδρομές κάνει λόγο και ο G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 317, όπου αναφέρονται ονομαστικά η Αίγινα και η Φώκεια, όπως και το γεγονός της οχύρωσης της Βοστίτσας (βλ. παράρτημα). Ειδικότερα για την κατάληψη και καταστροφή της Αίγινας βλ. Σφραντζής, σ. 138 και N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 214. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 42.

²⁶⁰ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 197. Κ. Σάθας, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 17, F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 252-53. Πρβλ. και Α. Σαββίδη, *Σελίδες*, σ. 80-1.

²⁶¹ Βλ. St. Magno, *Annali Veneti*, σ. 203, 205-6. Αναδημοσιευμένοι οι πίνακες αυτοί στον Α. Bon, *La Morée Franque*, B.E.F.A.R., 1969, σ. 693-94. Ειδικότερα για το έτος 1467 βλ. W. McLeod, *Castles of the Morea in 1467*, *Byzantinische Zeitschrift*, v. 65, 1972, σ. 353-63. Σχολιασμό των πινάκων αυτών βλ. και στον Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 40-1.

²⁶² Σφραντζής, σ. 140, S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 206.

κινητικότητα, η οποία στο τέλος της δεκαετίας του '60 είχε μειωθεί σημαντικά. Όλο αυτό το διάστημα η Γαληνοτάτη απείχε πολύ από να επιβληθεί στρατιωτικά στον αντίπαλό της, οι επιχειρήσεις της είχαν περισσότερο τη μορφή παρενοχλήσεων, (χωρίς να παύουν να αποτελούν πρόβλημα για τον Μωάμεθ), ενώ βασιζόνταν κατά πολύ και στις ευνοϊκές συγκυρίες, που καθορίζονταν κυρίως από τη στάση των ελληνικών πληθυσμών. Προς το τέλος της περιόδου είχε σημειωθεί μια πολεμική στασιμότητα που έμοιαζε αρκετά με την ηρεμία πριν τη φοβερή καταγίδα: Την άλωση μιας από τις μεγαλύτερες κτήσεις που διέθετε ποτέ η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου: της Εύβοιας.

5. Η άλωση της Χαλκίδας (Νεγροπόντε) 1470.

Το γεγονός της πτώσης του Νεγροπόντε -όπως ήταν η μεσαιωνική ονομασία της πόλης της Χαλκίδας- θα μπορούσε να χαρακτηριστεί ως τομή ή ως η σημαντικότερη στιγμή στην ιστορία του βενετο-οθωμανικού πολέμου. Αποτέλεσε την κυριότερη απώλεια για τους Βενετούς σε έναν πόλεμο που κήρυξαν οι ίδιοι προκειμένου να υπερασπιστούν τις κτήσεις και το αποικιακό τους εμπόριο, έμεινε όμως στην ίδια τη βενετική ιστορία ως ένα από τα μεγαλύτερα παραδείγματα δειλίας και λανθασμένων κινήσεων σε κρίσιμη πολεμική ώρα. Από οθωμανικής πλευράς στάθηκε μια μεγάλη επιτυχία αλλά και μια πρωτοφανής επίδειξη ωμότητας από τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄, ενώ κάνοντας ένα γενικό σχόλιο δεν θα ήταν υπερβολή να ειπωθεί ότι επρόκειτο για τη μεγαλύτερη καταστροφή ύστερα από την άλωση της Κωνσταντινούπολης δεκαεπτά χρόνια μετά. Δεν είναι τυχαίο πως στην βιβλιογραφία η περιγραφή

του χρονικού της πτώσης της Χαλκίδας σχεδόν πάντα εξετάζεται πάντα ως μια χωριστή ενότητα, καταδεικνύοντας τη σπουδαιότητά του²⁶³.

Η πραγματικότητα ήταν πως οι Βενετοί φοβούνταν και περίμεναν ότι η επίθεση του Μωάμεθ εναντίον της Εύβοιας ήταν θέμα χρόνου να εκδηλωθεί και ήδη από τα τέλη του 1469 ήταν επαρκώς ενημερωμένοι για τις προετοιμασίες του σουλτάνου. Σε αντίθεση όμως με το γιγαντιαίο στρατιωτικό μηχανισμό που κινητοποιήθηκε από τους Οθωμανούς, η Γαληνοτάτη δεν είχε καταφέρει να εξασφαλίσει εγκαίρως τις δυνάμεις και τα εφόδια που απαιτούνταν για την ενίσχυση της κτήσης της²⁶⁴. Οι πηγές που μας πληροφορούν για τα τεκταινόμενα εκείνης της εποχής στην Εύβοια είναι αρκετές και μας δίνουν μια σαφή εικόνα: Βασικά παραμένουν τα δημοσιευμένα χρονικά του Giacomo Rizzardo και του Jacopo dalla Castellana²⁶⁵, ενώ αξία έχει και η αφήγηση του Giovan Maria Angiollelo²⁶⁶ που ήταν αυτόπτης μάρτυρας των γεγονότων και μας άφησε μια καταγραφή δημοσιογραφικού τύπου ζωντανή όμως και λεπτομερή. Παράλληλα ειδήσεις μας σώζονται από το Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων, το βυζαντινό ιστοριογράφο Γεώργιο

²⁶³ Βλ. ειδικές ενότητες στους C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 200-4, K. Setton, *Papacy II*, σ. 271 κ.εξ., F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 279 κ.εξ., *Storia di Venezia*, σ. 69-71, S. Romanin, *Storia documentata* σ. 336 κ.εξ., J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 337-341, επίσης με λεπτομερείς περιγραφές. Πρβλ. και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 541-49, Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 19-20, Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 42-5. Συνοπτικές ειδήσεις έχουμε και από τους D. Pitcher, *Historical Geography*, σ. 87, J.B. Bury, *The Ottoman conquest*, σ. 79-80, S. J. Shaw, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. 1, Cambridge, U.P., 1976, σ. 65. Τέλος βλ. και Η. Uzuncarsili, *Osmanli Tarihi*, σ. 38-41.

²⁶⁴ Γ. Γκίκας, *Η άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470, Δοκ βενετσιάνικα χρονικά και πέντε ντοκουμέντα*, Αθήνα 1959, σ. 16-7.

²⁶⁵ Γ. Γκίκας, ό.π., ο οποίος έχει εκδώσει τα παραπάνω χρονικά σε ελληνική μετάφραση και σχολιασμένα.

²⁶⁶ Τζ. Μ. Αντζολέλλο, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αιώνα στην αυλή του Μεγάλου Τούρκου*, εισαγ.-μτφρ. Δ. Δεληολάνης, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1998 (3^η έκδ.).

Σφραντζή, καθώς και το ιστορικό των Ιωαννιτών Giacomo Bosio και άλλες δευτερεύουσες πηγές²⁶⁷.

Από τα μέσα του 1470, ο Μωάμεθ Β΄ αρχίζει τη ναυπήγηση στόλου, ο οποίος φθάνει τα 300 σκάφη διαφόρων ειδών και θέτει επικεφαλής τον Μαχμούτ πασά²⁶⁸, ενώ ο ίδιος συνοδευόμενος από 70.000 άνδρες κατευθύνθηκε στην Εύβοια δια ξηράς. Ο στόλος αναχώρησε από την Κωνσταντινούπολη στις 3 Ιουνίου του 1470 και μέχρι να καταλήξει στο νησί της Εύβοιας (14 Ιουνίου) επιδόθηκε σε επιχειρήσεις μικρότερης κλίμακας στα νησιά του Αιγαίου. Η εντύπωση που προκάλεσε ο οθωμανικός στόλος στους Βενετούς δίνεται εναργέστατα μέσα από το απόσπασμα μιας επιστολής του Geronimo Longo, καπετάνιου μιας βενετικής γαλέρας όπως μας σώζεται από τον Malipiero²⁶⁹: «*Αρχικά τα υπολόγισα σε 300 πλοία, τώρα όμως θα τα ανέβαζα σε 400. Όλη η θάλασσα έμοιαζε με δάσος. Αυτό ακούγεται απίστευτο, αλλά πράγματι ήταν μια εικόνα που δεν ήταν δυνατό να μη σε αφήσει κατάπληκτο...Κωπηλατούσαν θαυμάσια, με γρήγορο ρυθμό. Είναι αλήθεια ότι οι γαλέρες τους δεν είναι τόσο καλές όσο οι δικές μας, όταν κινούνται με κουπιά, αλλά στην πλεύση με πανιά και από κάθε άλλη άποψη υπερτερούν και πιστεύω ότι μεταφέρουν πολυάριθμα πληρώματα. Υπάρχει μια εμπροσθοφυλακή και μια οπισθοφυλακή και περίπου 50 γαλέρες σε κάθε μοίρα, κάθε γαλέρα με τη συνοδό της γαλιότα. Ορκίζομαι ότι*

²⁶⁷ Γ. Σφραντζής, σ. 140, Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 117-18, Βραχέα Χρονικά, σ. 512, *Εκθεσις Χρονική, Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513*, Introduction, Translation and Commentary by M. Philippides, σ. 80, S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 206, Ioannicius Cartanus, στον K. Hopf, σ. 268, Bosio, σ. 317-19, 327, N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 292-94. Πρβλ. και Π. Δ. Μαστροδημήτρη, Η άλωση της Χαλκίδος υπό Μωάμεθ Β΄ (το έτος 1470) κατά τον βαρβερινόν ελληνικόν κώδικα 111, *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών*, τ. Ζ΄, 1960, σ. 157-61, ανατ. Αθήνα 1961, καθώς και την παλιότερη συμβολή του L. Fincati, La perdita di Negroponte (luglio 1470), *Archivio Veneto*, v. 32, 1886, σ. 267-307. Βλ. επίσης και το μεταγενέστερο ανώνυμο χρονικό, όπου επίσης δίνονται κάποιες περιγραφές της πολιορκίας και άλωσης του Νεγροπόντε: *La guerra crudele fatta da Turchi ala citta di Negroponte con el Lamento di quel suenturato popolo Negrepontino (Venezia 1530)*, Milano, ed. Sugar Co., 1986.

²⁶⁸ Βλ. το ειδικό για την κατάκτηση του Νεγροπόντε κεφάλαιο στον Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 168-72, όπου παρατίθενται και οι σχετικές οθωμανικές πηγές.

²⁶⁹ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 49-52. Πρβλ. και J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 337.

από το πρώτο μέχρι το τελευταίο πλοίο η απόσταση είναι μεγαλύτερη από έξι μίλια. Για να αντιμετωπίσουμε μια τόσο ισχυρή δύναμη, νομίζω ότι θα χρειαστούμε τουλάχιστον εκατό γαλέρες και ακόμη και τότε δε θα ήμουν βέβαιος για το αποτέλεσμα...».

Σε μια θαυμάσια συντονισμένη προσπάθεια οι χερσαίες δυνάμεις του Μωάμεθ έφθασαν στις 18 του μήνα²⁷⁰, με τον ίδιο να ηγείται προσωπικά. Στο νησί είχε ήδη αποβιβαστεί ένας αριθμός από τους στρατιώτες που μετέφεραν οι γαλέρες, ενώ ο στρατός του σουλτάνου διασπάστηκε στα δύο: Ένα μέρος του παρέμεινε στην απέναντι ηπειρωτική ακτή, ενώ το υπόλοιπο πέρασε στην Εύβοια από μια πλωτή γέφυρα, την οποία κατασκεύασαν οι μηχανικοί του.

Οι αψιμαχίες μεταξύ των Οθωμανών και της βενετικής φρουράς, η οποία είχε ενισχυθεί και από τους ντόπιους κατοίκους είχαν ξεκινήσει ήδη από τις 16 Ιουνίου, κατά τις οποίες το χριστιανικό στρατόπεδο σημείωσε ορισμένες επιτυχίες. Από τις πρώτες ημέρες της πολιορκίας ο Μωάμεθ έστειλε απεσταλμένους ζητώντας την παράδοση της πόλης, υποσχόμενος να σεβαστεί την τιμή και τις περιουσίες των αρχών και των κατοίκων, καθώς και διάφορα προνόμια. Η απάντηση στις προτάσεις του ήταν κατηγορηματική άρνηση συνοδευμένη ενίοτε και από ειρωνικά σχόλια²⁷¹. Υπεύθυνος για την άμυνα του Νεγροπόντε ήταν ο Βενετός βάιλος του νησιού Paolo Erizzo²⁷², ο οποίος ήταν αποφασισμένος να υπερασπιστεί την κτήση με κάθε θυσία. Μαζί του και ως

²⁷⁰ Σχετικά με την ημερομηνία άφιξης του Μωάμεθ, υπάρχει κάποια διαφορά στις ειδήσεις των χρονικών που μας σώζονται. Ο Rizzardo μνημονεύει την 18^η Ιουνίου: βλ. Γ. Γκίκα, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 22, ενώ ο Angiolello την 8^η: G. M. Angiolello, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αι.*, ό.π., σ. 20.

²⁷¹ Γ. Γκίκα, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 25 όπου δίνεται η στιχομυθία ανάμεσα στον απεσταλμένο των Οθωμανών Ντεμουνέσι Βενετό αυτόμολο και το στρατιώτη Φιόριο: «Πες στον κύριό σου να πάει να πνιγεί και πως η κυρίαρχη Βενετία απόκτησε τούτη τη γη για τον εαυτό της. Και τράβα πες του πως σε 10 ή 12 μέρες θα ξέρει αν θα την κρατήσει για λογαριασμό της ή αν θα την παραδώσει στον κύριο σας...». Ο Γκίκας όμως αμφισβητεί τη γνησιότητα της συνομιλίας και πιθανόν η άποψή του να είναι ορθή.

²⁷² Για τον Paolo Erizzo βλ. G. Gullino, 'Erizzo Paolo' *DBI* v. 43, Roma 1993, σ. 194-97.

αρχηγούς του στρατού είχε τον Girolamo Calbo, τον Andrea Jane και τέλος τον Gian Bodumier²⁷³.

Την ενιαία μαχητική στάση της βενετικής πλευράς κατά την πολιορκία της Χαλκίδας αμαύρωσε η προδοτική συμπεριφορά του Tomaso Sciavo, ο οποίος επιχείρησε να έρθει σε συνεννοήσεις με τον Μεγάλο Τούρκο, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται ο Μωάμεθ Β΄ από τον Angiolello. Ο Sciavo αρχηγός ενός σώματος 500 στρατιωτών επιδίωξε να παραδώσει την πόλη, επειδή φοβόταν για την τύχη του, στην περίπτωση που αυτή έπεφτε στα χέρια του σουλτάνου²⁷⁴. Έστειλε λοιπόν τον Luca da Curzola ως αντιπρόσωπό του, προκειμένου να διαπραγματευτεί με τον Μωάμεθ²⁷⁵. Οι κινήσεις του όμως έγιναν εγκαίρως αντιληπτές με αποτέλεσμα να συλληφθεί και να τιμωρηθεί παραδειγματικά²⁷⁶.

Μέχρι εκείνη τη στιγμή οι Οθωμανοί μετρούσαν αρκετές απώλειες ενώ ύστερα από τέσσερις σημαντικές αναμετρήσεις το χριστιανικό στρατόπεδο αντέτασσε ακόμη σθεναρή άμυνα. Στο μεταξύ έφθασε και ο βενετικός στόλος από την Κρήτη με επικεφαλής το ναύαρχο Nicolo da Canal. Η θέα του και μόνον ήταν αρκετή να πτοήσει τον Μωάμεθ, ο οποίος προς στιγμήν σκέφτηκε να σημάνει άμεση υποχώρηση. Οι παραινέσεις του Μαχμούτ πασά όμως τον

²⁷³ Για τον βάλιο και τους στρατιωτικούς διοικητές της Χαλκίδας βλ. G. M. Angiolello, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αι.*, ό.π., σ. 23, καθώς και G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 317.

²⁷⁴ G. M. Angiolello, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αι.*, σ. 23. Πρβλ. και το Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 117: «Και ένας Θωμάς, λουμπαρδάρης, καλός τεχνίτης, είπε του σουλτάνου ότι: Αφέντη, την οδείνα μερέα να πολεμούμε, όπου είναι το τειχίο αχαμνότερο». Αναλυτικότερα για τον Tomasso Sciavo βλ. Γ. Γκίκα, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 28.

²⁷⁵ Γ. Γκίκα, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 27. Πρβλ. και G. Bosio, σ. 317.

²⁷⁶ Γ. Γκίκα, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 30-1, G. M. Angiolello, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αι.* ό.π., σ. 24-5, G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 317 και L. Fincati, *La perdita di Negroponte*, ό.π., σ. 294-96.

απέτρεψαν την τελευταία στιγμή από το να λύσει την πολιορκία και να αποχωρήσει από το Νεγροπόντε²⁷⁷.

Για ένα διάστημα τριών εβδομάδων οι υπερασπιστές της Χαλκίδας υπέμεναν και απέκρουαν με επιτυχία τις οθωμανικές επιθέσεις. Γνώριζαν όμως πως η σωτηρία της πόλης εξαρτιόταν από το βενετικό στόλο, ο οποίος είχε τη δύναμη να επιτεθεί και να καταστρέψει την πλωτή γέφυρα που εξασφάλιζε την επικοινωνία των πολιορκητών με το νησί. Ήταν η κρίσιμη στιγμή που θα κρινόταν η τύχη της Χαλκίδας. Παρόλα αυτά ο Βενετός ναύαρχος εντελώς αναίτια και παρά πάσα προσδοκία σήμανε υποχώρηση εγκαταλείποντας ουσιαστικά το λαό και τις αρχές της πόλης στη μήνη του σουλτάνου.

Η στάση του da Canal κατά την πολιορκία της Χαλκίδας αποτελεί κατά κάποιο τρόπο ένα αίνιγμα, που επιδέχεται πολλές ερμηνείες. Ο Γ. Γκίκας υποστηρίζει πως ο ναύαρχος είχε πάρει την απόφαση να επιτεθεί στηριζόμενος στο χρονικογράφο Malipiero²⁷⁸. Ο J.J. Norwich αντίθετα διατυπώνει την άποψη ότι ο da Canal παρά τις εισηγήσεις των καπετάνιων του δεν είχε σκοπό να αναλάβει ενεργό δράση, χρεώνοντάς του υπερβολική προσοχή²⁷⁹, ενώ ο G. Bosio ισχυρίζεται, ότι ο φόβος που κυρίεψε το ναύαρχο ήταν η αιτία του κακού²⁸⁰. Όπως φαίνεται αυτός ήταν και ο κυριότερος λόγος, γεγονός όμως ανεξήγητο, καθώς εκείνη η στιγμή ήταν πολύ κατάλληλη για μια βενετική αντεπίθεση. Μια ερμηνεία για τη δειλία του da Canal ίσως αποτελεί η ιδιότητά του ως γιατρού, καθώς δεν ήταν επαγγελματίας πολεμιστής και η θέση του είχε δοθεί στην ουσία λόγω της μεγάλης εκτίμησης που έτρεφαν γι' αυτόν οι συμπολίτες του επί τριάντα σχεδόν χρόνια και αυτό εξηγεί και τη σχετικά

²⁷⁷ Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 170-71. Βλ. και G. M. Angioiello, *Ένας Βενετός του 15^{ου} αι.*, ό.π., σ. 27, Γ. Γκίκας, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 36, όπως και G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 318.

²⁷⁸ Γ. Γκίκας, *Η άλωση της Χαλκίδας*, ό.π., σ. 36.

²⁷⁹ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 339.

²⁸⁰ G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 318.

ελαφρά ποινή που του επιβλήθηκε από τη Γαληνοτάτη, παρά την τεράστια ευθύνη του για την καταστροφή που ακολούθησε²⁸¹.

Όπως και να είχαν τα πράγματα η αδράνεια του da Canal σήμανε την αντίστροφη μέτρηση για την πόλη της Χαλκίδας. Παρά την απελπισμένη αντίσταση των κατοίκων, ο Μωάμεθ μπήκε στο Νεγροπόντε στις 12 Ιουλίου και οι σφαγές και η λεηλασία που ακολούθησαν ήταν φοβερές. Ο βάιλος Paolo Erizzo βρήκε φρικτό θάνατο, καθώς το σώμα του χωρίστηκε στα δυο από την λεπίδα του ίδιου του σουλτάνου. Η θυγατέρα του Άννα, την οποία ο Μωάμεθ προόριζε για το χαρέμι του εκτελέστηκε, καθώς αρνήθηκε να υποκύψει στις ορέξεις του²⁸².

Ο αντίκτυπος της πτώσης της Χαλκίδας και συνακόλουθα ολόκληρης της Εύβοιας συντάραξε όχι μόνο την ίδια τη Δημοκρατία αλλά και τους κατοίκους του Αρχιπελάγους, οι οποίοι πλέον φοβούνταν και για τη δική τους τύχη. Η Εύβοια «το πιο λαμπρό πετράδι στην αυτοκρατορική κορόνα της Βενετίας», όπως περιγράφεται από τον J. J. Norwich, ήταν το πιο ισχυρό βενετικό προπύργιο και η πτώση της σηματοδοτούσε ένα δυσοίωνο μέλλον για άλλες πιο αδύνατες περιοχές²⁸³, ενώ ήταν ένα σκληρό κτύπημα για τον βενετικό λέοντα, του οποίου η περηφάνια είχε τρωθεί.

²⁸¹ J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 340-41, όπου και οι πληροφορίες για την περαιτέρω τύχη του. Τρία μόλις χρόνια πριν την έναρξη του πολέμου, ο da Canal είχε διοριστεί από το Μεγάλο Συμβούλιο πρεσβευτής “*ad imperatorem turchorum*”, δείγμα της εμπιστοσύνης που είχε δείξει το κράτος στο πρόσωπό του: βλ. A.S.V., *Maggior Consiglio, Deliberazione, Regina* (1455-1479), σ. 26.

²⁸² Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 19-20, Γ. Γκίκας, *Η άλωση της Χαλκίδας*, σ. 45, διατυπώνονται ωστόσο ορισμένες ενστάσεις για το κατά πόσο η ιστορία αυτή ανταποκρίνεται στην ιστορική αλήθεια ή ανήκει απλώς στη σφαίρα μιας παράδοσης που προοριζόταν να δώσει τροφή σε λογοτεχνικές αφηγήσεις, καθώς όπως αναφέρει και ο Roberto Cessi, “*La caduta di Negroponte aveva eccitato la fantasia dei letterati*”, *Storia della Repubblica di Venezia*, v. 1, Milano-Messina 1968, σ. 418. Παρόλα αυτά, από την ομώνυμη ηρωίδα ο Τσέζαρε ντέλλα Βάλε εμπνεύστηκε και δημιούργησε το πεντάπρακτο ποιητικό δράμα ‘Άννα Ερίτσο’.

²⁸³ Για τον αντίκτυπο της καταστροφής του Νεγροπόντε βλ. K. Setton, *Papacy*, II, σ. 304-5, καθώς και R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 409. Βλ. επίσης και G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 319 (παράρτημα).

6. Η δεύτερη περίοδος 1471-1479.

Τα εννέα έτη που μεσολάβησαν ύστερα από την πτώση της Χαλκίδας και ως τη λήξη του πολέμου, αποτέλεσαν τη δεύτερη φάση στην πολεμική αντιπαράθεση μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας. Κατά την περίοδο αυτή αλλάζει σημαντικά η μορφή του πολέμου, η οποία προσλαμβάνει κυρίως τα χαρακτηριστικά του τέλους της πρώτης περιόδου πριν την άλωση της Χαλκίδας, με σκόρπιες πειρατικού τύπου επιδρομές και παρενοχλήσεις εκ μέρους του βενετικού στόλου²⁸⁴. Ήδη όμως η Δημοκρατία αρχίζει να συνειδητοποιεί τη φθορά που της προξενεί ο πόλεμος αυτός, ενώ αντίστοιχα και ο Μωάμεθ επιθυμούσε την απεμπλοκή από τις πολεμικές επιχειρήσεις²⁸⁵. Ταυτόχρονα η Γαληνοτάτη προσανατολιζόταν σε κινήσεις αντιπερισπασμού στρεφόμενη σε μουσουλμάνους ηγεμόνες της Ανατολής και κυρίως τον Ουζούν Χασάν, ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων²⁸⁶. Στο μεταξύ αρχίζει να αυξάνεται και το ενδιαφέρον τους για την Κύπρο, η οποία μετά την απώλεια της Εύβοιας θα μπορούσε να αποτελέσει μια νέα αξιόλογη βάση. Κατά συνέπεια οι Βενετοί λαμβάνουν πιο ενεργό δράση επεμβαίνοντας στα εσωτερικά της μέσω της Βενετής βασίλισσας Αικατερίνης Κορνάρο.

Πράγματι μετά την αποπομπή του Nicolo da Canal την αρχηγία των ναυτικών δυνάμεων της Δημοκρατίας αναλαμβάνει ο Pietro Mocenigo. Ο τελευταίος αναδείχθηκε σε πρωταγωνιστή των θαλάσσιων επιχειρήσεων στις οποίες σημαντική θέση κατέχει η επίθεση εναντίον της Σμύρνης το 1472. Σε αυτήν συμμετείχαν οι συνασπισμένοι στόλοι του πάπα, του βασιλιά Φερδινάνδου της

²⁸⁴ Βλ. και Ι. Χασιώτη, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479), *ΙΕΕ* τ. Ι', σ. 272-3. Επίσης Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 21.

²⁸⁵ Αυτός ήταν και ο λόγος που υπήρξαν διαδοχικές προσπάθειες για τον τερματισμό του πολέμου με την υπογραφή ειρήνης. Βλ. σχετικά κεφ. 5.

²⁸⁶ Αναλυτικά για τη στρατηγική των συμμαχιών που εφάρμοσε η Γαληνοτάτη βλ. στο κεφ. 5.

Νεάπολης, καθώς και οι Ιωαννίτες Ιππότες της Ρόδου και οδήγησαν στην πλήρη καταστροφή της²⁸⁷.

Το 1473 εκδηλώθηκαν κάποιες κινήσεις στο χώρο του Ιονίου με την κατάληψη ορισμένων οχυρών θέσεων στο Στροβίλι, καθώς και στο Σοποτό και το Φανάρι στη δυτική Θεσπρωτία με αρχηγό τον Ιωάννη Βλάση. Οι επιτυχίες αυτές όμως ήταν πρόσκαιρες και κάπως ανώφελες, εφόσον πέντε χρόνια αργότερα οι Βενετοί θα υποχρεώνονταν να τα επιστρέψουν στους Οθωμανούς ύστερα από τη συνθήκη ειρήνης²⁸⁸.

Στο μεταξύ οι εχθροπραξίες στην Πελοπόννησο μετά την πρώτη, μεστή από γεγονότα, φάση του πολέμου είχαν ουσιαστικά εκλείψει. Από οθωμανικής πλευράς η κυριότερη επιθετική ενέργεια που εκδηλώθηκε ήταν το 1477 με την απόπειρα κατάληψης της βενετικής κτήσης της Ναυπάκτου. Οι οθωμανικές δυνάμεις υπό την ηγεσία του Σουλεϊμάν πασά έσπευσαν να πολιορκήσουν την πόλη η αντίσταση όμως που προβλήθηκε ήταν αποτελεσματική και απέτρεψε την κατάληψη της αποικίας, καθώς οι Βενετοί έδρασαν γρήγορα και συντονισμένα. Επιτόπου έφθασε ο τότε ναύαρχος του βενετικού στόλου Antonio Loredan με ισχυρή δύναμη, ενώ είχε ληφθεί μέριμνα για τον ανεφοδιασμό της αποικίας. Η συνεργασία του ντόπιου πληθυσμού με τις βενετικές αρχές της πόλης απέδωσε καρπούς, οπότε ο Σουλεϊμάν πασάς βλέποντας ότι ο σκοπός του δεν μπορούσε να ευοδωθεί, αναγκάστηκε να υποχωρήσει και να λύσει την πολιορκία και όπως σχολιάζει ο Κ. Σάθας,

²⁸⁷ S. Magno, *Annali Veneti*, σ. 208. Αναλυτικότερες παραπομπές στο κεφ. 4, σ. 6, υποσημ. 18.

²⁸⁸ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 48. Πρβλ. και Ι. Χασιώτη, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *ΙΕΕ*, τ. Ι', σ. 274. Ειδικότερα για την περιοχή του Σοποτού βλ. Σπ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα. Κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, εκδ. ERGO, 2005, σ. 44, σημ. 11, 263 και ευρετ.

«λυσσών δια την αποτυχίαν εξεδικήθη επί εγκαταλελειμμένων τινών φρουρίων, μη αφήσας λίθον επί λίθου»²⁸⁹.

Στη διάρκεια του ίδιου έτους την επίθεση του Οθωμανικού στόλου είχε αντιμετωπίσει και το νησί της Λήμνου. Όπως όμως συνέβη και στη Ναύπακτο η αποφασιστικότητα του ντόπιου πληθυσμού, του οποίου η βοήθεια αποδείχθηκε καταλυτικής σημασίας έσωσε την πολύτιμη ναυτική αυτή βάση, αποκρούοντας τις οθωμανικές δυνάμεις²⁹⁰.

Κατά τα επόμενα δύο έτη που μεσολάβησαν μέχρι την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης δεν διεξήχθη κανένα σημαντικό πολεμικό γεγονός τόσο στον ηπειρωτικό όσο και στο νησιωτικό ελλαδικό χώρο. Τα μέτωπα του πολέμου είχαν μεταφερθεί κυρίως στην Αλβανία²⁹¹, ενώ είχαν ωριμάσει οι συνθήκες ιδιαίτερα από βενετικής πλευράς, ώστε να τερματιστεί ένας πόλεμος που ήδη είχε διαρκέσει πάρα πολύ και δεν εξυπηρετούσε πλέον κανένα σκοπό. Αντιθέτως ήταν βλαπτικός για τα βενετικά συμφέροντα, ενώ και ο ίδιος ο Μωάμεθ επιθυμούσε να τελειώνει με τη Γαληνοτάτη έχοντας την άνεση να υπαγορεύσει τους δικούς του όρους. Οι διαπραγματευτικές προσπάθειες για την ειρήνη κατά το τελευταίο διάστημα του πολέμου είχαν ενταθεί και τελικά οι εχθροπραξίες τερματίστηκαν επίσημα στις 25 Ιανουαρίου του 1479 με την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης²⁹². Το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου μπορούσε και πάλι να ανοίξει το βιβλίο με την επιγραφή: *Pax tibi Marce Evangelista Meus*.

²⁸⁹ Χρονικόν του Γαλαξειδίου, σ. 18-9. Για την επίθεση του 1477 στη Ναύπακτο βλ. επίσης Σφραντζής, σ. 146, Βραχέα Χρονικά, σ. 518, Ioannicius Cartanus, Hopf, *Croniques Greco-Romanes*, σ. 268, N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 365.

²⁹⁰ Για τις πηγές σχετικά με πολιορκία της Λήμνου και τη στάση των κατοίκων της βλ. κεφ. 5, σ. 8, υποσημ. 27.

²⁹¹ *Storia di Venezia*, σ. 78-9, C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 236 κ.εξ.

²⁹² Λεπτομέρειες για τη συνθήκη ειρήνης του 1479 και πως έφθασαν οι δύο αντίπαλοι ως εκεί βλ. στο κεφ. 4.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΤΕΤΑΡΤΟ

Η διπλωματική όψη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου: Οι συμμαχίες και οι προσπάθειες για ειρήνη.

1. Η Βενετία και η Οθωμανική αυτοκρατορία στη διπλωματική σκακιέρα.

Όπως όλα τα ιστορικά γεγονότα έτσι και Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος ως τέτοιο, δεν μπορεί να ειδωθεί ανεξάρτητα από το πολιτικό και διπλωματικό πλαίσιο όπως αυτό είχε διαμορφωθεί την εποχή εκείνη στη νοτιοανατολική Μεσόγειο και που αναμφίβολα επηρέασε ως ένα βαθμό τις εξελίξεις και την πορεία των επιχειρήσεων μεταξύ των δύο αντιπάλων.

Στην περίπτωση του ένοπλου αγώνα μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας εκείνο που θα μπορούσε να πρωτίστως να παρατηρήσει κανείς, είναι την αναμφισβήτητη υπεροχή της δεύτερης έναντι της πρώτης, με ότι αυτό συνεπαγόταν και σε διπλωματικό επίπεδο. Πιο συγκριμένα η Οθωμανική αυτοκρατορία, ως ένα κράτος που βρισκόταν σε δυναμική εξέλιξη, δεν είχε την ανάγκη υποστήριξης και συμμαχιών στον επιθετικό της αγώνα απέναντι στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου. Η Γαληνοτάτη αντίθετα ευρισκόμενη στη θέση του αμυνομένου, ο οποίος μάλιστα δεν διέθετε έναν πολεμικό μηχανισμό ανάλογο με εκείνον του αντιπάλου του, ήταν υποχρεωμένη να κινηθεί διπλωματικά πολύ πιο δραστήρια αναζητώντας στηρίγματα και συμμαχίες, που θα τη βοηθούσαν να αναχαιτίσει την οθωμανική απειλή²⁹³.

Εξετάζοντας τις διπλωματικές διεργασίες του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, αντιλαμβανόμαστε ότι πρόκειται κυρίως για τη συνεχή προσπάθεια της

²⁹³ Σχετικά με αυτό το συσχετισμό δυνάμεων μεταξύ της Βενετίας και της Οθωμανικής αυτοκρατορίας βλ. C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 189. Ο συγγραφέας αναφέρεται στις βενετικές προσπάθειες εξεύρεσης συμμάχων κάνοντας ταυτόχρονα το σχόλιο ότι οι Οθωμανοί ήταν εξαιρετικά δυνατοί: «*The Ottomans furthermore were extremely powerful*». Πρβλ. και Θ. Ε. Καλαϊτζάκη, Σύγκρουση Χριστιανισμού και Ισλάμ στο Αιγαίο και τα Βαλκάνια: Το έπος μιας σταθερής συρρίκνωσης (1302-1502). Μια πανοραμική αφήγηση, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 12, 2001, σ. 125-155 και ειδικότερα 146-47.

Βενετίας να θεμελιώσει σχέσεις φιλίας και αλληλοβοήθειας στρεφόμενη σε ηγεμόνες όχι μόνο της Δύσης αλλά και της Ανατολής. Ταυτόχρονα υπάρχει και μια άλλη όψη των διπλωματικών αυτών κινήσεων, καθώς ήταν αρκετές οι φορές στη διάρκεια των δεκαέξι ετών του πολέμου κατά τις οποίες έγιναν προσπάθειες για ειρήνευση²⁹⁴. Δεν κατέληξαν όμως σε συγκεκριμένα αποτελέσματα εξαιτίας της αδυναμίας των δύο αντιμαχόμενων μερών να βρουν μία συμβιβαστική λύση που θα ικανοποιούσε και τους δύο. Όπως θα δούμε, το τέλος του πολέμου (1479) σηματοδοτήθηκε όταν η Βενετία, κουρασμένη από τον πολύχρονο αγώνα, αποφάσισε να φανεί πιο διαλλακτική προκειμένου να εξασφαλίσει την πολυπόθητη ειρήνη, την τόσο αναγκαία για τα εμπορικά της συμφέροντα και να υπογράψει ειρήνη με το σουλτάνο²⁹⁵.

2. Βενετικές προσπάθειες για συμμαχίες στο χώρο της Δύσης.

Πριν από το 1463 έτος κήρυξης του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, ο πάπας Πίος Β΄²⁹⁶ επιθυμούσε διακαώς την οργάνωση Σταυροφορίας και γι' αυτό είχε κάνει σχετικές προτάσεις στη Βενετία, η οποία όμως δεν είχε φανεί πρόθυμη να συμμετάσχει σε μια τέτοιου είδους προσπάθεια²⁹⁷. Όταν όμως οι συνθήκες άλλαξαν ύστερα από την απόφαση της Γαληνοτάτης να κηρύξει τον πόλεμο

²⁹⁴ Για τις προσπάθειες αυτές βλ. Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 162-63 και τα ειδικά για το θέμα αυτό κεφάλαια: 'The Ottoman-Venetian War of 1463-1479: Peace Negotiations' και '1470-1474: The 'Maut Bassa Affair', σ. 212-234

²⁹⁵ Για την ειρήνη του 1479 βλ. και το πρόσφατο άρθρο της Diana Gilliland Wright, *After the Serenissima and the Grand Turk Made Love: The Boundary Commissions of 1480 and 1482, 550th Anniversary of the Istanbul University International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth Century)*, 30-31 May 2003, Istanbul 2004, σ. 197-212 και ιδιαίτερα 197-98.

²⁹⁶ Σχετικά με τον Πίο Β΄ βλ. το λήμμα του P. Orth, 'Pius II (1405-464)', *Enc. Crus.* v. III, σ. 966-67 με τη συνοδευτική βιβλιογραφία.

²⁹⁷ Για τις προσπάθειες του Πίου Β΄ και τη βενετική πολιτική απέναντι στα σταυροφορικά του σχέδια βλ. K. Setton, *Papacy*, II, σ. 231 κ. εξ. Πρβλ. και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 188. Η αλλαγή στάσης της Βενετίας αντανακλάται και σε σχετικά έγγραφα της εποχής που δείχνουν την πρόθεση της Γαληνοτάτης να οργανώσει τις επιχειρήσεις τις στο πλαίσιο μιας κοινής προσπάθειας με τον Πάπα και το βασιλιά της Ουγγαρίας Ματθία Κορβίνο, βλ. *Acta Albaniae Veneta*, v. 25, σ. 7-14.

στην Οθωμανική αυτοκρατορία, το Βατικανό κατέστη ο πρώτος και φυσικός σύμμαχος των Βενετών, οι οποίοι δεν θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν μόνοι τους αυτό το εγχείρημα. Κι αυτό διότι η εκστρατεία στην Πελοπόννησο που ήδη βρισκόταν σε εξέλιξη, δεν είχε τα επιθυμητά αποτελέσματα και η ανάγκη για ενισχύσεις παρουσιαζόταν άμεση.²⁹⁸ Οι διαπραγματεύσεις για τη συμμετοχή των Βενετών στα σχέδια του πάπα είχαν ξεκινήσει με την αμέριστη υποστήριξη του καρδινάλιου Βησσαρίωνα²⁹⁹, ο οποίος ήταν ένθερμος υποστηρικτής της ιδέας αυτής και εμφορούμενος από το σταυροφορικό πνεύμα, προσπαθούσε να το μεταδώσει και στους Βενετούς. Βρισκόταν ήδη στη στην πόλη των Τεναγών από τις 5 Ιουλίου του 1463 ως απεσταλμένος του πάπα προκειμένου να μεταφέρει διαβεβαιώσεις για την υποστήριξή του, σε περίπτωση που η Γαληνοτάτη αποφάσιζε να λάβει τα όπλα εναντίον των Οθωμανών. Τελικά την επόμενη ημέρα της επίσημης κήρυξης του πολέμου (28 Ιουλίου 1463) είχε την ικανοποίηση να ανακοινώσει στον Πίο Β΄ ότι η Γαληνοτάτη αποφάσισε να τον ξεκινήσει.

Η εκκίνηση της σχεδιαζόμενης σταυροφορίας επρόκειτο να γίνει το καλοκαίρι του 1464. Προβλεπόταν δε να τεθούν επικεφαλής ο ίδιος ο πάπας, ο Βενετός δόγης Cristoforo Moro, όπως και ο Φίλιππος δούκας της Βουργουνδίας, του οποίου την υπόσχεση συμμετοχής είχε καταφέρει να αποσπάσει ο Πίος Β΄, γεγονός που προκάλεσε τα ειρωνικά σχόλια του Μωάμεθ Β΄ εξαιτίας της

²⁹⁸ Βλ. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 15. Ο Σάθας σχολιάζει τη συμμετοχή των Βενετών γράφοντας ότι «οι Ενετοί εκ συμφέροντος πλέον εισήκουσαν τας επανειλημμένας προσκλήσεις του πάπα Πίου Β΄ και απεφάσισαν ίνα λάβωσι μέρος εις την σταυροφορίαν». Για την αποτυχία των βενετικών στρατιωτικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο βλ. R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 407.

²⁹⁹ Για τον Βησσαρίωνα βλ. J. Harris, 'Bessarion', *Enc. Crus.* v. I, σ. 166-67. Επίσης το λήμμα των Χ. Σκουτέλα-Α. Σαββίδη, 'Βησσαρίων', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 54-57 με αναλυτική βιβλιογραφία. Για τη δράση του πρβλ. και M. Zorzi, *Bessarion and the Defence of the Greek World, Nurnberg und das Griechenland*, 2003, (ανάτυπο).

προχωρημένης ηλικίας και των τριών³⁰⁰. Ο Cristoforo Moro πρέπει να σημειώσουμε δεν ήταν ιδιαίτερα πρόθυμος να λάβει μέρος στο σχηματισμό αυτής της τριανδρίας, υπεχώρησε όμως καθώς ένας από τους συμβούλους του, φρόντισε να του δώσει να καταλάβει πως η τιμή της Γαλινοτάτης δεν συγχωρούσε υπαναχωρήσεις³⁰¹.

Παρά τις φιλότιμες προσπάθειες του πάπα, η σταυροφορική αυτή κίνηση δεν μπορούσε να αποφέρει τίποτε για τη χριστιανοσύνη, πολύ δε περισσότερο για τη Βενετία. Ο ίδιος ο Πίος Β΄ ήταν σωματικά εξασθενημένος λόγω και των προβλημάτων υγείας που αντιμετώπιζε³⁰², ο πιο σοβαρός λόγος όμως της αποτυχίας ήταν η κακή ή - πιο σωστά - πλημμελής οργάνωση της όλης επιχείρησης εκ μέρους του. Κι αυτό γιατί ενώ το κήρυγμά του για τον αγώνα κατά των Οθωμανών είχε βρει απήχηση στους πιστούς, ανάμεσα σε εκείνους που συγκινήθηκαν από αυτό, δεν συγκαταλέγονταν άνθρωποι εμπειροπόλεμοι και έτοιμοι να συνεισφέρουν στη σταυροφορία συμμετέχοντας με δικά τους έξοδα. Η πραγματικότητα που αντίκρυσε ο ίδιος ο πάπας στο δρόμο για την Αγκώνα, η οποία είχε οριστεί ως σημείο εκκίνησης των συνασπισμένων δυνάμεων, ήταν απογοητευτική: Άτακτες ομάδες ασύντακτων υποψήφιων

³⁰⁰ K. Setton, *Papacy*, II, σ. 262-63. Για την τελική συμφωνία συμμαχίας μεταξύ των τριών βλ. R. Predelli, *I libri Commemorativi della Repubblica di Venezia, Regesti*, v. V, Venezia 1901, σ. 150-51.

³⁰¹ Βλ. J.J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 334, όπου το περιστατικό αναφέρεται με τον πλέον γλαφυρό τρόπο από το συγγραφέα: «Το Συμβούλιο συμφώνησε-αυτή τη φορά με 1607 ψήφους υπέρ και έντεκα κατά, καθώς και δεκαέξι αποχές-ότι πράγματι ο δόγης μπορούσε να συμμετάσχει και, όταν λίγες μέρες αργότερα ο Μόρο το ξανασκέφτηκε, οι προσπάθειες του να δικαιολογηθεί απορρίφθηκαν οργισμένα, αφού, όπως έθεσε το θέμα ένας από τους πλέον αγενείς συμβούλους, “η τιμή και η ευημερία του τόπου μας είναι πιο αγαπητά από εσένα”». Την υπερψήφιση της πρότασης για συμμετοχή στη σταυροφορική επιχείρηση του Πίου Β΄ αναφέρει και ο Romanin, παραθέτοντας μάλιστα την ομιλία του Moro, χωρίς όμως να μιλά και για την κατοπινή προσπάθεια υπαναχώρησης του δόγη, *Storia documentata*, σ. 317-18.

³⁰² Για την προσπάθεια του Πίου Β΄ προκειμένου να προωθήσει αυτή τη σταυροφορία, μιλάει και ο ιστορικός των Ιωαννιτών G. Bosio, αφηγούμενος χαρακτηριστικά, πως ο πάπας επιχειρούσε ‘άλματα της νεότητας’ σχολιάζοντας τη φιλοδοξία του να αναλάβει ένα έργο, που ξεπερνούσε τις δυνάμεις του. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 291. (βλ. το σχετικό απόσπασμα στο παράρτημα).

σταυροφόρων, οι οποίοι μη έχοντας βρει έτοιμα τα πλοία που θα τους μετέφεραν στην Ανατολή, επέστρεφαν στις εστίες τους³⁰³.

Παρά τις αυταπάτες του ο Πίος είχε αναχωρήσει από τη Ρώμη στις 18 Ιουνίου του 1464, με κατεύθυνση το λιμάνι της Αγκώνας. Ο Βενετός δόγης από την πλευρά του ετοιμάστηκε για αναχώρηση τις πρώτες ημέρες του Αυγούστου³⁰⁴, μολονότι σε πρακτικό επίπεδο το κράτος του δεν είχε κάνει τίποτε το ουσιαστικό, ώστε να συνδράμει υλικά και οργανωτικά με σκοπό την αίσια έκβαση αυτού του εγχειρήματος. Ήταν φανερό ότι η εποχή των σταυροφοριών είχε περάσει ανεπιστρεπτή και η προσπάθεια αυτή έληξε άδοξα πριν καν ξεκινήσει στην ουσία, με το θάνατο του Πίου στις 15 Αυγούστου του 1464³⁰⁵. Ο Cristoforo Moro δεν χρειάστηκε να κάνει τίποτε άλλο, παρά να ακολουθήσει άπρακτος το δρόμο της επιστροφής προς τη Βενετία³⁰⁶.

Έπειτα από το θάνατο του Πίου Β΄ η παπική στάση, όπως εκφράστηκε από τους διαδόχους του Παύλο Β΄ (1464-1471)³⁰⁷ και Σίξτο Δ΄ (1471-1484), δεν αποδείχθηκε το ίδιο ενθουσιώδης κατά τη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου. Ειδικότερα ο Παύλος Β΄, αν και Βενετός στην καταγωγή, δεν έδειξε ανάλογο σταυροφορικό ζήλο με αυτόν του προκατόχου του επιλέγοντας πιο μετριοπαθή στάση, αλλά ούτε και τη διάθεση να προασπίσει τα συμφέροντα του τόπου απ' τον οποίο καταγόταν. Και οι ίδιοι οι συμπατριώτες του όμως δεν

³⁰³ J.J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό.π. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ΄, σ. 23-25, όπου τα περί της σταυροφορίας.

³⁰⁴ S. Romanin, *Storia documentata di Venezia*, σ. 319. Για την αναχώρηση του Cristoforo Moro από τη Βενετία με προορισμό την Αγκώνα, βλ. και N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 204-5. Στο βενετσιάνικο χρονικό στο οποίο περιέχεται η περιγραφή, μνημονεύεται ο αριθμός των γαλερών που συνόδευαν το δόγη, τις οποίες προσδιορίζει σε 18. Ο Setton αναφέρει πως αυτές ήταν 12, ενώ ο Norwich κάπως υπερβολικά τις ανεβάζει σε 24.

³⁰⁵ K. Setton, *Papacy* II, σ. 270.

³⁰⁶ S. Romanin, *Storia documentata*, ό.π., σ. 321. Πρβλ. και N. Iorga, *Notes et extraits*, ό.π., σ. 205.

³⁰⁷ Βλ. J. Harris, 'Paul II (1417-1471)', *EncCrus* v. III, σ. 935.

έτρεφαν εξαιρετική συμπάθεια για το πρόσωπό του και η εκλογή του στον παπικό θρόνο χαιρετίστηκε απλώς τυπικά³⁰⁸.

Κατά τη δεύτερη φάση του πολέμου και έπειτα από την πτώση της Εύβοιας, η στάση του Παύλου Β΄ έγινε πιο ενεργητική με τη σύμπηξη συμμαχίας το 1471, που περιλάμβανε στους κόλπους της εκτός από τη Βενετία, το Τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών, καθώς και τους βασιλείς της Αραγωνίας και της Νεαπόλεως³⁰⁹. Κι αυτή όμως δεν υλοποιήθηκε παρά μόνο επί των ημερών του διαδόχου του Σίξτου Δ΄³¹⁰ οπότε και η συμμαχία ενεργοποιήθηκε αναλαμβάνοντας δράση στις ακτές της Μικράς Ασίας. Το αποτέλεσμα ήταν να καταστραφεί η πόλη της Σμύρνης (13 Σεπτεμβρίου 1472) με ευθύνη κυρίως των Βενετών, οι οποίοι την έκαψαν, ενώ γέμισαν τα πλοία τους με 215 τούρκικα κεφάλια, όπως αναφέρει ο Setton, ως απόδειξη της ήττας που υπέστη η οθωμανική φρουρά³¹¹.

Εκτός από τις επαφές και τις σχέσεις με το Βατικανό, η Βενετία από τα πρώτα στάδια της αναμέτρησής της με τους Οθωμανούς απευθύνθηκε και στο βασιλιά της Ουγγαρίας Ματθία Κορβίνο (1458-1490)³¹², δευτερότοκο γιου του Ιωάννη Ουνυάδη. Για τις διπλωματικές αυτές ενέργειες των Βενετών κάνει λόγο ο

³⁰⁸ Για τις ημέρες του Παύλου Β΄ στον παπικό θρόνο σε σχέση με την ανατολική του πολιτική βλ. Κ. Setton, *Papacy* II, σ. 271 κ.εξ. Για τη στάση του απέναντι στη Βενετία και τις μεταξύ τους διπλωματικές συμφωνίες βλ. R. Predelli, *Commemoriali*, ο.π., σ. 161, 178-79. Πρβλ. και Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 17, καθώς και *Storia di Venezia*, σ. 72. Βλ. επίσης F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 240.

³⁰⁹ Για τη συμμαχία αυτή βλ. R. Predelli, *Commemoriali*, ό.π., σ. 203-4.

³¹⁰ Σχετικά με τα έργα και τις ημέρες του Σίξτου Δ΄ βλ. Κ. Setton, *Papacy*, τ. II, σ. 314 κ.εξ.

³¹¹ Κ. Setton, *Papacy*, II, σ. 316-17, J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 342. Πρβλ. και E. Rossi, *The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523, A history of the Crusades*, v. III: The 14th and 15th centuries, ed. K. M. Setton-H. Hazard, Wisconsin, U.P. 1975, σ. 323, καθώς και Κ. Σάθα, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 21. Πρβλ. και Ι. Χασιώτη, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *ΙΕΕ* τ. Ι΄, σ. 273, ο οποίος αναφέρει ότι οι νεκροί μουσουλμάνοι έφθασαν τον αριθμό των 3.000, καθώς και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 47-48, ο οποίος μιλά και για μια άλλη παράμετρο, αυτή της καταστροφής σημαντικών αρχαίων μνημείων. Πρβλ και G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 335 (βλ. παράρτημα).

³¹² Για το Ματθία Κορβίνο βλ. σχετική βιβλιογραφία του L. Elekes, 'Matthias I Corvinus', *Encyclopaedia Britannica* v. 11, 1980, σ. 705-7, και K. Nehring, 'Matthias I. Corvinus', *Lexicon des Mittelalters* v. VI 2, 1992, στήλες 402-3.

Χαλκοκονδύλης, ο οποίος αναφέρεται αναλυτικά στο θέμα μνημονεύοντας τις πρεσβείες προς τον πάπα και προς τον βασιλιά των Ούγγρων³¹³. Ειδικότερα σε ότι αφορά τον δεύτερο, ο Χαλκοκονδύλης παραθέτει τις διαπραγματεύσεις καταφεύγοντας στην προσφιλή του μέθοδο των δημηγοριών, προκειμένου να περιγράψει τις συνθήκες υπό τις οποίες κλείστηκε τελικά η συμφωνία. Ο Κορβίνος δέχθηκε να λάβει μέρος και να ξεκινήσει κι εκείνος εχθροπραξίες εναντίον των Οθωμανών³¹⁴. Η συμβολή του Κορβίνου ουσιαστικά περιορίστηκε στη δημιουργία ενός προσωρινού αντιπερισπασμού με την εκστρατεία της Βοσνίας³¹⁵, παρόλο που ο Ούγγρος μονάρχης είχε δεχθεί μεγάλα ποσά από την παπική Εκκλησία και διέθετε έναν άρτια οργανωμένο στρατό³¹⁶. Οι Βενετοί μάλλον σε αυτό στόχευαν περισσότερο, καθώς επιθυμούσαν να φέρουν τον αντίπαλό τους σε δυσχερή θέση απασχολώντας τον σε έναν πολυμέτωπο αγώνα, ούτως ώστε να μην είχε τη δυνατότητα να κινητοποιήσει όλες του τις δυνάμεις σε περιοχές που διεξάγονταν οι μεταξύ τους συγκρούσεις³¹⁷. Άλλωστε την ίδια τακτική εφάρμοσαν προσεγγίζοντας και τον ηγεμόνα της Καραμανίας Ουζούν Χασάν, ισχυρό εχθρό του Μεγάλου Τούρκου επί των ασιατικών εδαφών. Φαίνεται πάντως ότι και οι Βενετοί

³¹³ Χαλκοκονδύλης, σ. 552-555.

³¹⁴ Για τη συμφωνία μεταξύ των Βενετών και του Ματθία Κορβίνου βλ. R. Predelli, *Commemoriali*, ό.π., σ. 150. Ως απεσταλμένος της Δημοκρατίας αναφέρεται ο Giovanni Emo. Η συμμαχία προϋπέθετε δράση κατόπιν κοινής συνεννόησης μεταξύ των δύο μερών, ενώ σε περίπτωση υπογραφής ειρήνης με τον Μωάμεθ θα έπρεπε να περιλαμβάνονται και οι δύο δυνάμεις. Πρβλ. και *Acta Albaniae*, σ. 7-14, 20-1, 38-41.

³¹⁵ Τα περί της εκστρατείας στη Βοσνία περιγράφονται από τον Κριτόβουλο, έκδ. Grecu, σ. 319-29. Για τη συμμαχία με τον Κορβίνο και την εκστρατεία του στη Βοσνία πρβλ. και *Storia di Venezia*, σ. 63. Επίσης F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 251 κ. εξ., καθώς και R. Lopez, *Il principio della guerra veneto-turcha nel 1463*, *Archivio Veneto* v. 5, serie 15, 1934, σ. 77-79.

³¹⁶ Για τη στάση του Ματθία Κορβίνου και τη χρηματοδότησή του από την παπική Εκκλησία βλ. το λήμμα του L. Veszpremy, 'Hungary', *EncCrus* v. II, σ. 613-617 και ιδιαίτερα 616. Ο συγγραφέας κάνει λόγο για ένα ποσό της τάξεως των 250.000 χρυσών φλορινιών, το οποίο αναφέρει και ο Χαλκοκονδύλης: «ταύτα ειπών και παρεσκευασάμενος τα χρήματα εδέξατο ες δισμυρίους και πεντακισχιλίους χρυσίνους». Χαλκοκονδύλης, σ. 555.

³¹⁷ Βλ. και *Storia di Venezia*, ό.π., σ. 62.

συνεισέφεραν οικονομικά σύμφωνα με τη μαρτυρία του Bosio³¹⁸. Έμμεση αναφορά σε αυτό έχουμε και από βενετσιάνικο χρονικό που επιβεβαιώνει τη βενετική χρηματική προσφορά στα πλαίσια της συμφωνημένης συμμαχίας³¹⁹.

Η εκστρατεία της Βοσνίας πράγματι απασχόλησε το Μωάμεθ, οι Βενετοί όμως δεν εκμεταλλεύτηκαν τη συγκυρία με τον τρόπο που θα έπρεπε. Οι οργανωτικές τους αδυναμίες³²⁰ δεν τους επέτρεψαν να αξιοποιήσουν την ευκαιρία αυτή και να ενισχύσουν τη θέση τους κυρίως στην Πελοπόννησο, που είχε εξελιχθεί στο σημαντικότερο θέατρο των χερσαίων επιχειρήσεων.

Οι προσπάθειες των Βενετών να εξασφαλίσουν συμμαχική βοήθεια, στράφηκαν και προς τους βασιλείς της Βοημίας, Γαλλίας και της Πολωνίας, στέλνοντας πρεσβείες τους και καλώντας τους να λάβουν μέρος σε μια σταυροφορία εναντίον των Οθωμανών³²¹. Η πρόσκλησή τους όμως δεν βρήκε απήχηση σε κανέναν από τους μονάρχες αυτούς, οι οποίοι δεν είχαν και κάποιο άμεσο συμφέρον ώστε να εμπλακούν σε έναν πόλεμο με την Οθωμανική αυτοκρατορία, εκτός βέβαια από το κίνητρο της υπεράσπισης του χριστιανικού κόσμου. Η πραγματικότητα ήταν πως ο Μωάμεθ δεν απειλούσε την ώρα εκείνη τα βασίλειά τους και ο πόλεμος με τις δυνάμεις του, ήταν μάλλον μια ιδέα που δεν θα την έβρισκαν ιδιαίτερα σκόπιμη, ούτε ελκυστική έστω και εντός των πλαισίων μιας πιο μακροπρόθεσμης και διορατικής πολιτικής³²².

Στο μέτωπο των συμμαχιών με δυτικές δυνάμεις θα μπορούσε να ενταχθεί και η κίνηση της Γαληνοτάτης να προσεγγίσει το Τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών. Παρόλο που οι σχέσεις της με τους Ιωαννίτες δεν ήταν και οι καλύτερες

³¹⁸ G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 295.

³¹⁹ N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 205.

³²⁰ R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 407.

³²¹ S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 318 πρβλ. και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 188-89.

³²² Γενικότερα για το κλίμα που επικρατούσε στον ευρωπαϊκό χώρο την εποχή της έναρξης του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου και τη στάση των κυριότερων δυνάμεών του βλ. J. B. Bury, *The Ottoman conquest, The Cambridge Modern History*, v. I: *The Renaissance*, Cambridge, U.P., 1902, (repr. 1934), σ. 76.

δυνατές, εξαιτίας προστριβών που ανήκαν σε ένα πολύ πρόσφατο παρελθόν³²³, κρίθηκε απαραίτητο να γίνει μια προσπάθεια συνεννόησης, με το σκεπτικό ότι και το Τάγμα αντιμετώπιζε τον ίδιο επίφοβο αντίπαλο³²⁴. Τις λεπτομέρειες για τις διαπραγματεύσεις αυτές μας δίνει στο έργο του ο Giacomo Bosio³²⁵, ο οποίος ως μέλος του Τάγματος είχε ελεύθερη πρόσβαση στα αρχεία τους. Η πρωτοβουλία ελήφθη από τη βενετική πλευρά το 1469, οπότε και στάλθηκε ως απεσταλμένος στη Ρόδο ο Domenico Gradenigo προκειμένου να υποβάλλει τις προτάσεις του κράτους του και να ανιχνεύσει τις αντιδράσεις των Ιωαννιτών³²⁶. Οι όροι της συμφωνίας που προτάθηκαν προέβλεπαν την αμοιβαία βοήθεια σε περίπτωση επίθεσης των Οθωμανών, ενώ προβλέπονταν συγκεκριμένες υποχρεώσεις με την εκατέρωθεν προσφορά γαλερών. Ταυτόχρονα οι Ιωαννίτες θα απολάμβαναν και ορισμένων προνομίων εντός της βενετικής αποικιακής επικράτειας³²⁷.

Παρά το γεγονός ότι μια τέτοια συμφωνία θα ήταν ευχής έργο και για τις δύο πλευρές, η συμμαχία δεν κλείστηκε τελικά εξαιτίας των βενετικών αξιώσεων για την ενσωμάτωση μιας διάταξης, η οποία θα ανέφερε πως το Τάγμα τελούσε υπό τη βενετική προστασία. Ο όρος αυτός προκάλεσε επιφυλάξεις εκ μέρους των Ιωαννιτών και ο Μέγας Μάγιστρος, Giovanni Batista Orsini έδωσε σαφή

³²³ Οι προστριβές αυτές σχετίζονταν με το επεισόδιο του 1464, όταν οι Βενετοί αποβιβάστηκαν στη Ρόδο και τη λεηλάτησαν, εξαιτίας της αιχμαλώτισης δύο βενετσιάνικων γαλερών από τις οποίες είχαν αποσπάσει τόσο τα φορτία τους, όσο και τους Μαυριτανούς εμπόρους που το συνόδευαν. Για το επεισόδιο αυτό βλ. G. Bosio, *Storia della Religione*, σ. 290-92, (βλ. παράρτημα), N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 206-7. Πρβλ. και S. Romanin, *Storia documentata*, σ. 321-22. Για τις σχέσεις Βενετίας και Ιωαννιτών κατά την προηγούμενη περίοδο του 14^{ου} αιώνα βλ. A. Luttrell, *Venice and the Knights Hospitallers of Rhodes in the fourteenth century*, στο *The Hospitallers and their Mediterranean World*, Ashgate V.R., 1992, σ. 195-212.

³²⁴ Λεπτομέρειες για τη προσπάθεια επίτευξης της συμμαχίας αυτής βλ. τώρα στην Φωτεινή Β. Πέρρα, *Σχέσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου και Βενετίας κατά τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο (1463-1479)*, *Βυζαντιακά*, υπό έκδοση.

³²⁵ Για τον G. Bosio βλ. G. De Caro, 'Bosio Giacomo' *DBI* v. 13, Roma 1971, σ. 261-64.

³²⁶ Bosio, *Storia della Religione*, σ. 316.

³²⁷ Bosio, *Storia della Religione*, σ. 316-17. Σχετικά με τη διατήρηση προνομίων, δεν γίνεται ξεκάθαρο απ' το κείμενο τι είδους θα ήταν αυτά.

εντολή να μην υπογραφεί συμφωνία που θα περιείχε μια τέτοια αναφορά³²⁸. Ενδεχομένως οι Ιωαννίτες να διέγνωσαν κάποια πρόθεση εκ μέρους της Γαληνοτάτης αφενός να εκμεταλλευτεί τις δυνάμεις του Τάγματος και αφετέρου να το καταστήσει ένα είδος υποτελή της.

Παρά το γεγονός ότι η υπογραφή συμμαχίας δεν ευοδώθηκε, οι Ιωαννίτες μέσα στα επόμενα έτη θέλησαν να προσφέρουν τη βοήθειά τους στους Βενετούς, η οποία εκφράστηκε έμπρακτα με ποικίλους τρόπους. Μία από τις πρώτες τους ενέργειες ήταν η αποστολή δύο γαλερών στην πολιορκούμενη Χαλκίδα το 1471 και η σχετική πληροφορία μας δίνεται και πάλι από τον Bosio, χωρίς όμως περισσότερα στοιχεία πέρα από την επιβεβαίωση ότι προορίζονταν για το νησί της Εύβοιας³²⁹. Αλλά και έπειτα από την πτώση της όπως έχουμε ήδη αναφέρει θέλησαν να λάβουν μέρος στο συνασπισμό των δυτικών δυνάμεων που σχηματίστηκε το 1472 και κατέληξε στην καταστροφή της Σμύρνης. Η συμβολή τους επεκτάθηκε και σε ένα είδος περιπολιών που εκτελούσαν στον ευρύτερο χώρο του Αιγαίου, κατά τους οποίους έκαναν επιθέσεις σε νησιά και παράλιες περιοχές. Ταυτόχρονα κατεδίωκαν οθωμανικά πλοία και προέβαιναν στη στρατολόγηση πληρώματος για τις γαλέρες ανάμεσα στους νησιώτες³³⁰.

3. Βενετικές προσπάθειες για συμμαχίες στο χώρο της Ανατολής.

³²⁸ Bosio, *Storia della Religione*, σ. 317. Είναι ενδιαφέρον ότι τις πληροφορίες που αφορούν την προσπάθεια επίτευξης συμφωνίας με τους Ιωαννίτες αναπαράγει και ο P. M. Coronelli στο έργο του *L' isola di Rodi, Venezia 1688*, σ. 120-22 έχοντας προφανώς συμβουλευτεί προηγουμένως το έργο του Bosio, ενώ το ίδιο συμβαίνει και με άλλα γεγονότα στα οποία εμπλέκονταν οι Ιωαννίτες, όπως οι επαφές με τον Ουζούν Χασάν και οι επιχειρήσεις στην επικράτεια των Καραμανιδών, σ. 126-28.

³²⁹ Bosio, *Storia della Religione*, σ. 318. Βλ. και Φωτεινή Πέρρα, *ό.π.*

³³⁰ Ι. Χασιώτης, *Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις*, *ΙΕΕ* τ. Ι, σ. 273. Για τη συμβολή των Ιωαννιτών πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ', σ. 41.

Οι διπλωματικές κινήσεις των Βενετών στην Ανατολή σχετίζονται κατά κύριο λόγο με τις επαφές τους με τον ηγεμόνα των Ασπροπροβατάδων Ουζούν Χασάν (1457-1478)³³¹ και δευτερευόντως με τους Καραμανίδες και πιο συγκεκριμένα τον ηγεμόνα τους Ιμπραήμ Τατζ αλ Ντιν (1424-1464)³³². Η εμπλοκή και των δύο ήταν από την αρχή του πολέμου ένα ζητούμενο των Βενετών, καθώς μπορούσαν να αποτελέσουν ένα είδος αντιπερισπασμού³³³ σε μια προσπάθεια να διασπαστούν οι δυνάμεις του Μωάμεθ ο οποίος θα αποδυναμωνόταν απασχολούμενος σε δύο μέτωπα τόσο στην Ανατολή όσο και στον ελλαδικό χώρο³³⁴.

Η επικοινωνία Βενετίας-Ουζούν Χασάν ξεκίνησε κατά την πρώτη φάση το πολέμου όταν το 1463 στάλθηκε στον Τουρκομάνο ηγεμόνα ως πρεσβευτής ο Lorenzo Quirini. Ταυτόχρονα βρίσκονταν σε εξέλιξη και οι διαπραγματεύσεις με τον Καραμανίδα ηγεμόνα Ιμπραχίμ και τον απεσταλμένο της Βενετίας Andrea Corner. Τόσο οι Καραμανίδες όσο και οι Ασπροπροβατάδες έδειξαν ενδιαφέρον για μια συνεργασία με τη Γαληνοτάτη, εφόσον ο εχθρός και οι

³³¹ Για τον Ουζούν Χασάν βλ. το λήμμα των V. Minorsky-C.E. Bosworth, 'Uzun Hasan', *EI2* v. X, 2000, σ. 963-4. Για τους Ασπροπροβατάδες ή αλλιώς Ακ Κογιουνλού βασική παραμένει η μονογραφία του J. Woods, *The Aqquyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Μιννεάπολη-Σικάγο 1976, 2^η έκδ. Σωλτ Λέικ Σίτυ, Utah U.P., 1999. Επίσης βλ. τώρα και C. E. Bosworth, *Οι Ισλαμικές Δυναστείες. Χρονολογικό και Γενεαλογικό εγχειρίδιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2006, σ. 702-4, πρβλ. και το λήμμα του Α. Σαββίδη, 'Ασπροπροβατάδες (Ακ Κογιουνλού)', *ΕΠΙΛΒΙΠ* τ. 3, 2001, σ. 257-60.

³³² Σχετικά με τους Καραμανίδες βλ. F. Surner, 'Karaman-Oghullari' (Karamanids), *EI2* v. IV, 1997, σ. 619. Βλ. επίσης Bosworth, *Ισλαμικές Δυναστείες*, ό.π., σ. 605-8 και Α. Σαββίδη, 'Καραμάν εμπράτο', *ΜΓΕ Υδρία* τ. 31, 1984, σ. 94.

³³³ Τις βενετικές επιδιώξεις για δημιουργία αντιπερισπασμού επιβεβαιώνει και ο G. Bosio, ο οποίος υποστηρίζει ότι η σχετική συμμαχία έγινε για να προκληθούν προβλήματα στο Μεγάλο Τούρκο, Bosio, *Storia della Religione*, σ. 333 (βλ. παράρτημα).

³³⁴ Σχετικά με τις διπλωματικές επαφές μεταξύ Βενετών και Ουζούν Χασάν βλ. την κατατοπιστική μελέτη του Ν. Νικολούδη, Η πολεμική και διπλωματική δραστηριότητα του Τουρκομάνου ηγεμόνα Ουζούν Χασάν και οι αναφορές των ελληνικών πηγών του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα σ' αυτήν, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 10-11, 1999-2000, σ. 93-110. Βλ. και S. Turan, Ο αγώνας του Πορθητή Μεχμέτ με τον Ουζούν Χασάν και τη Βενετία, *Tarih Arastirmalari Dergisi*, v. 3, 1966, σ. 63-138. Γενικά για τις σχέσεις του Ουζούν Χασάν με τη Βενετία και τις συγκρούσεις με το Μωάμεθ βλ. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 302 κ.εξ. Πρβλ. και Lord Kinross, *The Ottoman Centuries-The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York 1977, σ. 133, ο οποίος επισημαίνει τις βενετικές προθέσεις για δημιουργία αντιπερισπασμού.

στόχοι τους ήταν κοινοί με αποτέλεσμα οι συνομιλίες να καρποφορήσουν³³⁵. Ειδικότερα ο Ιμπραχίμ εντάχθηκε στο συνασπισμό των δυτικών δυνάμεων το 1464, η οποία όμως όπως έχει αναφερθεί ήδη δεν είχε κανένα αποτέλεσμα³³⁶. Οι σχέσεις των Βενετών ωστόσο με τους Καραμανίδες συνεχίστηκαν και κατά τη δεύτερη φάση του πολέμου, αν πιστέψουμε τη μαρτυρία του Giacomo Bosio, ο οποίος κάνει λόγο για την εμπλοκή τους στις εσωτερικές δυναστικές τους διαμάχες των Καραμανιδών, σε συνεργασία με τους Ιωαννίτες Ιππότες³³⁷. Αν ισχύει κάτι τέτοιο τότε η βενετική αυτή κίνηση θα μπορούσε να ερμηνευθεί ως μια προσπάθεια έμμεσης σύγκρουσης με τον Μωάμεθ Β΄, ο οποίος θα ήθελε να εγκαταστήσει στο θρόνο το δικό του ευνοούμενο στερώντας τη Γαληνοτάτη από έναν σύμμαχο.

Οι προκαταρκτικές συνομιλίες με τον Ουζούν Χασάν από την άλλη δεν είχαν κάποιο πρακτικό αντίκρισμα κατά την πρώτη φάση του πολέμου. Η βενετική πρεσβεία του 1463 ανταποδόθηκε το Μάρτιο του 1464, με υποσχέσεις εκ μέρους του Τουρκομάνου ηγεμόνα να μην κάνει ειρήνη με τους Οθωμανούς παρά μόνον αν αυτό συνέβαινε και με τη Βενετία. Επίσης αναλάμβανε την υποχρέωση να βρίσκεται στα Στενά των Δαρδανελλίων διευκολύνοντας έτσι το

³³⁵ Βλ. *Acta Albaniae*, v. 25, σ. 332-34, όπου το σχετικό έγγραφο που μνημονεύει την αποστολή του Andrea Corner και τις επαφές τόσο με τους Τουρκομάνους όσο και τους Καραμανίδες. Πρβλ και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 188-89, όπου γίνεται αναφορά στις διαπραγματεύσεις και με τις δύο αυτές ισλαμικές δυναστείες, καθώς και R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 419-20.

³³⁶ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 189.

³³⁷ Bosio, *Storia della Religione*, σ. 336-37. Ο ιστορικός των Ιωαννιτών μνημονεύει το θάνατο του Μεγάλου Καραμάνου (Gran Caraman) τοποθετώντας τον το έτος 1473 και παραθέτοντας στη συνέχεια λεπτομέρειες γύρω από τις έριδες που ξέσπασαν μεταξύ των γιων του για τη διαδοχή στο θρόνο. Στο σημείο αυτό μιλά για την εμπλοκή των Βενετών και των Ιωαννιτών, οι οποίοι επενέβησαν υπέρ των νομίμων διαδόχων σε αντίθεση με τον Μωάμεθ, που υποστήριξε έναν νόθο. Οι πληροφορίες αυτές όμως πρέπει να αντιμετωπιστούν με τη δέουσα προσοχή. Πρώτον ο Bosio δεν μας δίνει το όνομα του αποθανόντος Καραμανίδη και δεύτερον η χρονολογία των γεγονότων δεν μπορεί να είναι σωστή διότι στη διάρκεια του 1473 δεν απεβίωσε κανένας Καραμανίδης ηγεμόνας. Κατά πάσα πιθανότητα μπερδεύει τα γεγονότα και τα διηγείται ετεροχρονισμένα, καθώς η εμφύλια αυτή διαμάχη με την εμπλοκή Βενετών και Ιωαννιτών έλαβε χώρα το 1464 μετά το θάνατο του Ιμπραχίμ, βλ. σχετικά C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 192-3.

πέραςμα του βενετικού στόλου στην Κωνσταντινούπολη³³⁸. Παρότι αυτό θα συνιστούσε μια ευνοϊκή εξέλιξη για τη Βενετία τίποτα από τα παραπάνω δεν υλοποιήθηκε. Οι μεταξύ τους διαπραγματεύσεις διακόπηκαν επειδή ο Ουζούν Χασάν αντιμετώπιζε προβλήματα με τους Καραμανίδες, τα οποία χρειάζονταν την αμέριστη προσοχή του εφόσον υπήρχε και εμπλοκή του Μωάμεθ³³⁹. Παρά ταύτα η συγκεκριμένη συγκυρία με την μπερδεμένη κατάσταση που επικρατούσε στην Ανατολή θα μπορούσε να δώσει μια θαυμάσια ευκαιρία τερματισμού του πολέμου ή ανάληψης πιο δυναμικών πρωτοβουλιών εκ μέρους της Βενετίας, καθώς τότε σημειώθηκε μια προσπάθεια του Μωάμεθ να επιδιώξει ειρήνη με τη Γαληνοτάτη³⁴⁰. Αυτό συνέβη διότι ήθελε να απεμπλακεί από τη σύγκρουση με τους Βενετούς αντιλαμβανόμενος ότι δεν θα ήταν εύκολο να αντιμετωπίσει δύο αντιπάλους ταυτόχρονα όπως άλλωστε επεδίωκε η Βενετία.

Το 1470³⁴¹ οι διπλωματικές επαφές μεταξύ των δύο μερών επαναλήφθηκαν με πρωτοβουλία του Ουζούν Χασάν, ο οποίος κατανοούσε πως η βοήθεια της Γαληνοτάτης ήταν απαραίτητη προκειμένου να αντιμετωπίσει το Μωάμεθ, με την ελπίδα ίσως πως αυτή τη φορά θα μπορούσαν να καταλήξουν σε μια επωφελή και για τους δύο συνεργασία. Ακολούθησε ανταλλαγή πρεσβειών, στα πλαίσια των οποίων το 1471 βρέθηκε στην αυλή του Ουζούν Χασάν ο Βενετός Catarino Zeno³⁴². Οι διαβουλεύσεις αυτές είχαν συνέχεια το επόμενο έτος, οπότε ο Τουρκομάνος ηγεμόνας αιτήθηκε την αποστολή πολεμικού υλικού για

³³⁸ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 193.

³³⁹ Ν. Νικολούδης, ό.π., σ. 103.

³⁴⁰ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 194.

³⁴¹ Για τη δράση του Ουζούν Χασάν από το 1470 και έπειτα βλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 45-47.

³⁴² Για την αποστολή αυτή του Zeno βλ. Ch. Grey (επιμ.), *A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteen and Sixteenth Centuries*, Λονδίνο 1873, Πρβλ. και Ν. Νικολούδη, ό.π., σ. 105. Επίσης *Storia di Venezia*, ό.π., σ. 72-74 και R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, Milano-Messina 1968, σ. 419.

τη σχεδιαζόμενη εκστρατεία του κατά του Μωάμεθ³⁴³. Η Δημοκρατία ανταποκρινόμενη στο αίτημα αυτό αποφάσισε να τον ενισχύσει αποστέλλοντας το αναγκαίο υλικό με τη συνοδεία του Giosafat Barbaro³⁴⁴. Κατά κακή συγκυρία όμως η παραλαβή του δεν έγινε εγκαίρως λόγω κάποιας καθυστέρησης του Barbaro, οπότε ο Ουζούν Χασάν στερήθηκε την πολύτιμη αυτή βοήθεια.

Μία ενδιαφέρουσα πτυχή της συνεργασίας μεταξύ Βενετίας και Ουζούν Χασάν αποτελεί και η προσπάθεια ανακατάληψης της Τραπεζούντας, η οποία έλαβε χώρα κατά τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο. Πρόκειται για τα γεγονότα του 1472, όταν η Θεοδώρα Μεγαλοκομνηνή σύζυγος του Ουζούν Χασάν είδε να γίνονται πραγματικότητα οι επιδιώξεις της για μια εκστρατεία που θα της απέφερε πίσω την πατρική της αυτοκρατορική κληρονομιά. Η εκστρατεία αυτή αποφασίστηκε στο πλαίσιο της αλληλοβοήθειας με τη βενετική Δημοκρατία, οι προσπάθειες αυτές όμως δεν είχαν αίσιο τέλος. Οι δυνάμεις τους αποκρούστηκαν από εκείνες των Οθωμανών βάζοντας τέλος στις φιλοδοξίες της Θεοδώρας³⁴⁵.

Ένα χρόνο αργότερα το 1473 δόθηκε η τελευταία καθοριστική μάχη μεταξύ Ουζούν Χασάν και Μωάμεθ στο Baskent, κατά την οποία η νίκη του Μωάμεθ ήταν ολοκληρωτική³⁴⁶. Το γεγονός αυτό έθεσε τέρμα στις ελπίδες της Βενετίας για αξιοποίηση των Τουρκομάνων στο ανατολικό μέτωπο, καθώς ο φιλόδοξος

³⁴³ Για τις επαφές του Ουζούν Χασάν με τη Βενετία το διάστημα αυτό και τις επιδιώξεις του βλ. R. Predelli, *Commemoriali*, όπ., σ. 212-13.

³⁴⁴ Βλ. G. Barbaro, *Travels to Tana and Persia by J. Barbaro and Ambrogio Contarini*, Hakluyt Society, Λονδίνο 1873, ανατ. Νέα Υόρκη 1964. Πρβλ. και Ν. Νικολούδη, όπ., σ. 105-6, με τις παραπομπές.

³⁴⁵ Για την εκστρατεία αυτή βλ. D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 25-6, 33-4, 68, 70, 79-80. Σύντομη αναφορά περιλαμβάνει στο έργο του και ο Bosio, *Storia della Religione*, σ. 335. Βλ. και Α. Σαββίδη, *Οι Μεγαλοκομνηνοί της Τραπεζούντας*, σ. 142-43. Για τις τελευταίες διπλωματικές επαφές μεταξύ Βενετών και Ουζούν Χασάν βλ. Uzun Hasan, *Letter to Doge Niccolo Tron, 8 August 1473*, Marciana Library, Venice, ms. Marcianus Ital. VII 882, f. 1r.

³⁴⁶ Για τη μάχη του Baskent βλ. αναλυτική περιγραφή στον F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 315. Πρβλ. και Kinross, *The Ottoman Centuries*, όπ., σ. 133-4.

σύμμαχός της δεν είχε πια τη δυνατότητα να δημιουργήσει προβλήματα στο Μεγάλο Τούρκο³⁴⁷. Ήταν μια ακόμα ατυχία για τη Γαληνοτάτη, της οποίας οι προσπάθειες για τη σύμπτυξη συμμαχιών δε μπόρεσαν να της αποφέρουν ένα ουσιαστικό και σταθερό αποτέλεσμα.

4. Οι προσπάθειες για ειρήνευση στη διάρκεια του πολέμου και η υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του 1479.

Ο Ά βενετο-οθωμανικός πόλεμος υπήρξε από τους μεγαλύτερους σε διάρκεια σε σύγκριση με τους άλλους πέντε- αν εξαιρέσουμε τον εικοσαετή και πλέον Κρητικό πόλεμο- που διεξήχθησαν ανάμεσα στις δύο αντιπάλους, μέσα σε διάστημα τεσσάρων αιώνων. Κατά τη μακρόχρονη αυτή περίοδο, που οι εχθροπραξίες γνώρισαν ποικίλες φάσεις έγιναν προσπάθειες για ειρήνευση, καθώς και τα δύο μέρη επιθυμούσαν τον τερματισμό αυτής της διαμάχης ο καθένας για τους δικούς του λόγους και ανάλογα με τις συνθήκες που επικρατούσαν τη δεδομένη χρονική στιγμή. Η απεμπλοκή από τις πολεμικές συρράξεις κατέστη ένα ζητούμενο τόσο από το Μωάμεθ, ο οποίος σε ορισμένες περιπτώσεις ένιωθε πεισμένος, όσο και από τη Γαληνοτάτη, τα κίνητρα της οποίας σχετίζονταν κυρίως με την οικονομική παράμετρο του αγώνα που είχε αναλάβει. Η οικονομική αυτή πλευρά είχε δύο συνιστώσες: Αφενός ήταν υποχρεωμένη να ξοδεύει μεγάλα ποσά για τη διεξαγωγή των πολεμικών επιχειρήσεων³⁴⁸ και αφετέρου οι εμπορικές της δραστηριότητες που ήταν λόγος

³⁴⁷ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 47 και ιδιαίτερα υποσημ. 3.

³⁴⁸ Είναι χαρακτηριστικό ότι πολύ συχνά εκφράζονταν παράπονα για τη μισθοδοσία των στρατιωτών, η οποία δεν γινόταν κανονικά, με αποτέλεσμα αυτοί κατά περιπτώσεις να εκτρέπονται σε ληλασίες, βλ. Sathas, *Documents inédits*, τ. 6, σ. 78 κ.εξ., πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 36-7, 39. Οι δυσκολίες αυτές φαίνονται και από τις διαταγές που στέλνονταν από τη μητρόπολη στις αποικίες ανάμεσα στις οποίες ένα σημαντικό μέρος αφορούσε καθυστερημένες πληρωμές ή οχρωματικά έργα και προμήθειες που έπρεπε να γίνουν και που βέβαια απαιτούσαν το ανάλογο κόστος, βλ. σχετικά Σ. Γ. Πλουμίδα, *Ειδήσεις δια το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540)*,

ύπαρξης για εκείνη, μέσα σε τέτοιες συνθήκες δεν ήταν δυνατό να συνεχίζονται απρόσκοπτα.

Κύριο χαρακτηριστικό των συνομιλιών αυτών ήταν ότι πραγματοποιήθηκαν με πρωτοβουλία του Οθωμανού σουλτάνου, ο οποίος αν και δυνατότερος έδειχνε πως τον απασχολούσε έντονα ο πόλεμος με τη Βενετία και προσπαθούσε να απαλλαγεί από αυτόν κερδίζοντας τα μεγαλύτερα δυνατά οφέλη. Προφανώς και για εκείνον η πολεμική σύρραξη με τη Γαληνοτάτη αποτελούσε ένα πρόβλημα που συνεπαγόταν σπατάλη δυνάμεων και ενδεχομένως προσπαθούσε να εκμεταλλευτεί τη μειονεκτικότερη θέση της επιτυγχάνοντας μία γρήγορη και συμφέρουσα απεμπλοκή. Ίσως γι' αυτό και οι απόπειρες επίτευξης ειρήνης ήταν κυλιόμενες, άσχετα αν τελικά χρειάστηκε να περάσουν δεκαέξι ολόκληρα χρόνια μέχρι να πεισθεί η Γαληνοτάτη να δεχτεί κάποιο συμβιβασμό.

Σύμφωνα με το Th. Stavrides η πρώτη απόπειρα για την επίτευξη ειρήνης πραγματοποιήθηκε το καλοκαίρι του 1465, όταν ο Μαχμούτ πασάς έστειλε μια αντιπροσωπεία στην πόλη των Τεναγών προκειμένου να διαπραγματευτεί ειρήνη. Η πρωτοβουλία αυτή είχε τη σύμφωνη γνώμη του Μωάμεθ, ο οποίος εκείνη την περίοδο αντιμετώπιζε ορισμένα προβλήματα υγείας, που είχαν αμβλύνει κάπως τις αντοχές του με συνέπεια να τον οδηγήσουν σε σκέψεις τερματισμού του πολέμου³⁴⁹. Οι Βενετοί φάνηκαν πρόθυμοι να συζητήσουν την προοπτική αυτή και να εξετάσουν τους όρους που ζητούσε η οθωμανική

Πελοποννησιακά τ. 8, 1971, σ. 261-275, του ίδ., Έγγραφα για τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο (1444-1510), *ΕΕΒΣ* τ. 39-40, 1972-73, σ. 493-501 και επίσης του ίδ., Συλλογή εγγράφων για τις βενετοκρατούμενες Μεθώνη και Κορώνη (1465-1502), *Πελοποννησιακά* τ. 10, 1974, σ. 155-64.

³⁴⁹ F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 242-43, όπου ο συγγραφέας γράφει χαρακτηριστικά: «*The Grand Turk, it was said, was in poor health; he had grown so fat that he could not ride and was in no condition to endure hardship*». Αυτή είναι μια εικόνα που έρχεται σε άμεση αντίθεση με όσα ξέρουμε γενικά για το Μωάμεθ, την προσωπικότητα και τη φυσική του κατάσταση: Βλ. σχετικά Α. Σαββίδης, *Δοκίμια*, σ. 64-65 και 80. Ίσως τότε να είχαν εμφανιστεί τα πρώτα σημάδια της ποδάγρας, η οποία επρόκειτο να τον ταλαιπωρήσει και που ήταν και η αιτία του θανάτου του. (Είναι ενδιαφέρον ότι και ο Πίος Β΄ έπασχε από την ίδια ασθένεια!).

πλευρά, στέλλοντας κι εκείνοι με τη σειρά τους μια δική τους πρεσβεία στην Κωνσταντινούπολη³⁵⁰. Εκεί ο βάιλος της Paolo Barbarigo πληροφόρησε το μέγα βεζύρη Μαχμούτ πασά, ότι παρά τη δέσμευση που υπήρχε με τη σύμμαχο Ουγγαρία, το κράτος του ήταν ανοικτό στην προοπτική της υπογραφής ειρήνης. Οι συνομιλίες όμως δεν είχαν ευνοϊκή έκβαση, καθώς υπήρξε διαφωνία σχετικά με τους όρους και ο κυριότερος λόγος ήταν η κατοχή της Πελοποννήσου, που αποτελούσε στην ουσία και μια από τις βασικές αιτίες της έριδας, ενώ ο Μαχμούτ πασάς γινόταν όλο και πιο αλαζονικός δυσχεραίνοντας τις διαπραγματεύσεις και απομακρύνοντας το ενδεχόμενο συμφωνίας³⁵¹. Κάτω από αυτές τις συνθήκες και αδυνατώντας να βρουν μια χρυσή τομή η Γαληνοτάτη και η Οθωμανική αυτοκρατορία παρέμειναν σε εμπόλεμη κατάσταση.

Τον επόμενο χρόνο ακολούθησε μια δεύτερη απόπειρα για τον τερματισμό του πολέμου, η οποία εκδηλώθηκε και πάλι εκ μέρους του Μωάμεθ. Οι σχετικές προτάσεις στη Βενετία έγιναν και πάλι δια μέσου του Μαχμούτ Πασά, ο οποίος έστειλε στη Βενετία ως αντιπρόσωπό του έναν Εβραιοκρητικό ονόματι Δαβίδ³⁵². Πριν ακόμα συμβεί αυτό, η βενετική Σύγκλητος είχε πληροφορηθεί πως ο σουλτάνος ήταν πρόθυμος να διαπραγματευθεί εκ νέου μαζί τους, καθώς βιαζόταν να τερματίσει τον πόλεμο προκειμένου να

³⁵⁰ Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 212-13. Μία διαφορετική εκδοχή σχετικά με την πρώτη αυτή προσπάθεια παρουσιάζει ο C. Imber. Σύμφωνα με αυτή, η πρεσβεία του Μαχμούτ Πασά έφθασε στη Βενετία στις 10 Ιουλίου του 1464 δηλαδή ένα έτος νωρίτερα και μάλιστα λίγο πριν γίνει το ξεκίνημα της αποτυχημένης σταυροφορικής προσπάθειας του πάπα Πίου Β'. Κατά το συγγραφέα στην περίπτωση αυτή υπερίσχυσε η φιλοπόλεμη μερίδα, η οποία και δεν πλειοδοτούσε για μια συνθήκη ειρήνης με την Οθωμανική αυτοκρατορία, καθώς στήριζε τις ελπίδες της στη συμμαχία με τον πάπα και το δούκα της Βουργουνδίας. Ως εκ τούτου η πρόταση απορρίφθηκε και δεν δόθηκε συνέχεια στις διαπραγματεύσεις: C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 190. Η εκδοχή αυτή του Imber όμως είναι λανθασμένη. Όσον αφορά την πρώτη αυτή απόπειρα για ειρήνη, η εκδοχή του Stavrides είναι η σωστή, καθώς βασίζεται σε αδιαμφισβήτητα αρχειακά τεκμήρια. Την ίδια περίπου εκδοχή συναντάμε και στη *Storia di Venezia*, ό.π., σ. 67. Πρβλ. και F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 241 κ.εξ., όπου επίσης αναφέρεται το 1465 ως η χρονολογία έναρξης των πρώτων διαπραγματεύσεων.

³⁵¹ Βλ. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 243 και *Storia di Venezia*, ό.π., σ. 67.

³⁵² Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 213.

αντιμετωπίσει τον Ουζούν Χασάν³⁵³. Αξίζει να σημειωθεί, ότι ο Μωάμεθ εκτός από τις προτάσεις για ειρήνη προηγουμένως θέλησε να καταφύγει στον ίδιο διπλωματικό ελιγμό με αυτόν που είχαν επιχειρήσει οι αντίπαλοί του: Προσπάθησε να πείσει το δούκα του Μιλάνου να επιτεθεί στη Βενετία³⁵⁴. Με αυτή την τακτική έλπιζε να δημιουργήσει έναν αντιπερισπασμό στην ιταλική χερσόνησο που θα δημιουργούσε προβλήματα στη Γαληνοτάτη και θα την ανάγκαζε να σταματήσει τον πόλεμο μαζί του. Αυτή θα ήταν μία εύλογη κατάληξη, αν αναλογιστεί κανείς πως αν η Οθωμανική αυτοκρατορία δεν επιθυμούσε να απασχολεί το στρατό της σε πολλαπλά μέτωπα, το βενετικό κράτος που δεν διέθετε ανάλογο πολεμικό μηχανισμό δυσκολευόταν ακόμη περισσότερο.

Οι σουλτανικές προτάσεις για ειρήνη βρήκαν απήχηση στη Βενετία, η οποία έτσι και αλλιώς διαπίστωνε ότι οι πολεμικές της επιχειρήσεις δεν σημείωναν επιτυχία στο βαθμό που θα ήθελε, οπότε ίσως αυτές μπορούσαν να εξελιχθούν σε μια ευνοϊκή ευκαιρία απεμπλοκής. Κι αυτό παρά τις προσπάθειες του πάπα και του βασιλιά της Νεάπολης να αποτρέψουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο, κάνοντας προσφορές για χρηματική ενίσχυση³⁵⁵. Η Δημοκρατία όμως έμεινε ασυγκίνητη και προώθησε τις διαπραγματεύσεις στέλνοντας τον Ιούλιο του 1466 στην Κωνσταντινούπολη τον Giovanni Capello, προσπαθώντας ταυτόχρονα να συμπεριλάβει στη συμφωνία και τον βασιλιά της Ουγγαρίας³⁵⁶.

Μνεία των διαπραγματεύσεων αυτών κάνει και ο Βυζαντινός ιστοριογράφος Κριτόβουλος, ο οποίος όμως παραλείπει να αναφέρει ότι η πρωτοβουλία για τη

³⁵³ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 194. Οι προθέσεις του σουλτάνου έγιναν γνωστές όταν ο Μωάμεθ θέλησε να χρησιμοποιήσει ως μεσολαβητή τον Γεώργιο Καστριώτη ή Σκεντέρμπεη, ο οποίος όμως αρνήθηκε να αναλάβει το ρόλο αυτό μολονότι η Βενετία είχε εκδηλώσει ενδιαφέρον γι' αυτές τις προτάσεις ειρήνης.

³⁵⁴ C. Imber, *Ottoman Empire*, ό.π.

³⁵⁵ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 196.

³⁵⁶ Λεπτομέρειες για τη βενετική αποστολή στην Κωνσταντινούπολη βλ. στον Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 213-218, με τις παραπομπές στις σχετικές πηγές.

διεξαγωγή τους οφειλόταν στο Μωάμεθ. Αντίθετα αφηγείται τα γεγονότα από τη στιγμή που η βενετική αντιπροσωπεία έφθασε στην Κωνσταντινούπολη, επιρρίπτοντάς της μάλιστα την ευθύνη για το αδιέξοδο στο οποίο έφθασαν³⁵⁷. Σύμφωνα με τα λεγόμενά του οι δύο πλευρές δεν κατέληξαν σε συμφωνία εξαιτίας της επιμονής των Βενετών να διατηρηθεί το εδαφικό status quo πριν το ξεκίνημα του πολέμου, έναν όρο τον οποίο ο Μωάμεθ δεν μπορούσε να δεχθεί επ' ουδενί.

Ένας ακόμη λόγος αποτυχίας των συνομιλιών για ειρήνευση σχετιζόταν με τις ραδιουργίες των αντίπαλων ιταλικών κρατών, όπως τουλάχιστον υποστηρίζει ο βενετός χρονικογράφος Domenico Malipiero. Σύμφωνα με τη δική του μαρτυρία το Συμβούλιο των Φλωρεντίνων έδωσε στον Μαχμούτ πασά την πληροφορία ότι η Βενετία ήταν έτοιμη να κλείσει ειρήνη με το Μωάμεθ, καθώς αντιμετώπιζε την απειλή ενός πολέμου στην Ιταλία από τον πάπα, τη Φλωρεντία και άλλα ιταλικά κράτη³⁵⁸.

Το διάστημα των διαπραγματεύσεων σφραγίστηκε από τις απειλές του Μαχμούτ πασά για κλιμάκωση του πολέμου εναντίον της Δημοκρατίας με περαιτέρω ενίσχυση των οθωμανικών δυνάμεων και με ότι αυτό συνεπαγόταν³⁵⁹. Η άρνηση των Βενετών να δεχθούν την ειρήνη με τους όρους που εξυπηρετούσαν το σουλτάνο τερμάτισε τις διαπραγματεύσεις με την αποπομπή τους από τον ίδιο αν πιστέψουμε τα λόγια του όπως τα μεταφέρει ο Κριτόβουλος: «άπιτε κάλλιον βουλευσόμενοι, ει γε τυχείν ειρήνης βούλοισθε και σπονδών παρ' εμού. Ήτει γαρ αυτούς, ας έλαβον νήσους, Ίμβρον και Λήμνον, και φόρον ετήσιον καταβαλέιν αυτώ»³⁶⁰.

³⁵⁷ Κριτόβουλος, έκδ. Grecu, σ. 349.

³⁵⁸ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 41. Πρβλ. και Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 215, καθώς και J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 336 και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 196.

³⁵⁹ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 42. Πρβλ. Και τα σχόλια του Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 217-18.

³⁶⁰ Βλ. Κριτόβουλος, ό.π.

Την περίοδο 1467-1468 επαναλήφθησαν οι επαφές ανάμεσα στα δύο αντιμαχόμενα μέρη, όταν ο Μαχμούτ πασάς φρόντισε να διοχετεύσει εμμέσως στη Γαληνοτάτη την πληροφορία ότι διέκειται ευμενώς σε μια νέα προσέγγιση για ειρήνη. Η Βενετία ανησυχούσε για την έκβαση του πολέμου και κυρίως για την τύχη της σημαντικότερης αποικίας της, της Εύβοιας, γι' αυτό δέχτηκε μάλλον με ανακούφιση τα νέα για ανανέωση των συνομιλιών. Οι προθέσεις της οθωμανικής πλευράς έγιναν γνωστές μέσω ενός Αλβανού ευγενούς, του Alessio Span. Το πιθανότερο ήταν πως στην περίπτωση αυτή, επρόκειτο και για ένα ευφύες διπλωματικό παιχνίδι του Μωάμεθ, ο οποίος βαυκαλίζοντας τη Δημοκρατία με προτάσεις για την πολυπόθητη ειρήνη, αποσκοπούσε στο να την αποκοιμίσει κι έτσι να την αδρανοποιήσει στρατιωτικά³⁶¹.

Την άνοιξη του 1468 η Δημοκρατία αποφάσισε να στείλει τον Leonardo Boldu ως αντιπρόσωπό της στην Κωνσταντινούπολη. Για άλλη μια φορά όμως τα πράγματα κατέληξαν σε αδιέξοδο, καθώς -όπως ήταν αναμενόμενο- ο Μωάμεθ παρέμενε ανένδοτος στην αξίωσή του για την κατοχή ολόκληρης της Πελοποννήσου. Ο σουλτάνος όμως διαπραγματευόταν από θέση ισχύος, μια πολυτέλεια την οποία δεν είχαν οι Βενετοί. Μολαταύτα δεν θέλησαν να κάνουν δεκτή μια τέτοια απαίτηση, με αποτέλεσμα και αυτή η ειρηνευτική προσπάθεια να έχει άδοξο τέλος.

Κατά τα επόμενα έτη και μετά την καταστροφή του Νεγροπόντε οι διεργασίες με σκοπό την παύση των εχθροπραξιών συνεχίστηκαν, καθώς οι Βενετοί έβλεπαν το αδιέξοδο στο οποίο είχαν φθάσει τα πράγματα. Μεσολαβητής αυτή τη φορά ήταν η ίδια η μητριά του Μωάμεθ, η Μάρα Βρανκοβίτς³⁶². Το βενετικό κράτος αποφάσισε να προχωρήσει σε νέες διαπραγματεύσεις με την οθωμανική

³⁶¹ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 198 και Th. Stavrides, *The Sultan of Vezirs*, σ. 219.

³⁶² Για τη Μάρα Βρανκοβίτς βλ. D. M. Nicol, *The Byzantine lady. Ten portraits 1250-1500*, Cambridge U.P., 1994, σ. 110-19, πρβλ βιβλιογραφία στους Σάνια Μεσάνοβιτς-Ν. Νικολούδη, 'Βράνκοβιτς Μάρα', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 184-85.

Πύλη και στις 12 Μαρτίου του 1471 έφθασαν στην Κωνσταντινούπολη ως πρεσβευτές της ο Niccolo Cocco και ο Francesco Capello. Οι όροι τους οποίους έθεσε ο σουλτάνος ουσιαστικά σήμαιναν την επιστροφή στο εδαφικό καθεστώς που ίσχυε πριν την έναρξη του πολέμου, οπότε οι Βενετοί θα ήταν υποχρεωμένοι να απεμπολήσουν τα κυριαρχικά τους δικαιώματα σε περιοχές που είχαν ήδη καταλάβει στην Πελοπόννησο και στο Αιγαίο.

Όπως ισχυρίζεται ο Malipiero η βενετική περηφάνια δεν θα μπορούσε να δεχθεί τέτοιους όρους για τον επιπρόσθετο λόγο ότι προσδοκούσαν να αποκομίσουν οφέλη από τη σχεδιαζόμενη συμμαχία με τον πάπα Σίξτο Δ΄ και στην οποία θα συμμετείχαν οι βασιλείς της Γαλλίας και της Νεάπολης³⁶³. Κατά συνέπεια η βενετική πλευρά απέρριψε τις προτάσεις αυτές και διέκοψε τις συνομιλίες. Μία νέα απόπειρα του Μωάμεθ να τους επαναφέρει στο τραπέζι των διαπραγματεύσεων το φθινόπωρο του 1472 δεν είχε κανένα αποτέλεσμα³⁶⁴.

Για λίγο διάστημα δεν εκδηλώθηκε καμία κίνηση είτε από την οθωμανική, είτε από τη βενετική πλευρά με σκοπό τον τερματισμό του πολέμου. Οι Βενετοί πάντα διατηρούσαν την ελπίδα ότι θα κατάφερναν να έρθουν σε κάποια συνεννόηση με τον Μωάμεθ και αυτός ήταν άλλωστε ο λόγος που πάντα προσέρχονταν στις συζητήσεις για την υπογραφή συνθήκης ειρήνης άσχετα αν αυτές δεν καρποφορούσαν στο τέλος. Το φθινόπωρο του 1475 δημιουργήθηκε μια νέα ευκαιρία για διπλωματικές διαπραγματεύσεις και πάλι μέσω της Μάρας Brankovic, η οποία βρέθηκε στο νησί της Κέρκυρας κομίζοντας ειδήσεις που αφορούσαν την πρόθεση του σουλτάνου να επαναλάβει τις προτάσεις για ειρήνη³⁶⁵.

³⁶³ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 69-70. Πρβλ. και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 204.

³⁶⁴ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 212.

³⁶⁵ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 112-13. Ο M. Sanudo επίσης μνημονεύει τις επαφές με τη Μάρα Μπράνκοβιτς, τοποθετώντας όμως τις πρώτες διερευνητικές συναντήσεις το 1474, *Le Vite dei Dogi (1474-1494)*, v. I. Padova 1939, σ. 4-5. Πρβλ και C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 225. Στο γεγονός

Η πρόταση για την έναρξη νέων διαπραγματεύσεων ωστόσο είχε και τους πολέμιούς της εντός του Μεγάλου Συμβουλίου, το οποίο συγκλήθηκε προκειμένου να συζητήσει την υπόθεση. Ένα μέρος των ευγενών αντιτίθετο στην ιδέα να προβούν σε νέες διαπραγματεύσεις με το σουλτάνο υπολογίζοντας και στη συμμαχία με τον Ουζούν Χασάν. Ήταν προφανές ότι η Βενετία δεν ήταν ακόμα έτοιμη να καταθέσει τα όπλα όσο πίστευε ότι μπορούσε να βρει στηρίγματα και βοήθεια από άλλες δυνάμεις. Ο δόγης Pietro Mocenigo³⁶⁶ όμως δεν έτρεφε αυταπάτες και γνώριζε ότι το συμφέρον της πατρίδας του ήταν να καταλήξει σε κάποια συμφωνία με το σουλτάνο³⁶⁷. Χρειάστηκαν όμως δύο ολόκληρες ημέρες για να πείσει το Μεγάλο Συμβούλιο για την αναγκαιότητα αυτή³⁶⁸. Μία νέα πρεσβεία στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη δίχως όμως να επιτύχει τίποτα καθώς τον Οκτώβριο του ίδιου χρόνου οι διαπραγματεύσεις σταμάτησαν.

Τρία χρόνια αργότερα το 1478 οι Βενετοί αξιοποιώντας μία νέα πρόσκληση εκ μέρους του Μωάμεθ εξουσιοδότησαν τον Tommaso Malipiero, να μεταβεί στην Κωνσταντινούπολη και να συνεχίσει τις συνομιλίες που είχαν διακοπεί το 1475³⁶⁹. Οι Βενετοί είχαν αποδεχθεί πλέον το γεγονός ότι μόνον η ειρήνη θα διασφάλιζε τα συμφέροντά τους και έπρεπε να την επιδιώξουν με κάθε τρόπο³⁷⁰. Οι διαπραγματεύσεις όμως δεν σημείωναν πρόοδο με αποτέλεσμα ο Βενετός απεσταλμένος να ζητήσει οδηγίες από το κράτος του για το τα έπρεπε να πράξει. Οι εντολές που του δόθηκαν, του έδιναν την άδεια να δεχθεί τους

αναφέρεται και ο J. J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, σ. 344. Για προσπάθειες ειρήνης το 1475 κάνει λόγο και ο Κ. Σάθας, χωρίς όμως λεπτομερέστερες αναφορές, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 23.

³⁶⁶ Για τον δόγη P. Mocenigo βλ. M. Sanudo, *Le Vitae dei Dogi*, ό.π., σ. 4.

³⁶⁷ J.J. Norwich, *Ιστορία της Βενετίας*, ό.π.

³⁶⁸ C. Imber, *Ottoman Empire*, ό.π.

³⁶⁹ D. Malipiero, *Annali Veneti*, σ. 117-18. Για τις διαπραγματεύσεις αυτές πρβλ. και V.L. Ménage, *Seven Ottoman documents from the reign of Mehmed II*, S. M. Stern (ed.), *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford 1965.

³⁷⁰ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 236.

όρους που θα ζητούσε ο σουλτάνος. Οι συνθήκες είχαν ωριμάσει ώστε η Γαληνοτάτη να περάσει στο στάδιο του συμβιβασμού.

Τον Ιανουάριο του 1479 η βενετική Σύγκλητος αντιμετωπίζοντας το ενδεχόμενο εισβολής του Μωάμεθ στην ιταλική χερσόνησο³⁷¹ έσπευσε να ζητήσει ειρήνη μέσω του αντιπροσώπου της Giovanni Dario³⁷². Ο τελευταίος ήταν εξουσιοδοτημένος να ικανοποιήσει όλες τις απαιτήσεις του σουλτάνου προσπαθώντας ταυτόχρονα να υπερασπιστεί όσο καλύτερα μπορούσε τα εμπορικά συμφέροντα του κράτους του στην Ανατολή³⁷³.

Το πείσμα που είχε δείξει κατά τα προηγούμενα έτη οδήγησαν τελικά τη Γαληνοτάτη σε ένα συμβιβασμό αρκετά οδυνηρό για εκείνη. Στις 25 Ιανουαρίου υπεγράφη η συνθήκη ειρήνης³⁷⁴ που τερμάτιζε τον δεκαεξαετή πόλεμο ανάμεσα στη Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου και την Οθωμανική αυτοκρατορία με τους εξής όρους³⁷⁵:

³⁷¹ Βλ. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 366, όπου αναφέρεται χαρακτηριστικά: «*The Venetians were also haunted by the fear of looking once again from the campanile of St. Mark's upon fires lit in the nearby valleys of the Tagliamento and the Isonzo by the Turkish "sackers" (saccomani)*».

³⁷² Σχετικά με τον Giovanni Dario και την αποστολή του στον Μωάμεθ βλ. F. Babinger, *Ioannes Darius (1414-1494), Sachwalter Venedigs in Morgenland und sein griechischer Umkreis*, Sitzunberichte der Bayerrischen Akademie der Wissenschaften, Philologische-Historische Klasse 1961.

³⁷³ F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 368.

³⁷⁴ Αναφορές για το γεγονός της υπογραφής της συνθήκης ειρήνης βλ. στα Βραχέα Χρονικά, σ. 519, Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 119, K. Hopf, *Croniques Greco-Romanes*, σ. 268, (όπου όμως δίνεται η λανθασμένη ημερομηνία 28 Φεβρουαρίου 1478), καθώς και M. Sanudo, *Le Vite dei Dogi*, σ. 136-37 και 139-42.

³⁷⁵ Για τους όρους της συνθήκης του 1479 βλ. F. Babinger, *Mehmed the Conqueror*, σ. 369. Πρβλ. και R. Cessi, *Storia della Repubblica di Venezia*, σ. 422-23, I. Χασιώτη, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *IEE* τ. Ι', σ. 274-75. Για το κείμενο της συνθήκης (στα ελληνικά) βλ. F. Miklosich-J. Muller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, v. 3, Vienna 1870, (ανατύπ. Αθήνα 1996), σ. 295-98. Επίσης R. Predelli, *Commemoriali*, σ. 228, 230 και 231 για την εγκατάσταση του βενετού βαίλου (Benedetto Trevisano). Πρβλ. και *Documenti Turchi dell' Archivio di Stato di Venezia*, (a cura di Maria-Pia Pedani Fabris), Venezia 1994, σ. 3-10, όπου όμως έχουμε μόνο περίληψη των εγγράφων.

1. Η Βενετία θα παρέδιδε το νησί της Λήμνου και την ορεινή περιοχή της Μάνης στους Οθωμανούς, ενώ παραιτείτο από κάθε αξίωση στο νησί της Εύβοιας.
2. Όλες οι περιοχές που είχαν καταληφθεί από τη Γαληνοτάτη στη διάρκεια του πολέμου θα επιστρέφονταν στην Οθωμανική αυτοκρατορία μέσα σε διάστημα δύο μηνών, ενώ της επιτρεπόταν να αποσύρει τις φρουρές της και να λάβει τα όπλα και τον εξοπλισμό της. Αντίστοιχα ο σουλτάνος αναλάμβανε την υποχρέωση να επιστρέψει τις βενετικές πόλεις και περιοχές που είχε καταλάβει στην Πελοπόννησο, την Αλβανία και τη Δαλματία. Όσες περιοχές είχαν επιλέξει με δική τους βούληση να υπαχθούν στο αποικιακό κράτος της Βενετίας ή να τεθούν υπό την προστασία της θα αντιμετωπίζονταν ως Βενετοί πολίτες.
3. Η Δημοκρατία του Αγίου Μάρκου υποχρεωνόταν στο εξής να καταβάλει έναν ετήσιο φόρο της τάξεως των 10.000 χρυσών δουκάτων, ενώ της επιτρεπόταν να διατηρεί ένα βαίλο στην Κωνσταντινούπολη ως μόνιμο διπλωματικό της αντιπρόσωπο³⁷⁶. Παράλληλα μέσα σε δύο χρόνια όφειλε να πληρώσει το ποσό των 100.000 χρυσών δουκάτων ως ένα είδος πολεμικής αποζημίωσης.

Η συνθήκη αυτή επικυρώθηκε επίσημα πρώτα από το σουλτάνο και στις 25 Απριλίου και από το δόγη Giovanni Mocenigo³⁷⁷. Μέσα στα επόμενα έτη υπήρξαν ορισμένες επαφές για την οριστική διευθέτηση των μεταξύ τους συνόρων³⁷⁸ η επιτυχία όμως ήρθε για τους Βενετούς λίγα έτη αργότερα όταν

³⁷⁶ Σχετικά την αποστολή Βενετού βαίλου στην Κωνσταντινούπολη βλ. απόφαση του Μεγάλου Συμβουλίου, A.S.V., Maggior Consiglio, Deliberazioni-Regina (1455-1479), σ.

³⁷⁷ C. Imber, *Ottoman Empire*, σ. 241.

³⁷⁸ Για το θέμα αυτό βλ. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 25-30. Επίσης A. Bombaci, *Nuovi Firmani Greci di Maometto II*, *Byzantinische Zeitschrift* v. 47, 1954, σ. 298-307, καθώς και Diana

κατάφεραν να καταργήσουν τους επαχθείς οικονομικούς όρους της συνθήκης³⁷⁹. Ο πολυετής αγώνας με τους Οθωμανούς αν κρίνουμε από τους επόμενους πολέμους αποδείχτηκε μία σκληρή δοκιμασία για τους Βενετούς, ενώ ταυτόχρονα αποτέλεσε και τον πρώτο γύρο μιας αντιπαράθεσης που κράτησε μέχρι και το 18^ο αιώνα³⁸⁰.

Gilliland Wright, *After the Serenissima and the Grand Turk made Love*, ό.π. Αναλυτικότερα για τις προσπάθειες διευθέτησης των συνόρων κατά τα επόμενα έτη βλ. Miklosisch-Muller, ό.π., σ. 298-309.

³⁷⁹ Ι. Χασιώτης, *ΙΕΕ* τ. Γ', 1974, ό.π. σ. 274.

³⁸⁰ Βλ. και P. Preto, *Venezia e I Turchi*, Firenze 1975, σ. 32.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΠΕΜΠΤΟ

Οι Ελληνικοί πληθυσμοί στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου: Στάση, συμβολή και συνέπειες.

Μία πολύ σημαντική παράμετρος του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, η οποία θα άξιζε να αποτελέσει αντικείμενο ειδικής και ενδελεχούς έρευνας, είναι η ανάμειξη των ελληνικών πληθυσμών στη διάρκεια των εχθροπραξιών και οι συνέπειες τις οποίες υπέστησαν εξαιτίας των πολεμικών συγκρούσεων, που αναπόφευκτα οδήγησαν σε σημαντικές μεταβολές δημογραφικού χαρακτήρα³⁸¹.

Οι πληθυσμοί στους οποίους αναφερόμαστε, είτε εντάσσονταν σε περιοχές οι οποίες παλαιότερα υπάγονταν στη βυζαντινή αυτοκρατορία ή τελούσαν υπό μακροχρόνια λατινική κυριαρχία και κατέληξαν μετά το 1453 να γίνουν «μήλον της έριδος», καθώς διεκδικούνταν από δύο νέους υποψήφιους κυριάρχους. Ευρισκόμενοι μεταξύ δύο «μεγάλων δυνάμεων» της εποχής η στάση τους μπορεί να χαρακτηριστεί άλλοτε ως παθητική και άλλοτε ως ενεργητική, εφόσον σε ορισμένες περιπτώσεις επέλεξαν να εμπλακούν στα

³⁸¹ Γενικά για τη συμμετοχή και τις συνέπειες που υπέστησαν οι ελληνικοί στη διάρκεια του Α΄ αλλά και των κατοπινών βενετο-οθωμανικών συγκρούσεων, βλ. Ι. Χασιώτης, Προμηνύματα, αίτια και συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων στην ελληνική Ανατολή κατά τον 15^ο, 16^ο και 17^ο αι., *ΙΕΕ* τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 258-61. Ειδικότερα για την Πελοπόννησο, βλ. εδώ πιο κάτω, σημ. 31 κ.εξής. Γενικότερα για τη δημογραφία και την κοινωνία και οικονομία των οθωμανικών κτήσεων του ελλαδικού χώρου από τον 15^ο αιώνα και εξής βλ. Ν. Τοντόροφ, *Η βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αι. Κοινωνική, οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μετφ. Έφη Αβδελά-Γεωργία Παπαγεωργίου, τ. 1-2, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1986, ιδιαίτερα τ. 1, μέρος Α1, σ. 27-118. επίσης ΒΛ. Σπ. Ασδραχάς, *Μηχανισμοί και αγροτική οικονομία στην Τουρκοκρατία, 15^{ος}-16^{ος} αι.*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1978 και του ίδιου (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1979 (συλλογικό έργο). Μια πιο συστηματική έρευνα και ανάλυση για το θέμα αυτό απαιτεί τη συγκριτική μελέτη βενετικών και οθωμανικών πηγών, η οποία αυτή τη στιγμή δεν είναι εφικτή, καθώς χρειάζεται ενδελεχής έρευνα για την ανεύρεση τέτοιων στοιχείων προκειμένου να εξαχθούν ασφαλή συμπεράσματα για το πληθυσμό των περιοχών στις οποίες έλαβαν χώρα πολεμικά γεγονότα την περίοδο 1463-1479.

γεγονότα συνειδητά, τασσόμενοι υπέρ του ενός αντιπάλου ή προσχωρώντας στην επικράτεια του άλλου. Ήδη στα προηγούμενα κεφάλαια είδαμε παραδείγματα περιοχών που διάλεξαν να ενσωματωθούν αυτοβούλως στην οθωμανική αυτοκρατορία, όπως η Λήμνος ή να τεθούν υπό την προστασία της Γαληνοτάτης, όπως η Μονεμβασιά.

Σε όλα τα παραπάνω πρέπει να συνυπολογιστούν και τα όσα υφίσταντο παρά τη θέλησή τους, καθώς δεν ήταν λίγες οι φορές που υποχρεώθηκαν να εγκαταλείψουν τις εστίες τους στα πλαίσια αναγκαστικών μετακινήσεων που επιβλήθηκαν κυρίως από την οθωμανική εξουσία³⁸² ή να πάρουν πρωτοβουλία οι ίδιοι και να περάσουν σε ασφαλέστερες περιοχές, όπου θα είχαν τη δυνατότητα να την αποφύγουν³⁸³. Πέρα από τον εκπατρισμό συνηθισμένη πρακτική ήταν και οι αρπαγές κατοίκων που στρατολογήθηκαν ή ναυτολογήθηκαν βίαια, πέρα από τα φυσικά επακόλουθα ενός πολέμου δηλαδή τις σφαγές και τις λεηλασίες, που είχαν ως συνέπεια την αφαίμαξη των ελληνικών πληθυσμών, γεγονός που οδηγούσε σε σοβαρές δημογραφικές αλλαγές.

1. Η στάση των ελληνικών πληθυσμών στη διάρκεια του πολέμου.

³⁸² Για τις μετακινήσεις αυτές των πληθυσμών κάνει λόγο ο Γ. Φίνλεϋ αναφέροντας χαρακτηριστικά ότι «η μετατόπιση των κατοίκων πολλών περιοχών από το Μωάμεθ το Β΄ προκάλεσε μεγάλη καταστροφή στις περιουσίες και άπειρες απώλειες σε ζωές», Γ. Φίνλεϋ, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, επιμέλεια Τ. Βουρνάς, Αθήνα 1957, σ. 88. Πρβλ. και το σχόλιο του Κ. Άμαντου, «οι βενετοτουρκικοί πόλεμοι κατέστρεψαν και τας φραγκοκρατούμενας ελληνικάς χώρας και τους ελληνικούς πληθυσμούς». Κ. Άμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από τον 11^ο αιώνα μέχρι τον 1821*, Αθήνα, τ. Α΄, ΟΕΒ, 1955, τ. Α΄, σ. 150.

³⁸³ Συνήθως επρόκειτο για μετοικεσίες των κατοίκων σε βενετοκρατούμενες περιοχές όπως γινόταν κατεξοχήν στην Πελοπόννησο, όπου πολλοί από αυτούς αποφάσιζαν να καταφύγουν στις αποικίες της Γαληνοτάτης, βλ. σχετικά Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Β΄, Θεσσαλονίκη 1968, ανατύπ. 2002, σ. 75-6.

Η εποχή από το 1453 και έπειτα σηματοδότησε μια περίοδο αλλαγών κατά την οποία οι ελληνικοί πληθυσμοί είχαν να αντιπαλέψουν με ποικίλες αντιξοότητες μία από τις οποίες -η δυσκολότερη ίσως- ήταν η ψυχολογική αποδοχή της νέας κατάστασης που άρχισε να διαμορφώνεται με το ξεκίνημα της σταδιακής επικράτησης ενός αλλόθρησκου κυριάρχου. Από πολύ νωρίς οραματίζονταν την αποκατάσταση του γένους των Ρωμαίων μέσα από μία νέα κρατική οντότητα, αποτινάσσοντας την οθωμανική κυριαρχία, αν και ορισμένες φορές επέλεξαν να υποταχθούν σε αυτή οικειοθελώς³⁸⁴. Η ψυχολογία αυτή έπαιξε σημαντικό ρόλο στη στάση που κράτησαν απέναντι στους Βενετούς, οι οποίοι στα μάτια τους το πρώιμο αυτό διάστημα αντιπροσώπευαν μία ισχυρή χριστιανική δύναμη. Την πραγματικότητα αυτή και τις ελπίδες των Ελλήνων προσπάθησε να εκμεταλλευτεί η βενετική πολιτική, καθώς χρειαζόταν τη στήριξή τους προκειμένου να επικρατήσει έναντι του σουλτάνου, οπότε επιδίωξε από την αρχή τον προσεταιρισμό τους, δημιουργώντας μία σχέση αλληλεξάρτησης³⁸⁵. Η προσέγγιση αυτή έγινε εκ μέρους των Βενετών αρχικά σε επίπεδο αρχηγών, τους οποίους ήταν πρόθυμος να ακολουθήσει και ο υπόλοιπος πληθυσμός. Αναφερόμαστε βέβαια σε τοπικούς στρατιωτικούς αρχηγούς, όπως ο Κροκόδειλος Κλαδάς, ο Μιχαήλ Ράλλης, ο Πέτρος Μπούας

³⁸⁴ Για τον τρόπο που αντιμετώπισαν τη νέα αυτή πραγματικότητα οι ελληνικοί πληθυσμοί και τις βλέψεις τους για το μέλλον βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ', σ. 96-102.

³⁸⁵ Ως προς το θέμα αυτό πρβλ. και την άποψη του Γ. Σ. Πλουμίδη, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του Β' και του Γ' Τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974, σ. 4, ο οποίος τον πρόλογο του έργου του υπογραμμίζει πως μετά την πτώση του βυζαντινού κράτους οι Έλληνες αλλάζουν στάση απέναντι στη Βενετία την οποία ως τότε αντιμετώπιζαν ως αντίπαλο (βλ. D. Nicol, *Βυζάντιο και Βενετία-μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2004, πρβλ. και εκτενή βιβλιοπαρουσίαση Φωτεινής Πέρρα, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 16, 2007 [υπό έκδοση]). Μετά την εξάπλωση των Οθωμανών όμως καθίσταται ένα είδος φυσικού συμμάχου απέναντι στους τελευταίους.

και άλλοι, οι οποίοι μπορούσαν να διαθέσουν στους Βενετούς και ανάλογες στρατιωτικές δυνάμεις³⁸⁶.

Από την πρώτη στιγμή που η Γαληνοτάτη έστειλε τις δυνάμεις της στην Πελοπόννησο οι Έλληνες τάχθηκαν στο πλευρό της επαναστατώντας ουσιαστικά κατά των Οθωμανών που πρόσφατα είχαν πάρει στην κατοχή τους τα εδάφη της³⁸⁷. Όταν ο Βενετός στρατηγός d' Este έφθασε στο Ναύπλιο δεν καθυστέρησε να απευθύνει επαναστατική πρόσκληση στους εντόπιους πληθυσμούς, οι οποίοι ανταποκρίθηκαν παίρνοντας τα όπλα³⁸⁸. Μία από τις πρώτες έμπρακτες αποδείξεις της συμπαράστασης και συμμετοχής τους στον αγώνα κατά των Οθωμανών ήταν η συμβολή τους στην προσπάθεια οχύρωσης του Ισθμού με την ανέγερση του τείχους του Εξαμιλίου. Στις εργασίες αυτές έλαβαν μέρος και Έλληνες, τους οποίους σύμφωνα με το Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων επέβλεπε ο Νικολός Μοραΐτης³⁸⁹.

Το μήνυμα του d' Este βρήκε όπως είπαμε άμεση ανταπόκριση, καθώς εξεγέρθηκαν η Λακωνία, η Μεσσηνία η Αχαΐα, όπως και η Αρκαδία³⁹⁰. Πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι Μανιάτες και οι Τσάκωνες γνωστοί για τις φιλεπαναστατικές τους διαθέσεις και τις έντονες τάσεις ανεξαρτησίας και γι' αυτό το λόγο πολλοί Έλληνες άλλων περιοχών της Πελοποννήσου

³⁸⁶ Χ. Γ. Πατρινέλης, *Ο Ελληνισμός κατά την πρώτη Τουρκοκρατία (1453-1669)*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 29. Πρβλ. και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 536.

³⁸⁷ Χρονικόν Περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115: «Και οι χριστιανοί, όπου ήσανε ραγιάδες του Τούρκου, και εγυρίσανε και εδιαβήσανε με τους Βενετζάνους και εσηκώθη ο Μορέας», Πρβλ. και Κ. Βάρφη, *Βενετοτουρκικοί και Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι*, σ. 28.

³⁸⁸ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 556. Πρβλ και Κ. Σάθα, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 12.

³⁸⁹ Χρονικόν Περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115: «Και απάνω εις τους αυτούς κτιστάδες ήτονε ο Νικολός Μοραΐτης και τους ανάγκαζε το γληγορότερο». Πρβλ. και Πατρινέλη ό.π., σ. 29.

³⁹⁰ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 556. Στην εξέγερση των Πελοποννησίων αναφέρεται και ο Θεόδωρος Σπαντούνης, ο οποίος μιλάει ακόμα για σφαγή Τούρκων αξιωματούχων και συγκεκριμένα στην Κόρινθο και τα Καλάβρυτα. Οι πληροφορίες του όμως πρέπει να αντιμετωπίζονται με κάποια επιφύλαξη, Βλ. Κ. Sathas, *Documents inédits*, τ. 9, σ. 160. Περί του Σπαντούνη βλ. εδώ κεφάλαιο 3, σ. 26, υποσημ. 95.

θέλησαν να βρουν καταφύγιο σ' εκείνους³⁹¹. Τους Μανιάτες καθοδηγούσε ο ονομαστός αρχηγός των stradioti Κροκόδειλος Κλαδάς, τον οποίο οι Βενετοί τίμησαν ιδιαίτερα για τις υπηρεσίες του, μετά το τέλος του πολέμου όμως δεν θέλησαν να τον στηρίξουν στις επαναστατικές πρωτοβουλίες του κατά των Οθωμανών, διότι κάτι τέτοιο δεν θα εξυπηρετούσε τη διπλωματία τους απέναντι στο σουλτάνο³⁹². Μέχρι το τέλος του πολέμου το 1479 οι Μανιάτες πολέμησαν με συνέπεια στο πλευρό των Βενετών έχοντας σημαντικές επιτυχίες, καταπροδόθηκαν όμως όταν οι πολιτικές σκοπιμότητες για ειρήνευση οδήγησαν στην εγκατάλειψή τους από τη Γαληνοτάτη³⁹³. Εκτός από τους Μανιάτες συμπορεύτηκαν με τους Βενετούς και οι κάτοικοι άλλων σημαντικών πελοποννησιακών πόλεων, όπως η Πάτρα³⁹⁴, δείχνοντας ότι προτιμούσαν τη βενετική παρουσία και κυριαρχία, καθώς δεν μπορεί να γίνει ακόμα λόγος περί αυτοδιάθεσης των ελληνικών πληθυσμών.

Πέρα από τον πελοποννησιακό χώρο και στην περιοχή του Αιγαίου μία ακόμα περίπτωση σύμπλευσης με τους Βενετούς υπήρξε το νησί της Λήμνου³⁹⁵. Σε αυτό συνετέλεσε καθοριστικά ο τοπικός άρχοντας Γεώργιος Κομνηνός, ένθερμος υποστηρικτής των Βενετών, που με το κύρος του επηρέασε και τη στάση των Λημνίων³⁹⁶. Το γεγονός αυτό είναι αξιοπρόσεκτο αν σκεφθεί κανείς

³⁹¹ Βλ. Α. Κουτσιλιέρης, *Ιστορία της Μάνης, Αρχαία-Μεσαιωνική-Νεότερη*, Αθήνα 1996, σ. 236.

³⁹² Για τη ζωή και τη δράση του Κλαδά βλ. Α. Σαββίδη, *Σελίδες*, σ. 89-97. Περί του θεσμού των stradioti βλ. εδώ κεφάλαιο 3, σ. 26, υποσημ. 78.

³⁹³ Βλ. Κ. Στάππας, *Η Λακωνία κατά την Τουρκοκρατίαν και την Ενετοκρατίαν 1460-1821*, Αθήνα 1993, σ. 13-17.

³⁹⁴ Οι κάτοικοι των Πατρών που είχαν επίσης συνταχθεί με το μέρος των Βενετών είχαν προσπαθήσει να τους αποτρέψουν και από τα λάθη τα οποία έπραξαν όμως δεν εισακούστηκαν, βλ. Στ. Θωμόπουλο, *Ιστορία της Πόλεως Πατρών*, Πάτρα 1950, σ. 403.

³⁹⁵ Για τη Λήμνο βλ. το πολύ καλό λήμμα του Α.Η. de Groot, 'Limni', *EI2* v. V, 1986, σ. 763-64, με πλούσια βιβλιογραφία., καθώς και J. Koder, 'Lemnos', *Tabula Imperii Byzantini*, αρ. 10, Βιέννη 1998, σ. 205-9. Βλ. επίσης Π. Λ. Φραγγέλης, *Λήμνος η φιλτάτη*. τ. Γ': *Μεσαιωνική περίοδος. Βυζάντιο-Φραγκοκρατία*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 2000 (πρβλ. βιβλιοκρισία Α. Σαββίδη, *Βυζαντινά* τ. 22, 2002, σ. 308-9), σ. 140-205.

³⁹⁶ Για τον Γεώργιο Κομνηνό και τη στάση των Λημνίων βλ. Αν. Καψιδέλης, *Η Λήμνος επί Φραγκοκρατίας και η θρυλική Μαρούλα*, Αθήνα 1974, σ. 54-9. Ο Α. Βακαλόπουλος, *Νέος*

ότι λίγα χρόνια πιο πριν η Λήμνος με την προτροπή του ιστορικού Κριτόβουλου είχε αποφασίσει να ενταχθεί στο οθωμανικό κράτος³⁹⁷. Στη συνέχεια όμως μεταστράφηκε αποφασίζοντας να προσχωρήσει στους Βενετούς, πράγμα το οποίο ο Κριτόβουλος αποφεύγει τελείως να μνημονεύσει στο έργο του. Μία ερμηνεία για τη στάση του αυτή θα ήταν ότι πιθανώς εσκεμμένα προτίμησε να το αποσιωπήσει, ενοχλημένος από τη βενετική αυτή επιτυχία, καθώς ουσιαστικά επρόκειτο για αποσκίρτηση των κατοίκων, τους οποίους ο ίδιος είχε πείσει να δεχθούν την οθωμανική κυριαρχία³⁹⁸. Ο Σφραντζής αντίθετα δεν παραλείπει να το αναφέρει συσχετίζοντάς το με την οικειοθελή παράδοση της Μονεμβασιάς την οποία φαίνεται πως δεν ενέκρινε: *«ὡσπερ δη μοιῶς αφελεία και αποτυχία και του κεφαλατικέοντος το της Λήμνου κάστρον, το λεγόμενον Παλαιόκαστρον εκλάπη και μάλλον ο τοιούτος κουλάς αυτού και παρά εξωτερικού τυχόντος και εδόθη προς την αυθεντίαν των Βενετιών»*³⁹⁹. Αντίθετα ο Γεώργιος Κομνηνός αποσπά τα εγκωμιαστικά σχόλια του Χαλκοκονδύλη, τον οποίο χαρακτηρίζει «άνδρα άριστο», καθώς περιγράφει τα τεκταινόμενα στο νησί⁴⁰⁰.

Παρά το γεγονός ότι ειδικά στην Πελοπόννησο μπορούμε να μιλήσουμε για μια κανονική εξέγερση⁴⁰¹, ο σκοπός της δεν ήταν η οριστική απαλλαγή από οποιονδήποτε ξένο κυρίαρχο -ήταν πολύ νωρίς για ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Η σκέψη των ντόπιων πληθυσμών περιοριζόταν στην επιλογή μεταξύ του ενός ή του άλλου κυρίαρχου και όπως φαίνεται κατά τη συγκυρία εκείνη, οι ελληνικοί

Ελληνισμός, τ. Γ', σ. 21, σημειώνει τη διαφορετική στάση ορισμένων 'προεστώτων', οι οποίοι επιθυμούσαν την παράδοση του νησιού στους Οθωμανούς-αυτοί άλλωστε σε συνεννόηση με τον Κριτόβουλο είχαν πρωταγωνιστήσει προκειμένου το νησί να περάσει στα οθωμανικά χέρια απαρτίζοντας τη φιλοτουρκική μερίδα, που σ' εκείνη την περίσταση επικράτησε.

³⁹⁷ Κριτόβουλος, εκδ. Grecu, σ. 241-5.

³⁹⁸ Πρβλ. Αν. Κασιδέλη, ό.π., σ. 57, όπου ο συγγραφέας προβαίνει στην ίδια διαπίστωση, διατυπώνοντας την άποψη ότι η αποσιώπηση ίσως ήταν σκόπιμη.

³⁹⁹ Σφραντζής, εκδ. Grecu, σ. 130.

⁴⁰⁰ Χαλκοκονδύλης, εκδ. Βόννης, σ. 564-65. Πρβλ. και Χρονικόν των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 116.

⁴⁰¹ Πρβλ. και Βάρφη, *Βενετοτουρκικοί και Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι*, σ. 28.

πληθυσμοί στην πλειονότητά τους θεωρούσαν προτιμότερη τη βενετική. Κατά την εκτίμησή τους η βενετική εξουσία θα μπορούσε να αποδειχθεί περισσότερο ανεκτή σε σχέση με την οθωμανική, ενδεχομένως επειδή οι κάτοικοι είχαν τη δυνατότητα μέσω των διοικητικών της θεσμών να αναφέρονται σε αυτήν σε μια προσπάθειά να επιλύσουν προβλήματα που απασχολούσαν τις κοινότητές τους. Το μόνο ζήτημα που θα μπορούσε να δημιουργήσει καχυποψία και αντιπάθεια στους Έλληνες κατοίκους ήταν η καταπίεση της Ορθόδοξης Εκκλησίας από την πλευρά των Καθολικών⁴⁰². Παρόλα αυτά στη διάρκεια του πολέμου έγινε εφικτή μια πρώτη μορφή συλλογικής οργάνωσης, η οποία και εξασφάλισε στους κατοίκους ορισμένα προνόμια. Οι πόλεις στις οποίες υιοθετήθηκε το βενετικό μοντέλο διοίκησης και οργάνωσης ήταν το Αίγιο, η Μάνη, το Γούμερο, το Χελιδόνι και η Ωλενα. Το ίδιο ίσχυσε και στην περίπτωση της Λήμνου⁴⁰³.

Στην εξέταση της στάσης του ελληνικού πληθυσμού ξεχωριστή θέση κατέχει το παράδειγμα των Ευβοιωτών, οι οποίοι αντιμετώπισαν με γενναιότητα και καρτερία τις οθωμανικές επιθέσεις βοηθώντας με ουσιαστικό τρόπο τους Βενετούς στην άμυνα της Χαλκίδας. Άντρες, γυναίκες και παιδιά⁴⁰⁴ έλαβαν

⁴⁰² Βλ. Κ. Άμαντος, ό.π., σ. 150.

⁴⁰³ Για τη διοικητική οργάνωση της Λήμνου μερίμνησε το Μεγάλο Συμβούλιο, ύστερα από απόφαση του οποίου διορίστηκε ένας ρέκτορας, καθώς και οικονομικός υπεύθυνος: A.S.V. Maggior Consiglio-Deliberazioni, Regina (1454-1479), σ. 52v. Πρβλ. σχετικά Αναστασία. Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σ. 248-53.

⁴⁰⁴ Περιγραφικό ως προς το ρόλο των γυναικών είναι το Χρονικό των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 117-18: «Και εκεί εις τους σκοτωμένους ευρέθησαν και γυναίκες αρματωμένες, σκοτωμένες μέσα εις τους άνδρες και επολεμούσανε και αυτές ωσάν παλληκάρια, πανδρεμένες και ανύπαντρες, και εκάμανε ωσάν τις Αμαζόνες του παλαιού καιρού». Πρβλ. και Κ. Σάθα, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 19, «Η ανδρεία των κατοίκων της Χαλκίδος εκραταιούτο αναζωπυρουμένη υπό της των γυναικών, αίτινες εσυντρόφευον αυτούς επί των προμαχώνων, επιμελούμεναι τους πληγωμένους, και πολλάκις πολεμούσαι ανδρικότατα». Με τον ίδιο ηρωισμό πολέμησαν και τα παιδιά, τα οποία κάτω από τις δύσκολες αυτές περιστάσεις εξελίχθηκαν σε δεινούς σκοπευτές προκαλώντας την απορία και το θαυμασμό των πολιορκητών τους: βλ. σχετικά Γ. Γκίκα, *Η άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470*, Αθήνα 1959, σ. 33-5.: «Από τα 1000 παιδιά που μαζευτήκανε διάλεξε τα 500 μεγαλύτερα και τους έδωσε από ένα σιοπέτο και δυο υπέρπυρα για πληρωμή δυο μηνών. Ύστερα απ' αυτό μερικοί πεπειραμένοι σιοπετέροι τους μάθανε το χειρισμό του σιοπέτου και τον τρόπο βολής. Έτσι αυτά τα

μέρος στις μάχες κατορθώνοντας να απωθήσουν τα σουλτανικά στρατεύματα και αν δεν είχε μεσολαβήσει η οφειλόμενη σε δειλία και διστακτικότητα αδράνεια του Nicolo da Canal, ενδεχομένως η υπόθεση της πολιορκίας της Χαλκίδας να είχε εξελιχθεί εντελώς διαφορετικά. Βέβαια στην περίπτωση της Εύβοιας δεν τέθηκε θέμα προσχώρησης, καθώς επρόκειτο ήδη για βενετική αποικία. Έχει όμως μεγάλη σημασία η στάση των κατοίκων, που έδειχνε ότι δεν επιθυμούσε να αλλάξει κυρίαρχο αλλά να παραμείνει η κατάσταση ως είχε.

Κατά τη δεύτερη φάση του πολέμου, το 1475 η Λήμνος γίνεται στόχος του Σουλεϊμάν πασά, ο οποίος επιτίθεται προκειμένου να την καταλάβει. Στο πολεμικό επεισόδιο της Λήμνου πρωταγωνίστρια θα αναδειχθεί μια γυναίκα η Μαρούλα, η οποία πολεμώντας ηρωικά στο χωριό Κοκκίни⁴⁰⁵ μετά το θανάσιμο τραυματισμό του πατέρα της, οδήγησε τους συμπατριώτες της στη νίκη αποσπώντας το θαυμασμό του βενετού ναυάρχου Antonio Loredan. Ο τελευταίος της πρότεινε να επιλέξει σύζυγο ανάμεσα στους καλύτερους Βενετούς αξιωματικούς, με την υπόσχεση ότι η πατρίδα του θα αναλάμβανε την προικοδότησή της⁴⁰⁶. Η Μαρούλα ήταν ένα επώνυμο παράδειγμα γυναικείου ηρωισμού στη διάρκεια του πολέμου αυτού, όπως είδαμε όμως και κατά την πολιορκία της Χαλκίδας, οι γυναίκες δεν υστέρησαν σε πολεμικές αρετές έναντι των ανδρών.

Ανάλογη στάση με αυτή των Ευβοιωτών και των Λημνίων σημειώθηκε και από τους κατοίκους της Ναυπάκτου, όπως μαρτυρείται στο Χρονικό του

παιδιά γίνανε άριστοι σκοπευτές μέσα σε λίγες μέρες. [...] Το γεγονός αυτό έκανε εκστατικούς τους Τούρκους που απορούσαν και λέγανε: 'Τι σιοπέτα είναι αυτά που πρώτα δεν ρίχνανε και τώρα κάνουνε τόσο κακό; '».

⁴⁰⁵ Βλ. Π. Φραγγέλη, *Λήμνος η φιλότατη*, σ. 154.

⁴⁰⁶ Βλ. Κ. Σάθας, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 23. Για τη Μαρούλα της Λήμνου βλ. και Κ. Άμαντος, *Σχέσεις*, σ. 154: «ο Loredan ενήργησε να αμειφθή και τιμηθή η ηρωίς Μαρούλα, της οποίας εξυμνήθη υπό πολλών ποιητών η ανδρεία». Πρβλ. και Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 553. Πρβλ. και τις αναφορές του Φραγγέλη, στο ιδιαίτερο για τη Λημνία ηρωίδα κεφάλαιο, σ. 186-192.

Γαλαξειδίου⁴⁰⁷. Η πόλη αυτή βενετική αποικία από το 1407, δεν είχε την τύχη της Χαλκίδας, καθώς κατάφερε να αντιμετωπίσει με επιτυχία τις επιθέσεις του Σουλεϊμάν Πασά και το αποτέλεσμα αυτό οφειλόταν στην ανδρεία και των Ελλήνων υπηκόων της, οι οποίοι συμπαρατάχθηκαν με τους Βενετούς⁴⁰⁸.

2. Μετακινήσεις των ελληνικών πληθυσμών στη διάρκεια του πολέμου και τα αίτιά τους.

Στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου τα πληθυσμιακά δεδομένα που αφορούν τους Έλληνες κατοίκους επηρεάζονταν κατά πολύ και από τις μετακινήσεις-μετοικεσίες στις οποίες εκείνοι προχώρησαν. Το φαινόμενο αυτό παρουσιάστηκε με την έλευση των Οθωμανών στον ελλαδικό χώρο, συνεχίστηκε και επεκτάθηκε και τα επόμενα χρόνια ως ένα από τα συνακόλουθα της οθωμανικής κατάκτησης⁴⁰⁹. Οι μετακινήσεις αυτές του πληθυσμού ανάλογα με τα κίνητρά τους μπορούν να χωριστούν σε δύο κατηγορίες: Στη μια κατηγορία ανήκει το είδος των μετοικεσιών που οφείλονταν σε αυθόρμητη και αυτόβουλη απόφαση των ντόπιων να μεταβούν σε κάποια άλλη περιοχή εντός του ελλαδικού χώρου ή και έξω από αυτόν, με συνηθέστερο προορισμό την ίδια την πόλη της Βενετίας⁴¹⁰. Στη δεύτερη κατηγορία εντάσσονται οι μεταναστεύσεις κατά τις οποίες ολόκληροι

⁴⁰⁷ Χρονικόν του Γαλαξειδίου, σ. 18. Πρβλ. και Κ. Σάθα, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 23. Το γεγονός μνημονεύεται και από άλλες πηγές, χωρίς όμως να σχολιάζεται η στάση των κατοίκων: βλ. Σφραντζής, εκδ. Grecu, σ. 146, Ν. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 365-66, Ioannicius Cartanus στον Hopf, *Chroniques Greco-Romanes*, σ. 268 και Βραχέα Χρονικά, σ. 518.

⁴⁰⁸ Ειδικότερα για τις σχέσεις του πληθυσμού της Ναυπάκτου με τη βενετική εξουσία βλ. Φωτεινή Β. Πέρρα, Η Ναύπακτος, η Μεθώνη και η Κορώνη μεταξύ των δύο πρώτων βενετο-οθωμανικών πολέμων, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 15, 2005, σ. 223-31.

⁴⁰⁹ Βλ. Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Β΄, σ. 74 κ. εξ. Πρβλ. και Δ. Δημητρόπουλο, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2004, σ. 114-19.

⁴¹⁰ Για το μεταναστευτικό ρεύμα Ελλήνων προς τη Βενετία βλ. Brunehilde Imhaus, *Le minoranze orientali a Venezia, 1300-1500*, Ρώμη 1997.

πληθυσμοί αποχωρούσαν από τα πατρογονικά τους εδάφη αφού είχε μεσολαβήσει εξαναγκασμός εκ μέρους της οθωμανικής εξουσίας, η οποία απέβλεπε στην πληθυσμιακή πύκνωση άλλων περιοχών της αυτοκρατορίας της⁴¹¹. Οι πηγές από τις οποίες αντλούμε σχετικά στοιχεία για την περίοδο μεταξύ 1463-1479 είναι κυρίως αφηγηματικές, ενθυμήσεις⁴¹² ή χρονικά, καθώς οι αρχειακές μαρτυρίες είναι σποραδικές και όχι συστηματοποιημένες⁴¹³.

Οι ηθελημένες μεταναστεύσεις Ελλήνων προς άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές είχαν ήδη ξεκινήσει από τις αρχές του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου. Το Νοέμβριο του 1463 κάτοικοι του Μυστρά αποφάσισαν να καταφύγουν στην Κορώνη, όπου προφανώς θεώρησαν ότι θα είχαν μεγαλύτερη ασφάλεια⁴¹⁴. Λειτουργώντας κατά τον ίδιο τρόπο στις αρχές του επόμενου

⁴¹¹ Για το θέμα αυτό βλ. Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-15^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1985, σ. 102 κ.εξ. Ο Παναγιωτόπουλος μιλά για «θεσμοθετημένες μαζικές μετακινήσεις πληθυσμών», οι οποίες βέβαια είχαν και τις ανάλογες δυσμενείς δημογραφικές επιπτώσεις.

⁴¹² Τέτοιας μορφής μαρτυρίες μέσα από βραχεία χρονικά εκτός από τον P. Schreiner έχουν εκδοθεί και από τον Σπ. Λάμπρο, *Βραχεία Χρονικά συγκεντρωθέντα υπό Σπ. Λάμπρου*, επιμ. Κ.Ι. Αμαντος, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-Γραφείο Δημοσιεύσεων, 1932.

⁴¹³ Σημαντικό ρόλο στη χρησιμοποίηση συγκριτικών στοιχείων θα μπορούσαν να παίζουν τα οθωμανικά αρχεία, τα οποία όμως δεν είναι εύκολα προσβάσιμα και επιπλέον διατηρούν το γλωσσικό μειονέκτημα, καθώς είναι γραμμένα στα 'osmanli', πράγμα που καθιστά δύσκολη την προσέγγισή τους από τον ερευνητή. Ωστόσο μελέτες για την περίπτωση της Πελοποννήσου, βασισμένες σε οθωμανικά κατάστιχα έχουν δει το φως της δημοσιότητας κυρίως από τους Ν. Beldiceanu- Irene Steinherr, *Recherché sur la Morée, Sudost Forschungen* v. 39, 1980, σ. 17-74, των ίδ., *Corinthe et sa region en 1461 d' après le registre TT 10, Sudost Forschungen* v. 45, 1986, σ. 37-52. Σχετικά με το θέμα αυτό σημαντικές μελέτες υπάρχουν και για άλλες περιοχές του ελλαδικού χώρου: Evangelia Balta, *Les vakifs de Serres et sa region, XVe-XVIe siècles: un premier inventaire*, μετφ. Edith Καραγιάννη, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995, (πρβλ. και βιβλιοκρισία Α. Σαββίδη, *Μνημοσύνη* τ. 12, 1996, σ.403-404), Σοφία Λαΐου, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, σειρά «Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών αρ.1», εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002, (πρβλ. βιβλιοπαρουσίαση Α. Σαββίδη, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 14, 2004-5, σ. 256-57), Γ. Σαλακίδης, *Η Λάρισα (Yenisehir) στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052(1650-1652)*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2004, Melek Delibasi (εισαγ.-επιμ.-σχόλ.), Σαντζάκιο Τρικάλων (για το έτος Εγίρας 859 [=1454-1455 μ.Χ.]), *Hicri 859 Tarihi Suret-I Defter-I Sancak-I Tirhala*, 2 τόμοι, έκδ. Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας (Turk Tarih Kurum), Άγκυρα 2001. Επίσης Alexandra Yerolimpos, 'Siroz', *EI2* v. IX, 1997, σ. 673-75, με αναλυτικό πίνακα με τον πληθυσμό της πόλης από το 1454/1455 και εξής.

⁴¹⁴ Βραχεία Χρονικά, σ. 508.

έτους 10.000 Πελοποννήσιοι μετακινήθηκαν προς τη Ζάκυνθο, όπου εγκαταστάθηκαν με τη βοήθεια των Βενετών, οι οποίοι χρησιμοποιούσαν το νησί και σαν στρατιωτική βάση⁴¹⁵. Ένα δεύτερο κύμα μεταναστών θα βρεθεί στη Ζάκυνθο το 1470 όταν οι Βενετοί έχασαν μια σειρά θέσεων στο εσωτερικό της Πελοποννήσου⁴¹⁶.

Σαφώς λιγότεροι και με διάθεση να κατευθυνθούν περισσότερο προς τη μητρόπολη εμφανίζονται οι Ευβοείς μετανάστες, οι οποίοι εκδήλωσαν τέτοιες τάσεις κυρίως ύστερα από την άλωση της Χαλκίδας το 1470⁴¹⁷. Το γεγονός αυτό θα μπορούσε να αποδοθεί στη μεγάλη καταστροφή που υπέστησαν μετά την πτώση της Χαλκίδας, ύστερα από τις σφαγές και τους εξανδραποδισμούς αλλά και με την υποχρεωτική εγκατάσταση μεγάλου μέρους του έμψυχου δυναμικού της Χαλκίδας στην Κωνσταντινούπολη, όπως θα δούμε και πιο αναλυτικά στη συνέχεια⁴¹⁸.

Από το 1477 και μέχρι τη λήξη του πολέμου και την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης, οι αποχωρήσεις Ελλήνων προς άλλες βενετοκρατούμενες περιοχές (Κρήτη, Κύπρο, Επτάνησα) συνεχίστηκαν. Το παράδειγμα των Πελοποννησίων ακολούθησαν οι Ναυπάκτιοι, όπως και οι κάτοικοι των θεσσαλικών κτήσεων του Γαρδικίου και του Πτελεού, οι οποίες αποσπάστηκαν από τη Βενετία το

⁴¹⁵ R. Predelli, *I libri Commemorativi della Repubblica di Venezia, Regesti*, v. V, Venezia 1901, σ. 212. Πρβλ. και Αναστασία Λάλα-Παπαδία, *Αστικές κοινότητες*, σ. 342-3. Λεπτομερέστερες αναφορές για τη μετανάστευση αυτή βλ. στον Β. Παναγιωτόπουλο, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 110, όπου ο συγγραφέας αναλύει με πειστικά επιχειρήματα την άποψή του ότι ο αριθμός αυτός είναι κάπως υπερβολικός.

⁴¹⁶ Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ', σ. 41.

⁴¹⁷ Για το μεταναστευτικό ρεύμα των Ευβοέων προς τη Βενετία βλ. Σ. Κουτμάνης, *Ευβοείς στη Βενετία, Πρακτικά ΔΣ, Βενετία-Εύβοια από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε (Χαλκίδα, 12-14 Νοεμβρίου 2004)*, Βενετία-Αθήνα 2006, σ. 203-16, όπου αναφέρεται ότι το ρεύμα αυτό δεν ήταν αρχικά πολύ μεγάλο, αυξήθηκε όμως σταδιακά από το 16^ο αιώνα και έπειτα. Αυτή η θέση όμως θα μπορούσε να αμφισβητηθεί, καθώς τα στοιχεία που παρουσιάζονται δεν είναι επαρκή για την υποστήριξη μιας τέτοιας άποψης.

⁴¹⁸ Για την περίπτωση της Εύβοιας και τον πληθυσμό της κατά τον 15^ο αι. βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, *L' Eubée a la fin du XV e siècle: e économie et population, les rigistres de l' année 1474*, Αθήνα, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, 1989.

1470⁴¹⁹. Το ίδιο συνέβη και με κατοίκους των νησιών του βορείου Αιγαίου (κυρίως της Λήμνου), οι οποίοι επίσης επέλεξαν να κατευθυνθούν στους ίδιους προορισμούς. Αυτό βέβαια συνεπαγόταν και τη μείωση του πληθυσμού, όπως προκύπτει από συγκριτικά στοιχεία ⁴²⁰.

Στο εσωτερικό μεταναστευτικό ρεύμα θα μπορούσαμε να εντάξουμε και τις μετακινήσεις πληθυσμιακών ομάδων όχι μόνο προς τις βενετοκρατούμενες περιοχές αλλά και προς περιοχές όπως η Μάνη και η Τσακωνιά⁴²¹, με τις οποίες η οθωμανική εξουσία αντιμετώπιζε πρόβλημα επιβολής. Ειδικά οι Μανιάτες κατά την περίοδο 1467-1476 είχαν δεχθεί και την εγκατάσταση Βενετού διοικητή⁴²² και ενθάρρυναν, όπως έχει ήδη αναφερθεί, κι άλλους Πελοποννησίους να έρθουν σε αυτούς προκειμένου να προστατευθούν⁴²³.

Αποτέλεσμα των μετακινήσεων αυτών ήταν να υπάρξει σε ορισμένα σημεία του πελοποννησιακού χώρου, κυρίως στα ορεινά και δύσβατα, ένα είδος πληθυσμιακής συσσώρευσης, στην προσπάθεια αρκετών κατοίκων να αναζητήσουν ένα ασφαλές καταφύγιο, καθώς πέζονταν απ' τους Οθωμανούς⁴²⁴. Η κατάσταση αυτή βέβαια δεν συνέφερε την οθωμανική εξουσία, η οποία πάνω απ' όλα ενδιαφερόταν για την οικονομική εκμετάλλευση των κατακτημένων εδαφών και αυτό δεν μπορούσε να επιτευχθεί με την ερήμωση τους από καλλιεργητές, με δεδομένο ότι με δική της

⁴¹⁹ Ι. Χασιώτης, *Ιστορία Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', σ. 275.

⁴²⁰ Βλ. σχετικά Δ. Δημητρόπουλος, *Μαρτυρίες*, ό.π., όπου παρατίθενται χρονολογικοί πίνακες για τα νησιά, ύστερα από συγκριτική μελέτη διαφόρων πηγών. Για το νησί της Λήμνου προκύπτει ότι το 1470 αριθμούνταν περί τους 6.000 κατοίκους, ενώ 20 χρόνια μετά το 1490 ο αριθμός αυτός είχε φθάσει σχεδόν στο μισό, (σ. 279). Χαρακτηριστικό είναι ότι για τα υπόλοιπα νησιά του βορειοανατολικού Αιγαίου δεν υπάρχουν συγκριτικά στοιχεία για το δεύτερο μισό του 15^{ου} αιώνα.

⁴²¹ Κ. Sathas, *Documents inédits*, τ. 6, σ. 49. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Γ', σ. 33, ο οποίος μιλάει για ανατροπή της φυσιολογικής κατανομής του πληθυσμού. Ειδικότερα για τη Μάνη βλ. Κ. Κόμης, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης: 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995, σ. 65-78 και ιδίως σ. 66-7.

⁴²² Βλ. παράρτημα με τα ονόματα των Βενετών διοικητών.

⁴²³ Α. Κουτσιλιέρης, ό.π., σ. 236.

⁴²⁴ Βλ. Θ. Κατσουλάκου, *Τα καταφύγια του Δήμου Φάριδος και η σημασία τους στον Α' βενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479)*, Αθήνα 1979.

πρωτοβουλία πραγματοποιούνταν μία ακόμη πληθυσμιακή αφαίμαξη με τη μεταφορά ενός σημαντικού αριθμού κατοίκων σε άλλες περιοχές⁴²⁵. Ανάλογο παράδειγμα καταφυγής σε περιοχές που θεωρούνταν ασφαλέστερες απαντάται στην Κορινθία, όπου είναι πιθανό διωκόμενες ομάδες να κατέληξαν στα ορεινά των Τρικάλων, οι οποίες προέρχονταν από την ευρύτερη Κορινθία αλλά και την Αχαΐα, οπότε σταδιακά η νέα αυτή κατάσταση οδήγησε στην αύξηση του εκεί πληθυσμού⁴²⁶.

Σχετικά με την πρακτική της εκτόπισης πληθυσμών με σκοπό των εποίκισμο αρειοκατοικημένων περιοχών που ανήκαν στην οθωμανική αυτοκρατορία, μας διαφωτίζουν κυρίως ο Κριτόβουλος αλλά και ο Giouvan Maria Angiolello,⁴²⁷ Βενετός έμπορος, που πιάστηκε αιχμάλωτος στη Χαλκίδα και τέθηκε στην υπηρεσία του Μωάμεθ Β΄ επί σειρά ετών. Στο έργο του Κριτόβουλου σώζεται το απόσπασμα που αφορά στη μετοικεσία των κατοίκων του Άργους ύστερα από την κατάληψη της πόλης το 1463: «*Ο δε πάντας αυτούς αποικίζει ες το Βυζάντιον ζών γυναιξί και τέκνοις και τοις υπάρχουσι πάσι σως και κακών απαθείς, την τε πόλιν κατέσκαψε. [...]. Βασιλεύς δε τους μεν Αργείους πάντας κατοικίζει εν τη μονή τη Περιβλέπτω καλουμένη, δους αυτοίς και οικίας και αμπέλους και αγρούς, τους δε ληφθέντας άνδρας, ους έφην, των πολεμίων τους τε*

⁴²⁵ Την τακτική των Οθωμανών σχολιάζει και ο Παναγιωτόπουλος, ο οποίος τονίζει πως ήδη από το 1460, οπότε η Πελοπόννησος κατακτήθηκε οριστικά, το συμφέρον των Οθωμανών επέβαλε τη διατήρηση και όχι την εξόντωση του πληθυσμού και το ίδιο συνέβη και στη διάρκεια του πολέμου με τους Βενετούς, για λόγους πολιτικής σκοπιμότητας, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 105, 109. Είναι χαρακτηριστικό ότι μετά το τέλος του πολέμου οι Οθωμανοί καλούσαν τους κατοίκους να επιστρέψουν στον τόπο τους δίνοντας εγγυήσεις για την ασφάλειά τους, Κουτσιλιέρης, ό.π., σ. 236. Πρβλ. και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 538, όπου αναφέρεται η περίπτωση των Σπαρτιατών με αναλυτικές παραπομπές στις πηγές, καθώς και Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 14.

⁴²⁶ Βλ. σχετικά, Σπ. Σταυρόπουλος, *Ιστορία Τρικάλων Κορινθίας*, Πάτρα 2000, σ. 237.

⁴²⁷ Για τον Angiolello βλ. το λήμμα του F. Babinger, 'Angiolello (Giovanni Maria), *DBI*, v. 3, Roma 1961, σ. 275-78. Πρβλ. και τα εισαγωγικά σχόλια του Δ. Δεληολάνη (εισαγωγή-μετάφραση), *Ένας Ενετός του 15^{ου} αιώνα στην αυλή του Μεγάλου Τούρκου*, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1998. σ. 9-12.

εν τοις φρουρίοις ολόντας τους τε νεωτερήσαντας Πελοποννησίων πάντας αποκτείνει»⁴²⁸.

Η τακτική αυτή δεν εφαρμοζόταν για πρώτη φορά από τον Μωάμεθ Β΄. Ήδη πριν την έκρηξη του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου είχε πράξει το ίδιο και με τους κατοίκους της Λέσβου, όταν το 1462 μέρος του πληθυσμού μεταφέρθηκε στην Κωνσταντινούπολη προκειμένου η τελευταία να ανασυνοικισθεί, καθώς είχε ερημώσει ύστερα από την πτώση του 1453: «Ο δε πάντας τους εν τη πόλει ξυναγαγών, άνδρας τε φημί και γυναίκας και παίδα, διείλεν εις μοίρας τρεις, και την πρώτην είασε μένειν επί της πόλεως και κατοικείν αυτήν, έχοντας και νεμομένους τα εαυτών, και τον ειθισμένον ετησίως καταβάλλοντας φόρον, την δε δευτέραν απήγαγεν εν Κωνσταντινουπόλει και κατώκισε, την δε τρίτην αιχμαλωσία παραδούς διέδωκε τοις στρατιώταις»⁴²⁹. Το γεγονός αυτό επιβεβαιώνεται και από το Δούκα, ο οποίος επίσης μιλά για το διαχωρισμό των κατοίκων σε τρεις ομάδες, εκ των οποίων η μία στάλθηκε στην Κωνσταντινούπολη, όπως και από το Λεονάρδο επίσκοπο Χίου⁴³⁰.

Πρέπει να σημειωθεί ότι οι προσπάθειες του σουλτάνου αποσκοπούσαν στο να δώσει ξανά ζωή στην παλιά βυζαντινή πρωτεύουσα και γι' αυτό ο τελικός προορισμός των εκτοπισθέντων κατοίκων ήταν αυτός⁴³¹. Κατά τον ίδιο τρόπο και ύστερα από την κατάκτηση της Χαλκίδας μέρος των αιχμαλώτων ξεκίνησε το μακρύ ταξίδι για την Κωνσταντινούπολη, που περιγράφει με πολλή ενάργεια ο Angiolello, καθώς συμπεριλαμβανόταν κι εκείνος σε αυτούς. Υπό τύπον

⁴²⁸ Κριτόβουλος, εκδ. Grecu, σ. 317-18.

⁴²⁹ Κριτόβουλος, εκδ. Grecu, σ. 301.

⁴³⁰ Δούκας, εκδ. Β. Καραλής, εκδ. Κανάκη, Αθήνα 1997, σ. 649, Leonardo Chiensis, 'De Lesbo a Turchis capta' in K. Hopf, *Chroniques Greco-romanes*, σ. 365.

⁴³¹ Δούκας, ό.π., σ. 587-89, Κριτόβουλος, εκδ. Grecu, σ. 237. Λεπτομέρειες για την προσπάθεια πύκνωσης του πληθυσμού της Κωνσταντινούπολης βλ. στον Ν.Β. Τωμαδάκη, Ο μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) αποικισμός αυτής κατά τας ελληνικές πηγάς, *Πρακτ. Θ' Διεθν. Βυζαντ. Συνεδρίου*, τ. 2, σ. 611-629, καθώς και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, τ. Β΄, σ. 409-18. Βασική είναι και η μελέτη του Ο.Λ. Barkan, Les formes de l' organisation du travail agricole dans l' empire ottoman, *Revue de l' Université d' Istanbul*, 1, 1944, αριθ. 1, σ. 1-31, αριθ.2, 1-16, αριθ.3, σ. 1-25.

ημερολογιακής καταγραφής ο νεαρός Βενετός αναφέρει τις ημερομηνίες και τους τόπους από τους οποίους πέρασαν κατά το μακρύ ταξίδι προς την Κωνσταντινούπολη (28 Ιουλίου-5 Σεπτεμβρίου 1470)⁴³².

Το πρόβλημα με τις μαρτυρίες αυτές όπως έχει επισημάνει και ο Βασίλης Παναγιωτόπουλος⁴³³ έγκειται στο ότι δεν μας δίνουν ποσοτικά δεδομένα, ώστε να έχουμε μια πιο σαφή και πλήρη εικόνα. Ακόμα και ο Angiolello, ενώ περιγράφει αναλυτικά το ταξίδι δεν αναφέρει πουθενά τον αριθμό των ανθρώπων που ακολούθησαν τον Πορθητή. Αναμφισβήτητα όμως οι μαρτυρίες αυτές, έστω κι αν είναι λόγω της φύσης τους γενικόλογες και αποσπασματικές, προσφέρουν ένα σημαντικό στοιχείο στην προσπάθεια να κατανοήσουμε τη διαμόρφωση των πληθυσμιακών δεδομένων της εποχής.

3. Οι επιπτώσεις των πολεμικών επιχειρήσεων στους ελληνικούς πληθυσμούς.

Όπως είναι λογικό στα πλαίσια ενός πολέμου, οι απώλειες σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό είναι ένα αναμενόμενο αποτέλεσμα και για τους δύο αντιπάλους. Στην περίπτωση του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, όπως και των επομένων, οι συνέπειές του δεν επηρέασαν μόνο τα δύο αντιμαχόμενα μέρη αλλά κατά κύριο λόγο τους ελληνικούς πληθυσμούς των περιοχών εντός των οποίων διεξήχθησαν οι εχθροπραξίες. Αυτό συνέβη κατά ποικίλους τρόπους και σε ορισμένες περιπτώσεις τα δεινά που υπέστησαν οι κάτοικοι δεν

⁴³² G.M. Angiolello, *Ένας Βενετός του 15^{ου} αι.*, ό.π., σ. 32-9. Ο Angiolello δεν αναφέρει τον τελικό προορισμό του ταξιδιού παρά μόνον στο τέλος της αφήγησης του: «Αφού περάσαμε τη δεύτερη γέφυρα, είδαμε ορισμένα μέρη της Κωνσταντινούπολης, δηλαδή την Αγία Σοφία και το νέο Εμιράτο, που είναι ένας ναός που έχτισε ο Μέγας Τούρκος. Είδαμε επίσης τον πύργο του κάστρου όπου φυλάγεται ο θησαυρός του Μεγάλου Τούρκου. Έτσι περπατώντας φτάσαμε εκείνη την ημέρα στην Κωνσταντινούπολη».

⁴³³ Β. Παναγιωτόπουλος, *Πληθυσμός και οικισμοί*, ό.π., σ. 108-9.

προέρχονταν μόνο από τους Οθωμανούς⁴³⁴ αλλά και από τους Βενετούς, οι οποίοι στο μεγαλύτερο ποσοστό των περιπτώσεων υποτίθεται ότι λειτουργούσαν ως σύμμαχοι.

Για τα προβλήματα και τις «παρενέργειες» που προκλήθηκαν στη διάρκεια του πολέμου έχουμε και πάλι μαρτυρίες από τις πηγές. Χαρακτηριστικό είναι ότι η αναστάτωση που επήλθε, επηρέασε ακόμα και περιοχές, οι οποίες δεν ενεπλάκησαν άμεσα στον πόλεμο αυτό, ένιωσαν όμως τον αντίκτυπό του μέσα από τη διατάραξη του ευρύτερου οικονομικού και εμπορικού συστήματος της ανατολικής Μεσογείου⁴³⁵. Ως προς αυτό έχουμε το παράδειγμα της Κέρκυρας, η οποία ήταν προσαρτημένη στο βενετικό αποικιακό κράτος και χρησιμοποιήθηκε όπως και η Ζάκυνθος, ως ναυτική βάση αλλά και καταφύγιο για τους Έλληνες που κατατρέχονταν από τους Οθωμανούς. Αποκαλυπτική για όλα τα παραπάνω είναι η πρεσβεία του 1473, με την οποία οι Κερκυραίοι αναφέρονται στη μητρόπολη αναλύοντας διεξοδικά τα προβλήματα που ταλάνιζαν το νησί τους⁴³⁶. Σε αυτά περιλαμβάνονταν η διατάραξη των οικονομικών συναλλαγών και η μείωση των εσόδων με την παράλληλη άνθηση

⁴³⁴ Ενδεικτικά παραδείγματα της οθωμανικής αγριότητας, την οποία αντιμετώπισαν οι ελληνικοί πληθυσμοί ήταν η καταστροφή της Χαλκίδας με τη φοβερή σφαγή και λεηλασία που ακολούθησε, καθώς και η τύχη των κατοίκων της Μεσσηνίας στις αρχές του πολέμου, πολλοί εκ των οποίων κόπηκαν στη μέση με πριόνι! Βλ. W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 538, καθώς και Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, σ. 14. Μία άλλη παράμετρος ήταν και ο αντίκτυπος των πολεμικών ταραχών στο Αιγαίο που προκαλούσε τους Οθωμανούς να συμπεριφέρονται με σκληρότητα στους Έλληνες κατοίκους των μικρασιατικών παραλίων με αποτέλεσμα αυτοί να καταφύγουν στη μετοικεσία προς ασφαλέστερα μέρη, όπως τα κοντινά νησιά, βλ. σχετικά Α. Βακαλόπουλος, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 41-2.

⁴³⁵ Σχετικά με το θέμα αυτό βλ. Σ. Ασωνίτης, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα, εκδ. ERGO, 2005, σ. 206-12, όπου και οι ειδικές αναφορές στον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο και τις οικονομικές συνέπειές του στην περιοχή. Τονίζεται δε πως ένα σοβαρό πρόβλημα ήταν και η ανάπτυξη της πειρατείας, όπως άλλωστε συνέβη και στο χώρο του Αιγαίου διαταράσσοντας την ομαλή οικονομική δραστηριότητα, βλ. Αλεξάνδρα Κραντονέλλη, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα, Εστία, 1985.

⁴³⁶ Το έγγραφο αυτό βρίσκεται στα Γ.Α.Κ. της Κέρκυρας και έχει δημοσιευθεί και σχολιαστεί από τον Σπ. Ασωνίτη, Η κερκυραϊκή πρεσβεία του 1473 προς τη Βενετία, *Βυζαντικά τ.*, 21, 2001, σ. 387-407.

του λαθρεμπορίου⁴³⁷. Από την άλλη η ίδια η βενετική διοίκηση ασκούσε την εξουσία της καταπιεστικά, λόγω των έκτακτων συνθηκών και αναγκών, ενώ μέσα από τα αιτήματα των κατοίκων αντανακλάται μία κατάσταση κατά την οποία η μητρόπολη προσπαθούσε να εξασφαλίσει όσο το δυνατό μεγαλύτερα οικονομικά οφέλη προκειμένου να αντιμετωπίσει τις πολεμικές δαπάνες⁴³⁸.

Έξω από τις αποικίες τους και στα θέατρα του πολέμου η στάση των Βενετών απέναντι στους ελληνικούς πληθυσμούς, σε ορισμένες περιπτώσεις δε διέφερε σημαντικά από εκείνη των Οθωμανών⁴³⁹. Οι στρατιωτικές επιχειρήσεις στη Λέσβο το 1464 και η κατάληψη της Αίνου (1469) στάθηκαν αφορμή για να αιχμαλωτισθεί και να εκπατρισθεί ένας σημαντικό μέρος του πληθυσμού τους. Πιο συγκεκριμένα από τη Λέσβο μεταφέρθηκαν στη Χαλκίδα περί τους 10.000 κατοίκους⁴⁴⁰, προκαλώντας στο νησί μία νέα πληθυσμιακή αιμορραγία ύστερα από την κατάκτηση της από τους Οθωμανούς. Παρόμοια έδρασαν και στην Αίνο, όπου ο πληθυσμός δεν ήταν ευνοϊκά διακείμενος προς αυτούς. Αφού την κυριεύσαν χωρίς μεγάλες δυσκολίες, άρπαξαν 2.000 κατοίκους, τους οποίους επίσης οδήγησαν στη Χαλκίδα, ενώ δεν έλειψαν οι λεηλασίες και οι βιασμοί

441

⁴³⁷ Ασωνίτης, Κερκυραϊκή πρεσβεία, ό.π., σ. 393-4, 396.

⁴³⁸ Ασωνίτης, Κερκυραϊκή πρεσβεία, ό.π., σ. 401.

⁴³⁹ Κ. Αμαντος, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων*, σ. 152-54. Πρβλ. και W. Miller, *Φραγκοκρατία*, σ. 552, ο οποίος καταλήγει στο συμπέρασμα, πως οι Βενετοί τις περισσότερες επιτυχίες τους τις κατόρθωσαν όχι σε βάρος του σουλτάνου, αλλά των Ελλήνων υπηκόων του.

⁴⁴⁰ Βλ. N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 204. Πρβλ. και Κ. Βάρφη, *Βενετοτουρκικοί και Ρωσοτουρκικοί πόλεμοι*, σ. 28, καθώς και Ι. Χασιώτη, Η πρώτη φάση του πολέμου (1463-1469), *ΙΕΕ*, τ. Ι', σ. 268.

⁴⁴¹ Βλ. N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 214. Πρβλ. και τη μαρτυρία του Angiolello: «Με αυτό το στόλο πήγαν και κατέλαβαν από τον Τούρκο ένα κάστρο που ονομάζεται Αίνος. Ύστερα αφού το λεηλάτησαν, το πυρπόλησαν. Εκείνοι που πιάστηκαν αιχμάλωτοι, άνδρες και γυναίκες, κουβαλήθηκαν στο Νεγροπόντε και οι δικοί μας θριαμβολογούσαν και ήταν καταχαρούμενοι. Εκεί πουλήθηκαν πολλά αντικείμενα, όπως ταπετσαρίες, χρυσαφικά, ασημικά, κοσμήματα, που ως επί το πλείστον ανήκαν σε Έλληνες χριστιανούς που αφέθηκαν ελεύθεροι». Angiolello, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αιώνα*, ό.π., σ. 20, καθώς και Κ. Σάθα, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 18: «Οι κάτοικοι μη ασπασθένετες το φρόνημα των Ενετών εξηνδραποδίσθησαν, η πόλις επυρπολήθη, και δύο χιλιάδες αιχμαλώτων ωδηγήθησαν υπό του στόλου εις Εύβοιαν». Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 42.

Η περίπτωση της Ρόδου το 1464 θα μπορούσε να τοποθετηθεί στο πλαίσιο της ίδιας τακτικής εκ μέρους των Βενετών και το επεισόδιο της χρονιάς εκείνης μπορεί να χαρακτηριστεί και ως ενδοχριστιανική διαμάχη αντικρουόμενων συμφερόντων με αποτέλεσμα να συμπαρασύρει και τους κατοίκους της Ρόδου, οι οποίοι βρέθηκαν στη μέση και υπέστησαν τις συνέπειες χωρίς βέβαια να φέρουν την ευθύνη για ο,τιδήποτε. Πρόκειται για το περιστατικό της σύγκρουσης μεταξύ Βενετίας και Ιωαννιτών με αφορμή την αιχμαλώτιση δύο γαλερών από τους Ιππότες, πράγμα το οποίο έβλαπτε τα βενετικά συμφέροντα. Η ικανοποίηση που ζητήθηκε και δεν δόθηκε από το Τάγμα προκάλεσε την οργή της Γαληνοτάτης, η οποία και απέστειλε το ναύαρχο Loredan να επιτεθεί στο νησί δρώντας με έναν τρόπο όχι και τόσο τιμητικό για τα βενετικά όπλα όπως πολύ εύστοχα σχολιάζει ο Χασιώτης⁴⁴².

Η αρνητική στάση του Μεγάλου Μαγίστρου απέναντι στις βενετικές αξιώσεις πληρώθηκε από τον πληθυσμό, ο οποίος είδε τις περιουσίες του να καταστρέφονται από τις δυνάμεις του Βενετού ναυάρχου, όταν αυτές αποβιβάστηκαν στη Ρόδο και άρχισαν να λεηλατούν το εσωτερικό της προξενώντας εκτεταμένες ζημιές. Το νησί θα γνώριζε για άλλη μια φορά λεηλασίες τέσσερα χρόνια αργότερα από τους Οθωμανούς⁴⁴³, η επίθεση όμως από μία άλλη χριστιανική δύναμη καθιστούσε οπωσδήποτε αυτό το γεγονός ακόμα πιο θλιβερό.

Εξίσου βλαπτικές αν όχι και σε μεγαλύτερο βαθμό ήταν οι συνέπειες που υπέστησαν οι Έλληνες σε ηθικό και πρακτικό επίπεδο μετά την προδοσία και

⁴⁴² Βλ. Ι. Χασιώτης, Η πρώτη φάση του πολέμου (1463-1479), *ΙΕΕ*, τ. Γ', σ. 269. Για το επεισόδιο αυτό μεταξύ Ιωαννιτών και Βενετών βλ. G. Bosio, σ. 290-91, (παράρτημα) και N. Iorga, *Notes et extraits*, σ. 206-7. Πρβλ. E. Rossi, *The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523, A History of the Crusades*, v.III: The 14th and 15th centuries, edd. K.M. Setton-H. Hazard, Wisconsin U.P., 1975, σ. 322. Για περαιτέρω βιβλιογραφία βλ. την υπό έκδοση μελέτη της Φωτεινής Β. Πέρρα, *Σχέσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου και Βενετίας κατά τον Α' βενετο-οθωμανικό πόλεμο (1463-1479)*, *Βυζαντιακά*, (υπό έκδοση).

⁴⁴³ Βλ. Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1972, σ. 285.

εγκατάλειψή τους από τους Βενετούς, όταν πια υπογράφηκε η συνθήκη ειρήνης. Αυτή βέβαια υπαγορευόταν από το πολιτικό παιχνίδι που έπαιζε η Γαληνοτάτη στην πολιτική σκακιέρα και που απαιτούσε την αναδίπλωσή της με τον κατευνασμό και την αποφυγή εμπλοκής της σε επαναστατικά κινήματα των Ελλήνων. Όσο διαρκούσε ο πόλεμος οι Βενετοί χρειάζονταν τη στήριξη του πληθυσμού, η οποία έφθανε μέχρι του σημείου ολοκληρωτικής εκμετάλλευσης: Αυτό συνέβαινε με την επιβολή αγγαρειών, υποχρεωτικών ναυτολογήσεων ή επιτάξεων, που δεν γίνονταν αποδεκτές αγόγγυστα, ενώ δεν έλειπαν και οι περιπτώσεις κατά τις οποίες μέλη του βενετικού στρατού εκτρέπονταν σε λεηλασίες σε βάρος του ντόπιου πληθυσμού, λόγω της κακής μισθοδοσίας⁴⁴⁴.

Η μεταχείριση των Μανιατών και του αρχηγού τους Κροκόδειλου Κλαδά ήταν η κύρια έκφραση της βενετικής πολιτικής απέναντι στα αντιοθωμανικά αισθήματα του πληθυσμού, που ενθαρρύνθηκαν να βγουν στην επιφάνεια, όπως έχουμε ήδη δει, από την πρώτη στιγμή της αποβίβασης των βενετικών δυνάμεων στην Πελοπόννησο. Οι επαναστατικές διαθέσεις του Κλαδά βρήκαν τις ιδανικές συνθήκες ανάδειξης μέσα από τη συγκυρία της βενετο-οθωμανικής αναμέτρησης, καθώς με τη βοήθεια των Βενετών μπόρεσαν να υλοποιηθούν έστω ως ένα ορισμένο σημείο οι πρωτοβουλίες του για απαλλαγή από την οθωμανική κυριαρχία⁴⁴⁵. Ενδεικτικό είναι το γεγονός, ότι ενώ ο Κλαδάς είχε αποκομίσει ωφέληματα από τον σουλτάνο Μωάμεθ Β΄ με την παραχώρηση της

⁴⁴⁴ Για την αλλαγή πολιτικής της Βενετίας μετά το πέρας του πολέμου και τα προβλήματα των ελληνικών πληθυσμών στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού αλλά και των υπολοίπων βλ. Ι.Κ. Χασιώτης, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και οθωμανικής πρόκλησης*, ό.π., σ. 154-5 και 186-88.

⁴⁴⁵ Βλ. Ι. Χασιώτης, *Πολεμικές συγκρούσεις στον ελληνικό χώρο και η συμμετοχή των Ελλήνων*, *ΙΕΕ*, τ. Ι΄, σ. 278.

πεδιάδας του Έλους ως τιμαρίου, ο ίδιος δεν δίστασε να πάρει τα όπλα εναντίον του ξεσηκώνοντας και τους συμπατριώτες του⁴⁴⁶.

Το 1479 η Γαληνοτάτη απένειμε στον Κλαδά το παράσημο του Αγίου Μάρκου περιβάλλοντάς τον με χρυσοκέντητο μανδύα τιμώντας με αυτό τον τρόπο τις υπηρεσίες που της προσέφερε, παραχωρώντας του ταυτόχρονα και κτήματα στην περιοχή της Κορώνης⁴⁴⁷. Πέρα όμως από την κίνηση αυτή εντυπωσιασμού και όσον αφορά το ουσιαστικό μέρος της συμμαχίας τους, οι Βενετοί είχαν ήδη συμφωνήσει με τους Οθωμανούς την παράδοση της Μάνης σύμφωνα με τους όρους της ειρήνης. Ως εκ τούτου έγινε προτροπή στον Κλαδά να εγκαταλείψει τον αγώνα εναντίον των Οθωμανών προφανώς μέσα στα πλαίσια της βενετικών προσπαθειών προκειμένου να αποδειχθεί η καλή τους προαίρεση απέναντι στο σουλτάνο⁴⁴⁸. Ο Κλαδάς, εξαγριωμένος με τη στάση της Γαληνοτάτης αποφάσισε να συνεχίσει τον αγώνα μόνος του φέροντας όμως ως έμβλημα το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου. Τότε οι Βενετοί ζυγίζοντας τα πράγματα προχώρησαν στην αποκήρυξή του εκτιμώντας ότι η παροχή υποστήριξης προς το σουλτάνο εξυπηρετούσε καλύτερα τα εμπορικά τους συμφέροντα, από ένα επαναστατικό κίνημα με αμφίβολα αποτελέσματα⁴⁴⁹.

Εξετάζοντας τη στάση και κάνοντας έναν απολογισμό των συνεπειών που υπέστησαν οι ελληνικοί πληθυσμοί στη διάρκεια του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου, διαπιστώνουμε ότι τα θύματα της δεκαεξαετούς αυτής σύρραξης υπήρξαν κατά κύριο λόγο εκείνοι οι ίδιοι. Είναι όμως πολύ σημαντικό το γεγονός ότι ήδη δέκα χρόνια μετά την Άλωση κάνουν την εμφάνισή τους τα

⁴⁴⁶ Κ. Στάππας, *Η Λακωνία 1460-1821*, ό.π., σ. 14. Γενικά για τα τιμάρια στην οθωμανική αυτοκρατορία βλ. H. Inalcik, 'Timar', *EI2* v. X, 2000, σ. 502-7.

⁴⁴⁷ Κ. Σάθας, *Ελλάς Τουρκοκρατούμενη*, σ. 37.

⁴⁴⁸ Α. Σαββίδης, *Σελίδες*, σ. 92.

⁴⁴⁹ Α. Σαββίδης, ό.π., σ. 93. Για το επανάσταση του Κλαδά στη Μάνη βλ. αναλυτικότερα και Κ. Στάππας, ό.π., σ. 17-24. Πρβλ. και Α. Βακαλόπουλο, *Νέος Ελληνισμός*, σ. 50-1.

πρώτα ίχνη εθνικής συνείδησης με αποτέλεσμα τη διάθεση να αντισταθούν απέναντι στους Οθωμανούς με την ηθελημένη συμμετοχή τους στις πολεμικές προσπάθειες των Βενετών, άσχετα αν αυτές δεν είχαν ευτυχή κατάληξη. Ταυτόχρονα ξεκίνησε μια αλυσίδα διεργασιών με δημογραφικές συνέπειες, οι οποίες αποδυνάμωσαν, χωρίς όμως να εξαλείψουν το ελληνικό στοιχείο.

Επίλογος

Τα έτη που ακολούθησαν την υπογραφή της συνθήκης ειρήνης του 1479 οι Βενετοί θέλησαν να καλλιεργήσουν ένα κλίμα συνεννόησης με τον Μωάμεθ, ο οποίος επίσης ενδιαφερόταν ομαλοποιηθούν οι σχέσεις *μετά της εκλαμπροτάτης και υψηλοτάτης αυθεντίας της Βενετίας*, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται σε μια από τις επιστολές του. Οι επιστολές αυτές είχαν ως θέμα αφενός τη διευθέτηση των συνοριακών διαφορών τους, ενώ αφετέρου επιβεβαίωναν και την αμοιβαία καλή προαίρεση των δύο μερών. Η νέα κατάσταση που διαμορφώθηκε άνοιξε νέους διπλωματικούς διαύλους, που αργότερα θα ωφελούσαν σημαντικά τη Γαληνοτάτη, καθώς το 1481 έπειτα από το θάνατο του Μωάμεθ και την ανάρρηση στο θρόνο του Βαγιαζήτ Β΄ κατόρθωσε μέσω του αντιπροσώπου της Antonio Vitturi να καταργήσει τους όρους που τη υπονόμευαν οικονομικά

Πραγματικά, η διπλωματική οδός ήταν η καλύτερη διέξοδος για την πόλη του Αγίου Μάρκου. Χρειάστηκε να περάσουν δεκαέξι χρόνια για να επιδιώξει σοβαρά τον τερματισμό του πολέμου, ο οποίος τελικά δεν την οδήγησε πουθενά. Τα φιλόδοξα σχέδια του Victor Capello, όπως τα είχε οραματιστεί το 1463 δεν είχαν κανένα αντίκρισμα, καθώς όλη η Πελοπόννησος και τα νησιά του Αιγαίου δηλαδή όσες περιοχές είχε καταφέρει να καταλάβει, περιήλθαν στην οθωμανική αυτοκρατορία. Στην πραγματικότητα η Βενετία δεν είχε κερδίσει τίποτα, ενώ το κύρος της είχε μειωθεί από τους βαρείς όρους που ουσιαστικά της υπαγόρευσε ο σουλτάνος.

Αν θελήσουμε να προβούμε σε μια γενική αποτίμηση εξετάζοντας τα χαρακτηριστικά του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου θα μπορούσαμε να πούμε ότι ενώ ξεκίνησε πολύ φιλόδοξα για την πλευρά που τον κήρυξε, δεν είχε και την ανάλογη εξέλιξη. Η πρώτη περίοδο πυκνή σε γεγονότα ευνόησε αρχικά τα

βενετικά όπλα, για να υπάρξει στη συνέχεια μια στασιμότητα που οφειλόταν στη αδυναμία τους να οργανωθούν συστηματικά και να κρατήσουν τις περιοχές που είχαν καταλάβει στο Μοριά. Αποδείχθηκε έτσι ότι οι επιτυχίες τους ήταν συγκυριακές και σε αυτές έπαιξε μεγάλο ρόλο και η στάση του πληθυσμού που στην πλειονότητά του υποστήριζε τους Βενετούς. Χαρακτηριστικό παράδειγμα ήταν η μάχη της Κορίνθου το 1463, όπου η πρόχειρη ανακατασκευή του Εξαμιλίου τείχους δεν μπόρεσε βέβαια να αναχαιτίσει τους Οθωμανούς, ενώ τα βενετικά στρατεύματα υποχωρούσαν άτακτα. Αντιθέτως το 1466 στην Πάτρα κάνοντας ένα ακόμη λάθος τακτικής βρέθηκαν για άλλη μια φορά σε δυσχερή θέση χάνοντας πολύτιμες δυνάμεις. Τραγικό αποκορύφωμα ήταν η πτώση της Χαλκίδας, το 1470, όπου στην πιο κρίσιμη στιγμή ο Βενετός ναύαρχος da Canal αποδείχθηκε ανίκανος να αντιδράσει μπροστά στους Οθωμανούς, ακυρώνοντας την μέχρι εκείνη τη στιγμή ηρωική προσπάθεια των κατοίκων να διασωθεί η πόλη. Οι επιχειρήσεις από το 1471 και μετά περιορίστηκαν σε πειρατικού τύπου επιδρομές χωρίς ιδιαίτερη στρατηγική σημασία και από τις δύο πλευρές, ωστόσο υπεγράφη η συνθήκη ειρήνης του 1479.

Έως τότε οι Οθωμανοί δεν είχαν κανένα ιδιαίτερο πρόβλημα να αντιμετωπίσουν τους Βενετούς, η πολεμική διαμάχη όμως απασχολούσε δυνάμεις του Μωάμεθ και τον εμπόδιζε να εδραιώσει την κυριαρχική του παρουσία τόσο στον ηπειρωτικό, όσο και θαλάσσιο ελλαδικό χώρο. Στην περίπτωση της Βενετίας όμως παρατηρήθηκε το εξής οξύμωρο: Από τη μία πλευρά απέρριπτε τις προτάσεις για ειρήνη, που θα τη βοηθούσε να απεμπλακεί από τη δύσκολη αυτή αναμέτρηση, από την άλλη όμως δεν έδειχνε και τη διάθεση να διεκδικήσει με αποφασιστικό και δυναμικό τρόπο όλα όσα επεδίωκε. Η εξήγηση ίσως να βρίσκεται στην ίδια τη φύση του βενετικού κράτους, που ήταν κράτος εμπόρων σε αντίθεση με το φιλοπόλεμο ισλαμικό στρατιωτικό κατεστημένο της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Με αυτό τον τρόπο

παρόλο που οι Βενετοί ξεκίνησαν με κατακτητικές διαθέσεις κατέληξαν να είναι φύσει και θέσει αμυνόμενοι.

Τέλος από μία άλλη άποψη ο Α΄ βενετο-οθωμανικός πόλεμος έδωσε κατά κάποιο τρόπο και το στίγμα για τις επόμενες αναμετρήσεις, οι οποίες σε γενικές γραμμές παρουσίασαν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Ήταν το εφαλτήριο του μακροχρόνιου βενετο-οθωμανικού ανταγωνισμού και της αντιπαράθεσης για την επικράτηση στη νοτιοανατολική Μεσόγειο.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑΤΑ

Παράρτημα πηγών: μεταφρασμένα αποσπάσματα από το έργο του G.BOSIO, *Istoria della Sacra Religione di San Giovanni Gierosolimitano*, Roma 1625.

Απόσπασμα σχετικά με το επεισόδιο της αιχμαλώτισης δύο βενετικών γαλερών από τους Ιωαννίτες Ιππότες το 1464, σ. 290-91

Λίγο καιρό μετά την αναχώρηση του πρεσβευτή Antonio Carrone, βρέθηκαν στα λιμάνια της Ρόδου δύο μεγάλες γαλέρες, γεμάτες από πράγματα και από εμπορεύματα Σαρακηνών, οι οποίες προέρχονταν από τη Soria⁴⁵⁰, μεταφέροντας ένα μεγάλο αριθμό Μαυριτανών. Η μία από τις δύο αγκυροβόλησε στις ακτές του Parambolino⁴⁵¹ και η άλλη προχωρώντας προς την Τουρκία πέρασε μπροστά από τον κολπίσκο του λιμανιού της Ρόδου και από εκεί μέσα κατασκόπευαν και παρατηρούσαν προσεκτικά τα φρούρια και τους φύλακες αυτού του λιμανιού. Στο τέλος όμως αγκυροβόλησε δίπλα στην προηγούμενη, γεγονός που προκάλεσε τον ξεσηκωμό του νησιού και το πάρσιμο των όπλων. Διότι οι κάτοικοι φοβήθηκαν μήπως και από εκείνες τις γαλέρες θα έβγαιναν οι Σαρακηνοί για να καταστρέψουν και να λεηλατήσουν τις αγροικίες, επειδή εκείνη την εποχή το Τάγμα βρισκόταν σε διαμάχη με το Σουλτάνο⁴⁵². Αυτός ήταν πολύ εκνευρισμένος από το γεγονός ότι το Τάγμα είχε βοηθήσει το βασιλιά της Κύπρου παραβιάζοντας την ειρήνη και θεωρούσε υπεύθυνους για όλα αυτά όχι μόνο τον αδελφό Γιουαννί Delfino πρεσβευτή του Τάγματος που πέθανε στην Αίγυπτο, αλλά όλους τους εμπόρους και τους υποτελείς που βρίσκονταν στην επικράτειά του⁴⁵³.

⁴⁵⁰ Αναφέρεται στη Συρία, η οποία την εποχή εκείνη εντασσόταν στην επικράτεια του Μамελούκου σουλτάνου της Αιγύπτου.

⁴⁵¹ Πρόκειται για μεσαιωνικό οικισμό της Ρόδου, στην περιοχή του οποίου υπήρχε και κάστρο. Ο οικισμός αυτός βρισκόταν ανατολικά της πόλης της Ρόδου κοντά στο σημερινό ακρωτήριο Βόδι. Αναλυτικά για το τοπωνύμιο αυτό βλ. Ζ. Τσιρπανλή, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών (1421-1453)*, Ρόδος 1995, σ. 120.

⁴⁵² Εννοεί το Μамελούκο σουλτάνο της Αιγύπτου, Σαΐφ αλ-Ντιν (1461-67). Για τη δυναστεία των Μамελούκων με αναλυτικό πίνακα βλ. C. E. Bosworth, *Οι Ισλαμικές δυναστείες. Χρονολογικό και Γενεαλογικό Εγχειρίδιο*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήσης, 2006, σ. 241-51.

⁴⁵³ Στο σημείο αυτό γίνεται λόγος για ένα παλαιότερο περιστατικό που είχε σημειωθεί το 1460, όταν οι Ιωαννίτες ανέλαβαν να βοηθήσουν την Καρλόττα νόμιμη βασίλισσα της Κύπρου και τον σύζυγό της Λουδοβίκο της Σαβοΐας. Ο Μамελούκος σουλτάνος αντίστοιχα είχε ταχθεί υπέρ του σφετεριστή Ιάκωβου Λουζινιάν και εξαιτίας αυτών των γεγονότων είχε σταλεί σε εκείνον για διαπραγματεύσεις ο Ιωάννης Delfino, ο οποίος όμως φυλακίστηκε και πέθανε στην Αίγυπτο. Βλ. E. Rossi, *The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523, A history of the Crusades*, v. III: The 14th and 15th centuries, edd. K. M. Setton-H. Hazard, Wisconsin U.P., 1975, σ. 322. Γενικά για τις σχέσεις των Ιωαννιτών με τους Μамελούκους βλ. Α. Σαββίδη, *Πόλεμος και διπλωματία. Οι σχέσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου με τον μουσουλμανικό κόσμο (Τουρκομάνους, Μамελούκους και Οθωμανούς)*, στους Α. Σαββίδη-Ν. Νικολούδη, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11^{ος} -16^{ος} αι. Βυζάντιο, Μεσαιωνική Δύση, Ανατολή και Ισλάμ, Βαλκάνια και Σλάβοι*, Αθήνα, Ηρόδοτος, 2007, μελέτη XII, σ. 353-366.

Γι' αυτό το λόγο ο Μέγας Μάγιστρος⁴⁵⁴ είχε δώσει εντολή να εξοπλιστούν ταχύτατα οι γαλέρες σύμφωνα με τη γνώμη του Συμβουλίου και τις έστειλε πίσω από τις μεγάλες, με την εντολή να τις οδηγήσουν στο λιμάνι μετά την αιχμαλωτίσή τους, όλα αυτά όμως έπρεπε να γίνουν χωρίς να προκαλέσουν καμία ζημιά στους Βενετούς, ούτε σωματική, ούτε υλική αλλά με μοναδικό σκοπό να τιμωρηθούν οι άπιστοι Μαυριτανοί και οι εχθροί του Τάγματος. Πράγματι αιχμαλωτίστηκαν οι προαναφερόμενες γαλέρες και έχοντας βρει σ' αυτές αντικείμενα και εμπορεύματα μεγάλης αξίας, σκέφτηκαν να τα μεταφέρουν σε πιο ασφαλές μέρος και κλειδώθηκαν με δύο κλειδιά, εκ των οποίων το ένα το κρατούσε ο Μεγάλος Μάγιστρος και το άλλο δόθηκε στους θησαυροφύλακες. Και οι Μαυριτανοί που βρίσκονταν μέσα στις γαλέρες σκλαβώθηκαν, ενώ αυτές αφέθηκαν με τους Βενετούς να συνεχίσουν το ταξίδι τους.

Εντωμεταξύ οι δυο βενετσιάνικες γαλέρες που όπως έχουμε πει, είχαν πιαστεί και λεηλατηθεί από ανθρώπους και πράγματα, επιστρέφοντας στο κράτος της Βενετίας έκαναν μεγάλα παράπονα και φασαρία για όσα είχαν συμβεί. Γι' αυτό το λόγο στις 2 του Σεπτεμβρίου της ίδιας χρονιάς έφτασε στη Ρόδο ένας πρεσβευτής σταλμένος από τον Κυβερνήτη της Κρήτης, ο οποίος ζητούσε από το Μεγάλο Μάγιστρο να επιστρέψει τα πρόσωπα και τα πράγματα των Μαυριτανών, που βρίσκονταν στις γαλέρες και είχαν αιχμαλωτιστεί και να δώσει αποζημίωση για όλες τις ζημιές. Σχετικά με το θέμα αυτό ο Μεγάλος Μάγιστρος συγκέντρωσε το Συμβούλιο, και έδωσε εντολή στον Μεγάλο Κομεντατόρη της Κύπρου, στον Μαρεσιάλο και τον σύμβουλο Γουλιέλμο Καουρσίν⁴⁵⁵ να δοθεί απάντηση στον προαναφερόμενο πρεσβευτή, δικαιολογώντας σ' αυτόν ότι το περιεχόμενο των γαλερών είχε αφαιρεθεί νόμιμα, εφόσον ο Πρίγκιπας Σουλτάνος σπάζοντας τον όρκο της ειρήνης και της δημόσιας πίστης είχε παρακρατήσει και αιχμαλωτίσει πολλούς χριστιανούς δούλους και υποτελείς του Τάγματος, καταλήγοντας στο συμπέρασμα ότι ο Μέγας Μάγιστρος και το Συμβούλιο από κοινού δεν ήθελαν να επιστρέψουν τίποτα από το περιεχόμενο των γαλερών, διότι θεωρούσαν την πράξη τους πάρα πολύ δίκαιη.

Και ο προαναφερόμενος πρεσβευτής ύστερα από αυτή την απάντηση έφυγε χωρίς καμία ελπίδα. Και στις εννέα του ίδιου μήνα στάλθηκε και δεύτερος πρεσβευτής από τον Προνοητή του Μοριά με το ίδιο αίτημα. Αλλά γύρισε πίσω παίρνοντας την ίδια απάντηση, που είχε δοθεί και στον απεσταλμένο της Κρήτης. Πέρασε πολύς καιρός και φάνηκαν σαράντα δύο γαλέρες των Βενετών να κατευθύνονται προς τη Ρόδο, οι οποίες έχοντας αγκυροβολήσει κοντά στην πόλη, στις εννέα Νοεμβρίου αποβίβασαν στην ξηρά μερικές χιλιάδες ανθρώπους, οι οποίοι είχαν παραταχτεί οπλισμένοι σε μία μεγάλη ίλη, όπως θα έκανε ένας εχθρός. Ύστερα απ' αυτό, ο στρατηγός τους⁴⁵⁶ έστειλε μερικούς απεσταλμένους στο Μεγάλο Μάγιστρο, απαιτώντας την επιστροφή των ανθρώπων και των αντικειμένων των γαλερών που είχαν αιχμαλωτιστεί. Σε αντίθετη περίπτωση, το κράτος της Βενετίας θα του κήρυττε τον πόλεμο. Ο Μέγας Μάγιστρος αφού τους άκουσε, έστειλε το Μεγάλο Κομαντατούρη, τον αδελφό Pietro Rafinpi μαζί με το βάιλο της Venosa τον αδελφό Censio Orsino στον προαναφερθέντα στρατηγό, με σκοπό να καταλάβουν καλύτερα τις προθέσεις του και να ικανοποιήσουν οποιαδήποτε άλλη απαίτησή του. Δυστυχώς όμως οι δυο τους γύρισαν άπρακτοι χωρίς να πετύχουν τίποτα. Αυτοί στο γυρισμό τους, ανέφεραν στο Μεγάλο Μάγιστρο και στο Συμβούλιο, όλα όσα είχε πει ο στρατηγός, ότι δηλαδή είχε πάει εκεί με την ξεκάθαρη εντολή να καταλάβει την πόλη της Ρόδου

⁴⁵⁴ Πρόκειται για τον Pedro Raimondo Zacosta, Μεγάλο Μάγιστρο από το 1461 ως το 1467.

⁴⁵⁵ Πρόκειται για αξιώματα της διοικητικής ιεραρχίας των Ιωαννιτών. Σχετικά με αυτά βλ. αναλυτικά Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα*, ό.π., σ. 187-204. Πρβλ. και Ε. Kollias, *The Knights of Rhodes*, Athens 1991, σ. 16-20. Αναφέρεται ονομαστικά ο Goulielmo Caoursin, σύμβουλος του Τάγματος κατά την εποχή εκείνη, ο οποίος άφησε και θαυμάσια εικονογραφημένο συγγραφικό έργο σχετικά με την ιστορία του Τάγματος. Βλ. Theresa M. Vann, 'Caursin Guillaume' *Enc.Crus*, v. I, σ. 204.

⁴⁵⁶ Πρόκειται για τον Jacobo Loredan, αρχηγό του βενετικού στόλου.

σε περίπτωση που ο Μεγάλος Μάγιστρος και το Τάγμα δεν ήθελαν να επιστρέψουν τους Μαυριτανούς και τα πράγματά τους. Πρόσθεσε ότι ο ίδιος είχε σταλεί μπροστά μ' εκείνες τις σαράντα δύο γαλέρες προκειμένου να εμποδίσει το Τάγμα να προμηθευτεί πολεμοφόδια, ωστόσο τον ακολουθήσει και το υπόλοιπο του στόλου χωρίς καθυστέρηση.

Όταν άκουσαν όλα αυτά στο Συμβούλιο και από τη στιγμή που ο Μεγάλος Μάγιστρος εξήγησε τι έπρεπε να διαπραγματευτεί, οι απόψεις δίσταντο. Έπειτα λαμβάνοντας υπόψιν τους τις ζημιές, τα σκάνδαλα, τ' απρόοπτα και τους κινδύνους που θα μπορούσαν να προκύψουν από την άρνησή τους, καθώς και το ελάχιστο όφελος που θα μπορούσε να προκύψει από από τα πρόσωπα και τα πράγματα των γαλερών, αποφάσισαν ότι όλα έπρεπε να επιστραφούν χωρίς να διακινδυνεύσουν ένα πόλεμο. Σκεφτήκαν όμως ότι το καλύτερο ήταν να γίνει ο συμβιβασμός ώστε να παρέμενε το Τάγμα σε ειρηνικές και φιλικές σχέσεις με το κράτος της Βενετίας. Εκείνοι που συμφώνησαν ήταν ο Μεγάλος Κομεντατόρης, ο βάιλος της Venosa, ο Πριόρης της Καταλονίας, ο Πριόρης της Εκκλησίας, βάιλος του Μοριά και πολλοί άλλοι. Όμως ο Ντραπιέρος αδελφός Esberto di Villamarino, ο οποίος απ' τη μεριά του και για λογαριασμό όλης της Ισπανικής Γλώσσας αντιστάθηκε σθεναρά στην απόφαση της επιστροφής των λαφύρων, λέγοντας ότι αυτό δεν έπρεπε να συμβεί κατά κανένα τρόπο, διότι αυτή η κατάσχεση ήταν δίκαιη. Και μαζί του τάχθηκαν πολλοί. Μερικοί είχαν τη γνώμη ότι έπρεπε να επιστραφούν τα πράγματα αλλά όχι τα πρόσωπα και άλλοι συμβούλευαν να μην επιστραφούν τα πράγματα αλλά μόνο οι Μαυριτανοί. Αλλά στο τέλος οι περισσότεροι απ' το Συμβούλιο κατέληξαν ότι έπρεπε να επιστραφούν όλα.

Για το λόγο αυτό, ο Μέγας Μάγιστρος έχοντας ακούσει τις απόψεις και τις προσδοκίες του καθενός, κατέληξε στο συμπέρασμα ότι έπρεπε να γίνει η προαναφερόμενη επιστροφή, παρόλο που η κατακράτηση (των εμπορευμάτων και των Μαυριτανών) ήταν δίκαιη και είχε εκτελεστεί ορθά. Κι αυτό γιατί επειδή είχε ειδοποιηθεί ότι ο ναύαρχος των Βενετών είχε την ξεκάθαρη εντολή, από τη στιγμή που το Τάγμα δεν ήθελε να προβεί στην επιστροφή, να αιχμαλωτίσει όλο τον πληθυσμό που υπαγόταν στο Τάγμα και βρισκόταν στα νησιά και να τον οδηγήσει σκλάβο στη Μπαρμπαριά και τη Συρία. Καθώς συζητιόνταν αυτά τα θέματα, ο ναύαρχος των Βενετών είχε πολιορκήσει την πόλη. Όμως ο Μέγας Μάγιστρος παρόλο που είχε διατάξει τους ιππότες να φυλάνε τις επάλξεις και τα τείχη, δεν έπρεπε να γίνει καμία επίθεση εναντίον των Βενετών, ούτε με το πυροβολικό, ούτε με αρκεβούζια ή βαλλίστρες και να μην προχωρούσαν σε καμία εχθρική επιθετική ενέργεια εναντίον τους, μέχρι τη στιγμή που θα γινόταν η οριστική διαπραγμάτευση. Και μέσα σε όλα αυτά λίγο τον ένοιαζε εκείνη η πολιορκία, αλλά μεγάλη σημασία έδινε στις ζημιές που θα μπορούσαν να υποστούν οι καημένοι, οι υποτελείς του Τάγματος. Τελικά στις 12 του ίδιου μήνα, το Συμβούλιο έδωσε πλήρη εξουσιοδότηση στο Μέγα Μάγιστρο, καθώς και στον Πριόρη της Εκκλησίας και το Μεγάλο Κομεντατούρη να ολοκληρώσουν εκείνη τη διαπραγμάτευση με τον καλύτερο τρόπο που νόμιζαν ότι χρειαζόταν. Αυτές οι διαφορές ανάμεσα στις δύο πλευρές λύθηκαν δια μέσου των πρεσβευτών της βασιλίσσας της Κύπρου και οι Βενετοί στρατιώτες μπήκαν ξανά στις γαλέρες τους και γύρισαν στον τόπο τους.

Απόσπασμα σχετικά με την οργάνωση Σταυροφορίας από τον Πάπα Πίο Β΄ και το θάνατό του στην Αγκώνα, σ. 291- Β

Βρισκόταν το μήνα εκείνο η Χριστιανοσύνη σε μεγάλη κίνηση. Και γίνονταν μεγάλες προετοιμασίες για την εκστρατεία εναντίον των Τούρκων. Εκείνη δεν προσέφερε κάποια υπηρεσία στο χριστιανικό κόσμο, παρά μόνο προκάλεσε υπερβολικές και ανώφελες ελπίδες στην Αποστολική Έδρα, σε διάφορους πρίγκιπες και ιδιαίτερα σ' αυτό το Τάγμα. Κι αυτό γιατί ο ύψιστος Ποντίφικας Πίος ο Δεύτερος αν και ηλικιωμένος επιχειρούσε άλματα της νιότης, καθώς διακατεχόταν από την επιθυμία να τραβήξει μπροστά σ' αυτό το ιερό διάβημα. Με φλεγόμενη την ψυχή του, κατανικώντας τους πόνους της ποδάγρας και παραβλέποντας την αδιαθεσία του, έφθασε στην Αγκώνα, για να επισπεύσει και να μεριμνήσει για τις προετοιμασίες του στόλου. Πέθανε όμως στις 14 του Αυγούστου τη χρονιά του 1466⁴⁵⁷ αφού είχε κυβερνήσει με ύψιστη σωφροσύνη και θάρρος την Εκκλησία του Χριστού πέντε χρόνια, έντεκα μήνες και είκοσι επτά ημέρες. Και στη θέση του, την τελευταία ημέρα του μήνα αυτού εκλέχτηκε ο Pietro Barbo, Καρδινάλιος του Αγίου Μάρκου και Βενετός ευγενής, ο οποίος έλαβε το όνομα Παύλος ο Β΄.

⁴⁵⁷ Στο κείμενο αναγράφεται το έτος 1466 μολονότι γνωρίζουμε ότι ο Πίος Β΄ απεβίωσε το 1464, χρονιά άλλωστε στην οποία αναφέρεται ο Bosio στη συγκεκριμένη αφήγηση. Προφανώς πρόκειται για εκ παραδρομής λάθος, αφού κατά τα άλλα η ημερομηνία θανάτου του Ποντίφικα είναι ακριβής.

Επειδή λοιπόν ο Τούρκος είχε βρει εμπόδιο στον πόλεμο που του έκαναν οι Βενετοί στο Μοριά και ο Ματθίας Κορβίνος βασιλιάς της Ουγγαρίας στα σύνορά του, παράτησε για εκείνη την ώρα τις θαλάσσιες επιχειρήσεις. Για να αποθαρρύνουν εκείνο το Βάρβαρο, οι Βενετοί είχαν συνασπιστεί με το Ματθία Κορβίνο δίνοντάς του κάθε χρόνο ένα συγκεκριμένο μισθό με σκοπό να κρατήσει τον Τούρκο μακριά απ' τη μεριά της ξηράς, εφόσον στο Μοριά είχε καταβληθεί από τους Βενετούς κάθε προσπάθεια από στεριά και από θάλασσα χωρίς αποτέλεσμα και πρόοδο και τουλάχιστον για εκείνη την ώρα συμπεράναν ότι δεν μπορούσαν να τα βάλουν μαζί του (με τον Μωάμεθ).

Γι' αυτό το λόγο ο Σιγισμόνδος Μαλατέστα, ο οποίος είχε σταλεί από τους Βενετούς ως δικός τους αρχηγός στην Ελλάδα, έχοντας καταλάβει ότι ο στρατός των Τούρκων ερχόταν καταπάνω τους περικυκλώνοντάς τους στην πόλη της Μαντινείας, παράτησε την ύπαιθρο στους εχθρούς. Και ο Βίκτωρ Καπέλλο, που είχε διαδεχθεί το Λορεντάν στην αρχηγία του στόλου, ακόμα κι αν ήξερε ότι θα κέρδιζε μερικά μέρη που ανήκαν στους Τούρκους και ιδιαίτερα η πόλη της Αθήνας που ονομαζόταν επίσης Σετίνα από τους βαρβάρους. Και αυτήν είχε αφήσει στη λεηλασία των στρατιωτών του και πιάνοντας σκλάβους όσους βρίσκονταν εκεί μέσα. Ήλπιζε λοιπόν να καταλάβει με αιφνιδιασμό την Πάτρα, αλλά δυστυχώς όταν το επιχείρησε, έχασε ένα μεγάλο αριθμό στρατιωτών του, διότι ένα μέρος σκοτώθηκε εκεί (στην Πάτρα) κι ένα μέρος αιχμαλωτίστηκε. Σ' αυτή τη μάχη είχε πεθάνει μαχόμενος γενναία ο Ιάκωβος Βαρβαρίγος⁴⁵⁸ μαζί με 4.000 ιππείς και 200 άλογα την ώρα που βιάδιζε προς την εχθρική πόλη. Ο στρατηγός Καπέλλο έχοντας επιστρέψει στην ίδια μάχη ύστερα από μερικές ημέρες δυστυχώς είχε την ίδια τύχη με την προηγούμενη φορά. Γι' αυτό το λόγο έχοντας χάσει πολλούς απ' τους δικούς του άνδρες και στη Ζάκυνθο και στη Χαλκίδα και έχοντας αποτύχει δύο φορές στεναχωρήθηκε τόσο που σε λίγες μέρες πέθανε.

⁴⁵⁸ Βενετός Προβλεπτής Μορέως, ανέλαβε την αρχηγία του στρατού ύστερα από το θάνατο του Bertoldo d' Este.

Απόσπασμα σχετικά με την προσπάθεια διαπραγμάτευσης συμφωνίας μεταξύ Βενετίας και Ιωαννιτών Ιπποτών, σ. 316-C.

Εκείνο τον καιρό το κράτος της Βενετίας έστειλε το Domenico Gradenigo, ως πρεσβευτή στο Μεγάλο Μάγιστρο για να διαπραγματευθεί με εκείνον και το Τάγμα συμμαχία και συνομοσπονδία εναντίον των Τούρκων. Και ενώ ο προαναφερόμενος πρεσβευτής βρισκόταν στη Ρόδο, έτυχε να βρίσκονται στα χέρια του Μεγάλου Μαγίστρου μερικές επιστολές σταλμένες από τον Πριόρη της Βενετίας, τον αδελφό Nicolo Corogna, ο οποίος του έγραφε από τη Ρώμη ότι είχε πάει στη Βενετία και είχε ανακαλύψει σε αυτό το κράτος και ανάμεσα στους ευγενείς του μία ιδιαίτερη αγάπη και αφοσίωση προς το Τάγμα, όπως επίσης μία μεγάλη επιθυμία να το στηρίξουν, να το υπερασπιστούν και να το βοηθήσουν ενάντια στον κοινό εχθρό, τον Τούρκο. Επίσης υπήρχε η επιθυμία να δεθεί μία συνομοσπονδία και μία βαθιά φιλία με τη δέσμευση και την υποχρέωση να αλληλοβοηθηθούν σε περίπτωση ανάγκης η Βενετία και το Τάγμα, πάντα σύμφωνα με τις δυνάμεις και τις δυνατότητές τους.

Ο Μέγας Μάγιστρος αφού κατάλαβε το συμφέρον και τη χρησιμότητα που θα μπορούσε να προέλθει από αυτή τη συμμαχία, έστειλε πίσω τον αντιπρόσωπο, δίνοντάς του την υπόσχεση και την ελπίδα ότι σίγουρα θα μπορούσε να γίνει αυτή η συμφωνία. Πρόσθεσε επίσης ότι μετά από λίγες μέρες, ο ίδιος θα έστελνε έναν άλλο πρεσβευτή για να τον αντιπροσωπεύσει στη Βενετία με τον ίδιο σκοπό, δηλαδή για να κλείσει και να δημιουργηθεί η προαναφερόμενη συμμαχία και συνομοσπονδία. Κι έτσι αφού ο πρώτος πρεσβευτής έφυγε, ο Μέγας Μάγιστρος έδωσε εντολή, μέσω επιστολής στις 28 Δεκεμβρίου 1469 στον Πριόρη της Βενετίας αδελφό Nicolo Corogna να πάει στη Βενετία προκειμένου να κλείσει και να στερεώσει τη συμφωνία αυτή. Ο ίδιος είχε μαζί του το κείμενο της συμφωνίας με τους όρους τους οποίους επιδίωκε να υπογραφεί από την άλλη πλευρά, οι οποίοι ήταν οι εξής:

Το λαμπρό δουκικό κράτος της Βενετίας έπρεπε να υπερασπιστεί το Τάγμα, την πόλη της Ρόδου και το νησί, μαζί με όλα τα άλλα φρούρια και τους τόπους που κατείχε στην Ανατολή, ενάντια στη δύναμη του Τούρκου εχθρού, στο όνομα των Χριστιανών. Και όλα αυτά όφειλε να τα κάνει πρώτα απ' όλα για τον σεβασμό και την αγάπη που είχε προς το Μέγα Μάγιστρο και προς το Τάγμα γενικά, αλλά επίσης εξαιτίας της μικρής απόστασης που είχε από τα μέρη που έπρεπε να προστατέψει. Κι εάν θα γινόταν ειρήνη ή εκεχειρία με τους Τούρκους έπρεπε η συμφιλίωση να ισχύσει επίσης για το Μέγα Μάγιστρο, το Τάγμα, την πόλη της Ρόδου και το νησί ολόκληρο, το κάστρο του Αγίου Πέτρου με όλα τα φρούρια και όλα τα γύρω μέρη. Εάν ο Τούρκος έστελνε στόλο στη Ρόδο ή σε οποιοδήποτε άλλο νησί ή φρούριο του Τάγματος, το κράτος της Βενετίας έπρεπε να τον στηρίζει και να τον διευκολύνει (το Μ. Μάγιστρο), όπως θα έκανε εάν επρόκειτο για δικά του εδάφη: Επίσης ο Μέγας Μάγιστρος μαζί με το Τάγμα θα είχε το δικαίωμα να προμηθευτεί πολεμοφόδια από τα εδάφη, τα νησιά και από τους τόπους του κράτους της Βενετίας. Εάν έπειτα ο τουρκικός στόλος δρούσε στη θάλασσα ο Μέγας Μάγιστρος και το Τάγμα έπρεπε να ικανοποιήσουν κάθε αίτημα του ναυάρχου και των Βενετών με την προσφορά τριών γαλερών καλά εξοπλισμένων, για τρεις μήνες το χρόνο. Σε περίπτωση που ο Τούρκος δε σχημάτιζε στόλο όφειλαν να δώσουν στο ναύαρχο τουλάχιστον μία γαλέρα καλά εξοπλισμένη για τέσσερις μήνες, για τη φύλαξη των νησιών, ή δύο γαλέρες για δύο μήνες. Και επιπλέον το κράτος της Βενετίας έπρεπε να επιβάλλει την τήρηση των προνομίων (του Τάγματος) σε όλη της την επικράτεια. Και διατάχθηκε ο Πριόρης στο συμφωνητικό για τη σύναψη της συμμαχίας να μην υπάρχει καμία αναφορά στην προστασία του Τάγματος εκ

μέρους της Βενετίας, επαναλαμβάνοντας και διατάζοντας τον ίδιο να μη χρησιμοποιηθεί κανένας άλλος όρος ή σύνταξη λέξεων παραπάνω απ' όσα είχαν ειπωθεί. Επίσης του ανέθεσε να αγοράσει στη Βενετία μια μικρή γαλέρα πλήρως εξοπλισμένη, με αρκετές πανοπλίες, βαλλίστρες και άλλα όπλα, με σκοπό να την οδηγήσει στη Ρόδο.

Κι έτσι έφυγε ο Πριόρης σύμφωνα με την εντολή που είχε απ' το Μέγα Μάγιστρο, αλλά δεν κατάφερε τίποτα σε σχέση με την ομοσπονδία και τη συμμαχία ανάμεσα στο Τάγμα και τους Βενετούς. Κι αυτό διότι ο Δόγης κι εκείνοι οι ευγενείς ήθελαν ν' αναφερθεί στους όρους του συμβολαίου το γεγονός ότι το κράτος της Βενετίας είχε πάρει υπό την προστασία του το Τάγμα μαζί με τα νησιά και τα φρούρια. Ενώ γίνονταν αυτά ο στρατηγός των Βενετών *Nicolo da Canal* διέπλεε με το βενετικό στόλο τις ακτές της Θράκης. Κατέλαβε και λεηλάτησε την Αίνο, όπως και τη Φώκαια (που λαϊκά ονομάζονται *Fogli Nuove* στην Ανατολή) και οχύρωσε τη Βοστίτσα στον πατραϊκό κόλπο.

469

Ordinando all'istesso Priore, che se possibil era; con gran compagnia, e con le prouissioni d'armi, di danari, e di vettouaglie necessarie; nel termine sopradetto, anch'egli personalmente in Conuento andar douesse. E che non potendo egli andarui in persona; in ogni modo, vn Comendatore in luogo suo, mandare vi douesse. Comandò parimente à tutti i Cauallieri, Seruenti, e Frati Conuentuali; ch'in compagnia del Priore, e de' Comendatori sopradetti; in Conuento eglino ancora andare douessero. Il simile scrisse al Prior d'Aluergna Fra Giouanni Coretto; citando, e chiamando nominatamente con esso lui Frat'Euardo Bufard Comendatore di Geneuois, Frat'Amadeo Sessel, Comendatore di Laumusse; Fra Pietro d'Aubuffone Comendator di Salins, e Frat'Emberro de Corteferre; insieme con gli altri Cauallieri, Seruenti, e Frati Conuentuali. Il medesimo ordinò al Prior d'Aquitania Fra Giouanni de Frantieres, al Prior di Tolosa, Fra Pietro Raffini, & ad altri.

Domenico Gradenigo Ambasciatore della Signoria di Venetia, in Rodi; per trattar Lega, co' la Religione.

Fra Nicolò Corogna Priore di Venetia, mandato, per fermare la Lega con Venetiani.

Sostanza de' Capitoli, co' quali la Religione intendea, che si stringesse la Lega co' Venetiani.

Dopo questo, perche Fra Melchionne Bandino Procurator Generale della Religione nella Corte di Roma, si trouaua da alcune sue indispositioni, talmente impedito, che non poteua più attendere, nè essercitar quel carico; Onde rinuntiato l'haueua à Fra Nicolò Corogna Prior di Venetia, che come poco dianzi detto habbiamo, era stato mandato Ambasciatore, e Luogotenente del Gran Maestro in tutti i Priorati d'Italia: Fù in quel Carico dal Gran Maestro, e dal Consiglio deputato, Fra Siluestro di Cucuuagni. In questi tempi, la Signoria di Venetia mandò Domenico Gradenigo Ambasciator suo, al Gran Maestro; per trattar seco, e con la Religione, Lega, e confederatione contra il Turco. E capitato essendo mentre il detto Ambasciatore in Rodi se ne staua, Lettere al Gran Maestro, del Prior di Venetia Fra Nicolò Corogna sopradetto; il quale gli scriueua da Roma, ch'essendo egli stato in Venetia; haueua scoperta in quella Signoria, ed in tutti quei Signori, vna singolar affettione, e beneuolenza verso la Religione; & vn desiderio grandissimo di foccorrerla, aiutarla, e difenderla, contra il Turco commune Nemico; e di stringere seco vna confederatione, & intrinseca amicitia; con vincolo, & obbligo, che vicendeuolmente nell'occafioni, la Signoria, e la Religione, secondo la possibilita, e le forze dell'vna, e dell'altra, s'aiutassero, e foccorressero. Considerata il Gran Maestro l'vtilità, che quindi alla sua Religione venir poteua; rimandò il detto Ambasciatore con buonissima speranza; anzi certa risoluzione di voler attendere à quel negotio; Dicendo, che fra pochissimi giorni, mandato hauerebbe anch'egli Ambasciatore apposta in Venetia; per conchiudere, e stringere la detta Lega, e confederatione. E così dopo ch'egli fu partito, diede ordine, e commissione al Prior di Venetia Fra Nicolò Corogna sopradetto, con Lettere sue de' 28. di Dicembre, dell'anno sopradetto mille, quattrocento, sessantaneoue; ch'andar se ne douesse à Venetia, per conchiudere, e stabilire la detta Lega. E gli mandò la forma delle Capitulationi; con le quali intendea, che la confederatione, e Lega sopradetta si fermasse; la qual era tale:

Che per la beneuolenza, & affettione, che l'Illustrissima, e Ducale Signoria di Venetia haueua verso la Persona del Gran Maestro, e della Religione; e considerata la vicinanza dell'Isola, e de' Luoghi loro di Leuante; si contentaua di difendere à tutto suo potere la detta Religione, la Città, e l'Isola di Rodi, e tutte l'altre Fortezze, e Luoghi, ch'ella haueua in Leuante; contra la potenza del Turco Nemico del nome Christiano. Che facendo la Signoria sopradetta pace, o Tregua co' il Turco; fossero anche in essa compresi il Gran Maestro, e la Religione; con la Città, & Isola di Rodi; il Castello San Pietro, con tutte l'altre Fortezze, Isole, e Luoghi loro: Che mandando il Turco Armata sopra Rodi, o sopra altra Isola, o Fortezza della Religione; la Signoria si contentaua di dargli aiuto, foccorso, e fauore; nè più, nè meno, ch'à gli istessi Luoghi suoi dato hauerebbe: Che potessero il Gran Maestro, e la Religione estrarre, e caure dalle Terre, Isole, e Luoghi della Signoria, qualsiuoglia sorte di vettouaglie: Che facendo il Turco Armata marittima; il Gran Maestro, e la Religione tenuti fossero ad ogni richiesta del Generale, e della Signoria; di dargli trè Galere ben armate, e ben in ordine; per trè mesi dell'anno. Et in caso, che'l Turco non facesse Armata; fossero tenuti di dare al detto Generale, per guardia dell'Isola, vna Galera ben armata, e ben in ordine, per quattro mesi dell'anno; o vero due Galere, per due mesi: E che la Signoria di Venetia facesse inuiolabilmente obseruare i priuilegj della Religione; in tutto il suo dominio. E diede al detto Priore, particular auuertenza, e commissione, che nel contratto della conchiuisione di detta Lega; non si facesse

Μόλις ο Μωάμεθ αυτοκράτορας των Τούρκων άκουσε όλα αυτά θύμωσε τόσο πολύ που από το θυμό του φαινόταν να βγάξει καπνούς από τα μάτια και το στόμα. Στη συνέχεια έδωσε εντολή να ετοιμαστεί γρήγορα ολόκληρος ο στόλος, που είχε προετοιμάσει στη διάρκεια ου χρόνου και που αποτελούνταν από 300 πλοία, ανάμεσα στα οποία υπήρχαν 120 γαλέρες μεγάλες και μικρές και τα υπόλοιπα άλλου είδους σκάφη και τον έστειλε στο νησί του Νεγροπόντε που στα αρχαία χρόνια ονομαζόταν Εύβοια. Κι εκείνος προχώρησε δια ξηράς με τον ίδιο προορισμό, με ένα στρατό 200.000 ανθρώπων περνώντας από μερικές γέφυρες που είχε δώσει εντολή να φτιαχτούν με μεγάλες βάρκες, με δοκάρια και ξύλα στο στενό του Αγίου Μάρκου και ύστερα από την ξηρά πέρασε στο νησί με όλο το στρατό και πολιορκησε με σφοδρότητα την πρωτεύουσα που παλιά ονομαζόταν Χαλκίδα και τώρα Νεγροπόντε. Και αφού τοποθέτησε το πυροβολικό στα σημεία από τα οποία μπορούσε καλύτερα να επιτεθεί, άρχισε να τη χτυπάει με μανία. Αλλά προτού επιτεθεί, έστειλε μήνυμα σ' αυτούς που ήταν μέσα ότι αν παραδίνονταν θα εξασφάλιζαν ευνοϊκούς όρους. Όμως του απάντησαν ότι προτιμούσαν να πεθάνουν όλοι με τις οικογένειές τους, παρά να υποκύψουν στη σκληρή τυραννία του.

Βρίσκονταν στην πόλη τρεις ευγενείς Βενετοί, που ήταν ο Paolo Erizzo, ο οποίος ήταν ο βάλιος και κυβερνήτης ο Aluigi Galbo και ο Giovanni Badoaro (Badoer), οι οποίοι ήταν γενναίοι και συνετοί και δεν άφησαν τίποτα που να ήταν ανθρωπίνως δυνατόν να γίνει για τη σωτηρία και την υπεράσπιση της πόλης. Ήταν επίσης στις αρχές της πόλης ένας καπετάνιος που ονομαζόταν Tomasso Sciano απ' το Λιβόρνο με μια μονάδα 500 στρατιωτών πληρωμένη από το κράτος της Βενετίας. Πολλοί απ' αυτούς είτε από φόβο, είτε επειδή ήταν ξένοι αυτομολούσαν κατά τη διάρκεια της νύχτας στο τουρκικό στρατόπεδο. Ο ίδιος ο καπετάνιος ίσως από δειλία ή για προδοσία βρέθηκε τη νύχτα να μιλάει με τους Τούρκους μέσα από τα τείχη. Και τελικά ο ανιψιός του προαναφερόμενου καπετάνιου Luca da Corduglia κατέβηκε απ' τα τείχη και πέρασε στο Μωάμεθ, με επιστολές του θείου του. Γι' αυτό το λόγο ο λαός που είχε ήδη αντιληφθεί από άλλες ενδείξεις ότι ο καπετάνιος ήταν ύποπτος, άρχισε να φοβάται την προδοσία και πολλοί ανέφεραν στον κυβερνήτη ότι έπρεπε να προφυλαχθεί από εκείνον τον προδότη. Έχοντας ακούσει όλα αυτά ο προαναφερόμενος Tomasso έδωσε εντολή να ετοιμαστεί η μονάδα του και αφού κατέλαβε την πλατεία απείλησε τους κατοίκους ότι θα τους σφάζει. Όμως ο κυβερνήτης που ήταν έξυπνος και προσεκτικός και που είχε τρέξει στο σημείο απ' όπου ακουγόταν η φασαρία, του απευθύνθηκε με καλοσυνάτα λόγια και με πολλή προσοχή. Προσποιήθηκε επίσης ότι του είχε εμπιστοσύνη και δεν του έδειξε ότι είχε καταλάβει την προδοσία του. Αντίθετα του είπε πως τον θεωρούσε άνθρωπο με τιμή και καθώς πρέπει και τον συμβούλεψε να μη δώσει προσοχή στα κουτά λόγια του όχλου. Κι έτσι τον ηρέμησε επιτυχάνοντας την επιστροφή των στρατιωτών στα πόστα τους.

Στη συνέχεια με ηρεμία τον έπιασε από το χέρι και άρχισε να συζητάει μαζί του γύρω απ' τον τρόπο υπεράσπισης της πόλης και τον κάλεσε για γεύμα με χαρά οδηγώντας τον στο παλάτι με εξαιρετική μαεστρία. Αφού έφθασε εκεί μαχαιρώθηκε από μερικούς νέους που είχαν σταλεί απ' τον κυβερνήτη γι' αυτό το λόγο και στη συνέχεια κρεμάστηκε στο παράθυρο από το ένα πόδι. Και η μονάδα του δόθηκε στην αρχηγία του Fiori da Nardone, που δεν ήταν καλύτερος απ' τον προηγούμενο, αφού ήταν κι αυτός προδότης και άπιστος διότι κι εκείνος τη νύχτα κατέβαινε απ' τα τείχη και πήγαινε να βρει το Μωάμεθ υποδεικνύοντάς του να τοποθετήσει το

πυροβολικό απ' τη μεριά του Βούρκου κι έτσι θα μπορούσε να καταλάβει εύκολα την πόλη από εκείνη τη μεριά διότι εκείνη η είσοδος ήταν ήδη παλιά και φθαρμένη.

Εντωμεταξύ έχοντας μαθευτεί στη Ρόδο ότι ο τούρκικος στόλος και ο Μέγας Τούρκος αυτοπροσώπως είχαν περάσει στο Νεγροπόντε, ο Μέγας Μάγιστρος επέλεξε τους πιο άξιους ανάμεσα στους Ιππότες που ήταν στο μοναστήρι. Και εξοπλίζοντας με όλα τα απαραίτητα δύο γαλέρες και αφού έδωσε εντολή να ετοιμαστούν, τις έστειλε στο στρατηγό των Βενετών, υπό την αρχηγία του βάλου της Μαγιόρκας αδελφού D. Giovanni di Cardogna. Απ' την πλευρά του ο ναύαρχος των Βενετών ετοιμαζόταν να κινηθεί σε βοήθεια με το στόλο του προς την πόλη και το νησί του Νεγροπόντε. Ο Τούρκος στο μεταξύ έχοντας τοποθετήσει το πυροβολικό στην είσοδο του Βούρκου, σύμφωνα με όσα είχε πει ο προδότης Nardone, προκάλεσε την κατεδάφιση του πύργου της προαναφερόμενης εισόδου διότι ήταν παλιός και χαλασμένος και δεν άντεχε τόσα χτυπήματα. Και στο κενό που είχε δημιουργηθεί απ' το πέσιμο των τοίχων μπορούσαν να περάσουν από την άλλη μεριά οι στρατιώτες αφού γέμιζαν τα κενά κι έτσι πραγματοποιούνταν η διέλευσή τους στην απέναντι πλευρά.

Κι ενώ οι βάρβαροι συντάσσονταν για επίθεση στην πόλη, εμφανίστηκε ο βενετσιάνικος στόλος, ο οποίος έπλεε προς το νησί με ευνοϊκό το ρεύμα και τον άνεμο και με τα πανιά ορθάνοιχτα. Μόλις τον είδε ο Μωάμεθ κατελήφθη από τρόμο και φρίκη, επειδή στο στόλο αυτό εκτός απ' τις γαλέρες περιλαμβάνονταν πολλές φούστες και πολλά άλλα σκάφη των Λατίνων, τα οποία έδειχναν τον προαναφερόμενο στόλο πιο ισχυρό απ' ότι ήταν. Γι' αυτό το λόγο αποφάσισε να μην περιμένει τον πασά της Ρωμανίας, αλλά να οδηγήσει στην ξηρά με γρηγοράδα και προσοχή το πυροβολικό, τα όπλα και όλα τα πολεμοφόδια και στη συνέχεια να άφηνε όλο το ιππικό να περάσει απ' την άλλη μεριά του στενού. Όμως μόλις είπε αυτά τα λόγια ο Μωάμεθ και την ώρα που ο βενετσιάνικος στόλος προχωρούσε προς το Νεγροπόντε, ενώ δεν ήταν πολύ μακριά απ' το νησί, δεν ξέρι κανείς για ποιο λόγο, αγκυροβόλησε και ξαφνικά κατέβασε τα πανιά και σταμάτησε στη μέση του στενού τόσο απότομα, που τα πλεούμενα έγειραν εξαιτίας του αντίθετου ρεύματος και της απότομης κίνησης. Δεν ξέρι κανείς αν (ο στόλος) είχε σταματήσει για να συνταχθεί, να γυρίσει πίσω από φόβο των καπετάνιων. Έφθασε αυτή η στάση για να χάσει την ευκαιρία να βοηθήσει το Νεγροπόντε και ίσως ακόμα να προκαλέσει μία φοβερή ζημιά στους Τούρκους. Γι' αυτό και δεν υπάρχει καμία αμφιβολία, ότι αν προχωρούσε προς το νησί μ' εκείνη την ευνοϊκή θάλασσα και το ρεύμα, θα είχε κόψει την αλυσίδα των σκαφών και θα είχε κάψει όλες τις τουρκικές γαλέρες των οποίων το μεγαλύτερο μέρος ήταν χωρίς πολεμικό εξοπλισμό, απ' τη στιγμή που (ο Μωάμεθ) είχε στείλει τα πληρώματα στην ξηρά και τα είχε διανείμει στα φρούρια του νησιού, προκειμένου να μην πεθάνουν από κάποια επιδημία που είχε εξαπλωθεί στις γαλέρες. Θα είχε επίσης σπάσει τις ζύλινες γέφυρες που είχαν κατασκευάσει οι Τούρκοι για να περάσουν από την ξηρά στο νησί. Μόλις ο πασάς τον είδε να σταματάει, είπε στον Τούρκο αυτά τα λόγια: «Κύριε, εκείνος ο στόλος που ερχόταν προς εμάς με ούριο άνεμο και ευνοϊκό ρεύμα έχει σταματήσει στο σημείο που βρίσκεται ενάντια σε κάθε λογική. Κι αυτό είναι ένδειξη μεγάλης δειλίας και φόβου και δηλώνει ότι δεν μπορούν να βοηθήσουν αυτή την πόλη. Γι' αυτό το λόγο εγώ είμαι της άποψης ότι αν εσύ εκμεταλλευτείς τη βολική περίπτωση, μπορείς να επιτεθείς με τη σιγουριά ότι θα την καταλάβεις».

Στον Μωάμεθ άρεσε η γνώμη του πασά και έδωσε εντολή να γίνει επίθεση από τη μεριά της ερειπωμένης εισόδου του Βούρκου. Κι παρά το γεγονός ότι οι χριστιανοί αμύνθηκαν με γενναιότητα, μπόκαν οι Τούρκοι με τη βία στην πόλη και πετσόκοψαν όσους βρίσκονταν εκεί μέσα και πολύ λίγοι στάθηκαν τυχεροί και σώθηκαν με τη βοήθεια του Θεού. Όσον αφορά τη συμπεριφορά τους, ήταν βάρβαρη και δεν κοιτούσαν ούτε φύλο, ούτε ηλικία και ξέσπαγαν σε

όσους είχαν μείνει ζωντανοί, γυναίκες και παιδιά και διέπραξαν κάθε είδους κτηνωδία από τη στιγμή που καταλήφθηκε η ευγενέστατη πόλη της Χαλκίδας που ονομαζόταν και Νεγροπόντε την προτελευταία μέρα του Ιουλίου του 1470. Ύστερα από την άλωση της πόλης παραδόθηκαν στο βάρβαρο τύραννο και όλα τα άλλα οχυρωμένα μέρη του νησιού, χωρίς καμία αντίσταση.

Ο στόλος των Βενετών από την άλλη, αφού είχε υποστεί την απώλεια της πόλης και του νησιού γύρισε πίσω. Και ο Μωάμεθ πριν φύγει από το Νεγροπόντε διέταξε να εκτελεστούν όλοι οι Λατίνοι αιχμάλωτοι και ιδιαίτερα οι Ιταλοί που είχαν πιαστεί στο Νεγροπόντε χωρίς οίκτο και έλεος και μαζί μ' αυτούς και όσοι είχαν διατηρηθεί στη ζωή. Έτσι όσοι πολίτες είχαν επιβιώσει, εκτελέστηκαν εν ψυχρώ χωρίς διάκριση φύλου ή ηλικίας. Ύστερα απ' αυτό έφυγε ο Τύραννος απ' την ξηρά και ο Μεχμέτ πασάς μέγας ναύαρχος της Ρωμανίας από τη θάλασσα με τις γαλέρες γεμάτες από λεία και επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη.

[...]. Και φοβούνταν τα νησιά των Κυκλάδων. Η Άνδρος εγκαταλείφθηκε από τους κατοίκους της. Η Πάρος, η Νάξος...βρίσκονταν σε μεγάλη ταραχή, βάσανα και κινδύνους. Οι.. δεν ξέρουν τι να κάνουν. Οι νησιώτες βλέποντας τόση ωμότητα και τόση δύναμη και λαμβάνοντας υπόψιν τους την πολιορκία και την κατάληψη εκείνης της ισχυρότατης πόλης που υπαγόταν στην κυριαρχία των Βενετών και τον πολύ δυνατό στόλο εύκολα συμπέραιναν τι θα μπορούσε να τους συμβεί.

3470 gliaria alla banda del Burchio; percioche battendosi quella porta, la quale era vecchia, e **A**
 caduca; facilmente da quella parte, la Città pigliata hauerebbe.

Galere due di
 Rodi, in foccor
 so di Negropon
 te.

Maometto Gran
 Turco, impau
 rito, all'appari
 re dell' Armata
 Venetiana.

Armata Vene
 tiana, dopo ef
 ser giunta vic
 na à Negropon
 te; non ardisce
 di foccorrere.

Prudente, & ani
 moso parere
 del Bascià.

Negropon
 te preso per forza
 da' Turchi.

Crudeltà, e sce
 leratezze da
 Turchi vrate in
 Negroponce.

In questo mezo, inteso essendosi in Rodi, che l' Armata Turchesca, & il Gran Turco in persona sopra Negroponce passato se n'era; facendo il Gran Maestro vna scelta de' più braui, e valorosi Cavalieri, che fossero in Conuento; e rinforzando di tutte le cose necessarie due Galere, e facendole mettere benissimo in ordine; sotto la condotta del Bagliuo di Majorica Fra Don Gio. di Cardona; le mandò al Generale de' Venetiani, il quale stava mettendosi in ordine, per andar à foccorrere con l' Armata, la Città, e l'Isola di Negroponce. Il Turco in tanto, collocata hauendo l'artiglieria contra la porta del Burchio, secondo il ricordo datogli dal traditor Nardone; la Torre di detta porta, ch'era antica, e rouinosa; pochi tiri aspettando, tutta d'alto abbasso, nel fosso cadette; facendo terrapieno, e scala a' Nemici; acciò più ageuolmente all'assalto andar potessero. E mentre che i Barbari stauano mettendosi ad ordine, per assalire la Città; comparue l' Armata Venetiana, che **B**
 co'l vento, e con la corrente in fauore; à piene vele, sopra l'Isola se ne veniuu. Il che veduto hauendo Maometto, s'empie tutto d'horrore, e di spauento. Percioch'essendoui nella detta Armata molte Fuste, e molti altri Vasselli Latini; oltra le Galere; pareua di lontano affai più numerosa, e potente di quello, ch'ella era. Perilche essendo egli risoluto di non aspettarla altrimenti; comandò al Bascià della Romania, che con diligenza, e gran prestezza, douesse far condurre in terra ferma, l'artiglieria, le munitioni, e tutte le bagaglie; E che dopo questo, facesse anche ripassare di là dallo stretto, tutto l'Esercito.

Però appena dette hebbe Maometto quelle parole; quando l' Armata Venetiana, che **C**
 co'l vento, e la corrente in fauore, come detto habbiamo, alla volta di Negroponce andaua; non si sa per qual cagione; quando non molto lontana dall'Isola fù giunta; amainò, e calò di colpo le vele; e quiui in mezo del Canale, tanto si fermò, che'l vento, e la corrente contrarij se le voltarono. Non si sa se per mettersi in ordinanza, o per dapocaggine, e timore de' Capitani, iui si fermasse. Basta ch'ella perdette quella occasione di foccorrere Negroponce; e forse anche di far a' Turchi vn danno incomparabile. Percioche non è dubbio alcuno, che s'ella andaua alla volta dell'Isola con quella prosperità del vento, e del mare; hauerebbe spezzata la catena del Porto, & abbruciare tutte le Galere Turchesche; la maggior parte delle quali, iui disarmate se ne stauano; hauendo mandate le Ciurme in terra, e compartite per i Casali dell'Isola; accioche tutte non morissero d'vna certa infermità, che nelle Galere, frà loro appiccata s'era; & hauerebbe anche rotti i ponti di legno; che per passar da terra ferma all'Isola, i Turchi fatti haueuano. Però tutto che'l Bascià fermata la vide, disse al Turco queste parole: Signore quell' Armata, che **D**
 co'l vento, e la corrente in fauore, sopra di noi se ne veniuu; essendosi contra ogni ragione, fermata doue hora si troua; di gran viltà, e paura, segno dimostra; non confidandosi di poter foccorrere questa Città. Perilche io son di parere, che seguendo tu la felicità de' tuoi prosperi auuenimenti, le facei dare l'assalto; tenendo per fermo, che con pochissimo contrasto te ne impadronirai.

Piaque à Maometto il parere del Bascià; & hauendo fatto dar l'assalto dalla banda della rouinata porta del Burchio; ancorche i Christiani valorosamente si difendessero; entrarono nondimeno i Turchi à viua forza nella Città, e tagliarono à pezzi quanti Christiani in quel furore dentro vi trouarono; pochissimi per loro ventura, e per misericordia di Dio saluandosi. Non perdonando gli empij, e crudelissimi Barbari, nè à sesso, nè ad età; sfogando con le Donne, e co' Fanciulli, che dopo il primo impeto, in vita restarono; ogni **E**
 forte di nefanda, sporca, e bestiale libidine. Fù presa la nobilissima Città di Calcidia, detta Negroponce; nel penultimo giorno di Luglio, dell'anno mille, quattrocento, e settanta. Presa, che fù la Città; tutti gli altri Luoghi forti dell'Isola, al vittorioso Barbaro Tiranno, senza contrasto alcuno, incontanente si renderono.

L' Armata de' Venetiani dall'altra parte, intesa hauendo la perdita della Città, e dell'Isola; se ne tornò addietro. E Maometto, prima di partirsi da Negroponce; comandò, che tutti i prigionj Latini, e particolarmente gli Italiani, ch'in Negroponce erano stati presi; senza pietà, o misericordia alcuna, vecchi fossero; insieme con quelli, ch'in vita serbare gli volessero. E così i miseri Cittadini, ch'in vita si trouarono; furono à fangue freddo, senza distintione, o riguardo alcuno di sesso, nè d'età; tutti vecchi. E dopo questo, partendosi l'empio Tiranno per terra, e Maometto Bascià grand' Ammiraglio della Romania,

per

Ενώ υπήρχαν αυτές οι εξελίξεις στη Ρόδο, οι Βενετοί, οι οποίοι ύστερα από την απώλεια του Νεγροπόντε είχαν αρχίσει να ανησυχούν πραγματικά για τη μεγάλη δύναμη του Τούρκου, προκειμένου να του προκαλέσουν προβλήματα και να τον ενοχλήσουν, έστειλαν τον *Catarino Zeno* και τον *Giosafat Barbaro* ως απεσταλμένους τους, στον Ουζούν-Χασάν βασιλιά της Περσίας και συνήψαν μαζί του φιλία και συμμαχία εναντίον του Μωάμεθ. Έστειλαν επίσης απεσταλμένους στον Πάπα και στον βασιλιά της Νεάπολης προκειμένου να στείλουν κι εκείνοι στόλο που θα κατευθυνόταν προς την Ανατολή και να ενεργήσουν μαζί τους με σκοπό να εξοντώσουν τον κοινό εχθρό. Για το λόγο αυτό, ο Πάπας έδωσε εντολή να εξοπλιστούν 20 γαλέρες και υπό την αρχηγία του Καρδινάλιου της Νάπολης τις έστειλε να ενωθούν με εκείνες του βασιλιά της Νάπολης. Όλες μαζί λοιπόν κατευθύνθηκαν στην Ανατολή και ενώθηκαν με το στόλο των Βενετών. Ο ναύαρχος *Pietro Mocenigo* μόλις άκουσε ότι ο Πάπας και ο βασιλιάς της Νάπολης έστελναν τις γαλέρες του να ενωθούν μαζί του, έστειλε κι αυτός αμέσως μία γαλέρα στη Ρόδο με επιστολές του Δόγη και δικές του στο Μεγάλο Μάγιστρο, ενθαρρύνοντάς τον και παρακαλώντάς τον να ετοιμάσει τις γαλέρες του Τάγματος με προσοχή και ταχύτητα και ενημερώνοντάς τον ότι ο Πάπας και ο βασιλιάς της Νάπολης έστελναν με τη σειρά τους, τις δικές τους γαλέρες να ενωθούν μ' εκείνες της Σινιορίας στην Ανατολή. Ο Μεγάλος Μάγιστρος έχοντας πληροφορηθεί γι' αυτό διέταξε να ετοιμαστούν γρήγορα και προσεκτικά δύο γαλέρες, ώστε να τις στείλει στον προαναφερόμενο στόλο.

Παρουσία των αντιπροσώπων της Βενετίας και του Ουζούν Χασάν στη Ρόδο. Κινήσεις του Μωάμεθ και η καταστροφή της πόλης της Σμύρνης από το χριστιανικό συνασπισμό, σ. 335-A, C.

Ύστερα απ' όλα αυτά στο στόλο είχε ακουστεί ότι είχε φθάσει στη Ρόδο ένας απεσταλμένος του βασιλιά της Περσίας Ουζούν Χασάν, ο οποίος μαζί με τον Catarino Zeno και τον Giosafat Barbaro είχε σταλεί στον Πάπα, στους Βενετούς και στους άλλους χριστιανούς πρίγκιπες με σκοπό να καταλάβουν τις πόλεις για να πάρουν απ' αυτές το πυροβολικό και άλλες μηχανές απαραίτητες για να μπορούν να χρησιμοποιηθούν ενάντια στον κοινό εχθρό, τον Τούρκο. Ύστερα απ' αυτό οι δικοί μας αρχηγοί πέρασαν με το στόλο στη Ρόδο, όπου έγιναν δεκτοί από το Μεγάλο Μάγιστρο με κάθε τιμή και επισημότητα.

Οι προναφερόμενοι αρχηγοί αφού συγχαρήκανε τον απεσταλμένο του Ουζούν Χασάν επειδή είχε συνάψει συμμαχία με τον Πάπα και τους Βενετούς, του έδειξαν το στόλο έτοιμο και στολισμένο με όλα τα λάβαρα, τα φώτα και τις σημαίες έτοιμα να ριχτούν στη μάχη. Ο απεσταλμένος και οι άλλοι Πέρσες ευγενείς που βρίσκονταν μαζί του, αφού χαρήκανε με τη σειρά τους και θαύμασαν όσα έβλεπαν, αυτά τέθηκαν στην υπηρεσία του βασιλιά τους. Εντωμεταξύ ο Τούρκος έχοντας ακούσει για τη φιλία και τη συμμαχία που είχε συνάψει ο βασιλιάς της Περσίας με τους χριστιανούς, του έστειλε μερικούς απεσταλμένους παρακαλώντας τον και εκλιπαρώντας τον να μη σταθεί εμπόδιο με εκείνη τη συμμαχία στην εξέλιξη των μαχών του εναντίον των χριστιανών που ήταν κοινοί εχθροί τους διότι και οι δύο ανήκαν στην ίδια θρησκεία. Και ήταν υποχρεωμένος να τον βοηθήσει και να τον συνδράμει σ' εκείνες τις μάχες. Σ' αυτό ο Ουζούν Χασάν απάντησε, ότι αφού είχε δώσει λόγο και πίστη στον Ύψιστο Ποντίφηκα των Χριστιανών και στη Δημοκρατία της Βενετίας, ότι θα ήταν μαζί τους εναντίον των Τούρκων δεν μπορούσε, ούτε ήθελε να προδώσει την υπόσχεσή του. Διότι ο Μωάμεθ στο νόμο της θρησκείας τους διέταζε ότι πάνω από όλα έπρεπε να τηρηθεί ο δοσμένος λόγος. Και θέλοντας να κάνει πράξη τα λόγια του έστειλε το γιο του Zenial μαζί με ισχυρό στρατό εναντίον της πόλης της Τραπεζούντας.

Εντωμεταξύ ο τύραννος ο Μωάμεθ ταλαιπωρούσε πολύ τους Βενετούς, τόσο στην Αλβανία, όσο και στη Δαλματία. Απ' την άλλη μεριά όμως και ο ναύαρχος του στόλου τους ο Pietro Mocenigo δεν καθόταν με σταυρωμένα χέρια. Γι' αυτό το λόγο αφού ο πρεσβευτής του Ουζούν Χασάν έφυγε κατευθυνόμενος προς την Ιταλία, ξεκινώντας κι αυτός απ' τη Ρόδο, πέρασε ξανά με το στόλο στη χώρα που είχε κατακτηθεί από τους Τούρκους. Εκεί κατέλαβε την πόλη της Σμύρνης και την έδωσε για λεηλασία στους στρατιώτες του, την πυρπόλησε και έδωσε εντολή να πετσοκόψουν όσους Τούρκους βρίσκονταν εκεί. Ύστερα επειδή πλησίαζε ο χειμώνας, επέστρεψε στη Μεθώνη. Και οι στόλοι του πάπα και του βασιλιά Φερδινάνδου επέστρεψαν στην Ιταλία και οι γαλέρες του Τάγματος στη Ρόδο.

.....

Λίγους μήνες πριν γίνουν αυτά τα πράγματα, ο Μεγάλος Καραμάνος, με τον οποίο το Τάγμα είχε ειρήνη, είχε πεθάνει. Αυτός είχε αφήσει τρεις γιους: δύο νόμιμους και ένα νόθο. Οι νόμιμοι είχαν κληρονομήσει το πριγκιπάτο του πατέρα, ενώ ο νόθος βρήκε σκληρό που δεν είχε μερίδιο από την κληρονομιά, κι έτσι πήγε να θερμοπαρακαλέσει τον Μωάμεθ αυτοκράτορα τα Τούρκων, να τον βοηθήσει. Ο Μωάμεθ έκρινε ότι εκείνη ήταν καλή ευκαιρία για τον ίδιο να υποβάλλει όλη την επαρχία της Καραμανίας στους φόρους του, κι έτσι έδωσε στον προαναφερόμενο νόθο ένα ικανό αριθμό στρατιωτών με τους οποίους θα είχε διώξει από την εξουσία τον Pirameto⁴⁵⁹ και τον Cassambeto, τα αναγνωρισμένα αδέρφια του. Στη συνέχεια πήρε στην κατοχή του το μεγαλύτερο ποσοστό των εδαφών και των οχυρωμένων τόπων εκείνης της επαρχίας. Όμως ο Pirameto και ο Cassambeto δυσαρεστημένοι από την αφαίρεση του πατρικού πριγκιπάτου κατέφυγαν στον Ουζούν Χασάν βασιλιά της Περσίας, ο οποίος θεωρώντας ότι είχαν δίκαιο, έστειλε τον Cassambeto μ' ένα μεγάλο στρατό προκειμένου να ανακτήσει το κράτος του. Ο Cassambeto αφού έφθασε στην Καραμανία παιδεύτηκε πολύ για να κατακτήσει τα μέρη που είχαν καταληφθεί απ' το νόθο αδελφό του. Κι ενώ απ' τη μία προσπαθούσε να ξανακατακτήσει όσα είχε χάσει, απ' την άλλη έστειλε πρεσβευτές στο Μεγάλο Τούρκο και στον Mocenigo, ναύαρχο των Βενετών παρακαλώντας να τον βοηθήσουν με τους στόλους τους.

Ήταν κοινή γνώμη ότι αυτή η βοήθεια έπρεπε να δοθεί όχι μόνο για να προσβληθούν η περηφάνια και τα σχέδια του Μωάμεθ, αλλά επίσης για να ευχαριστήσουν το βασιλιά της Περσίας και να ξαναφέρουν στο θρόνο τα νόμιμα παιδιά εκείνου του βάρβαρου φίλου (πρίγκιπα). Έχοντας πάρει την απόφαση, ο στόλος άνοιξε πανιά για την Καραμανία, όπου μόλις έφθασε πολιορκήσε τη Sikiño, που ήταν στο λιμάνι σε σημείο ανηφορικό και δύσκολο και μόνο ύστερα από πολλές επιθέσεις μπόρεσε να την κατακτήσει. Ύστερα την παρέδωσε στους αρχηγούς και τους συγγενείς του Cassambeto. Και ύστερα προχώρησε προς ένα άλλο φρούριο, που ονομαζόταν Άγιος Θεόδωρος. Αφού κατέκτησε και αυτό, κατευθύνθηκε προς τη Zelifica, το Curco⁴⁶⁰ και την αρχαία Σελεύκεια, η οποία ήταν φημισμένη πόλη που βρισκόταν στην όχθη του Ορόντη ποταμού και η οποία απείχε απ' τη θάλασσα περίπου πέντε μίλια, που τότε όμως ήταν ερειπωμένη και κατεστραμμένη. Οι Βενετοί έχοντας συναντήσει μικρή αντίσταση κατά τη διάρκεια των μαχών τους, προχώρησαν με σκοπό να πολιορκήσουν επίσης ένα ισχυρό κάστρο, το οποίο με τη σειρά του είχε ήδη καταληφθεί από τους Τούρκους και κατά συνέπεια ήταν καλά οχυρωμένο και εφοδιασμένο με ανθρώπους και πυροβολικό. Γι' αυτό το λόγο στην αρχή αντιστάθηκε με γενναιότητα. Όμως στη συνέχεια αμέσως παραδόθηκε διότι οι Βενετοί είχαν κατεβάσει μερικά ισχυρά όπλα, με τα οποία χτυπούσαν δυνατά το κάστρο. Και το κάστρο (όπως και τα άλλα κατακτημένα μέρη) παραδόθηκε στον Cassambeto, ο οποίος δε σταματούσε να ευχαριστεί τους δικούς μας για τη σημαντική τους υπηρεσία.

⁴⁵⁹ Αναφέρεται στον πρίγκιπα Πιρ-Αχμέτ.

⁴⁶⁰ Πρόκειται για την Κώρκο.

Και αφού είχε κρατήσει μερικούς μήνες η πολιορκία του Σκούταρι και επειδή πλησίαζε ο χειμώνας άφησε ο Μωάμεθ εκεί ένα μέρος του στρατού και με όσους είχαν απομείνει απ' τους υπόλοιπους επέστρεψε στην Κωνσταντινούπολη. Και πριν φύγει απ' το Σκούταρι, είχε ήδη συζητηθεί η ειρήνη ανάμεσα στους Βενετούς κι εκείνον. Και η συζήτηση προχώρησε τόσο πολύ που έφθασαν σε συμφωνία ειρήνης με τους παρακάτω όρους: Να άφηναν το Σκούταρι στους Τούρκους, την Ταίναρο και το νησί της Λήμνου και θα πλήρωναν κάθε χρόνο 80.000 χρυσά δουκάτα⁴⁶¹. Σε αντάλλαγμα ο Τούρκος θα επέτρεπε σ' αυτούς να μπορούν με σιγουριά να δραστηριοποιούνται εμπορικά στη Μεγάλη Θάλασσα⁴⁶² και να κρατήσουν ένα βάλιο για τις ανάγκες των εμπορών τους.

⁴⁶¹ Το ποσό που αναφέρει εδώ ο Bosio είναι κατά πολύ αυξημένο σε σχέση με αυτό που έπρεπε τελικά να πληρώσουν οι Βενετοί και που ορίστηκε στα 10.000 χρυσά δουκάτα.

⁴⁶² Εννοεί τον ευρύτερο θαλάσσιο χώρο της Μεσογείου.

1479

della Battaglia; mà contenendosi ne' suoi alloggiamenti; con scaramucce continou^e A
non cessaua, hor da vna parte, & hor da vn'altra, di molestare, & inquietare i Barbari; i
quali vedendo, che i Christiani dal forte alloggiamento loro non si muoueuano; dubitando
di riceuere danno; se disordinati, e sparfi si fossero, per voler correre à saccheggiare il
Paese; per aspri, e malageuoli camini, passando l'Alpi, in Germania se n'andarono.

Maometto
abbandona l'al-
fedio di Scu-
tari.

E durato essendo in tanto l'Assedio di Scutari alcuni Mesi; percióche già il Verno
s' approssimaua; lasciando Maometto quini vna parte del suo Essercito; co' rimanent^e
delle sue genti, in Costantinopoli se ne tornò. E prima che da Scutari si partisse, s'era
già cominciato à ragionar di Pace frà Venetiani, e lui. Il qual ragionamento passò poi
tanto innanzi, che finalmente fu frà loro conchiusa Pace, con queste condizioni: Che
Venetiani lasciasero Scutari al Turco; e Tenaro, e l'Isola di Lenno; e gli pagassero ogn'An-
no ottanta mila ducati d'oro. Permettendo il Turco all'incontro, ch'eglino potessero B
sicuramente fare i loro traffichi nel Mar Maggiore; e tenere in Costantinopoli, per
l'occorrenza de' loro Mercanti, vn Bailo.

Pace fra' Ve-
netiani, & il
Turco.

Erafi in questo mezo, condotta molto alle strette, anzi accordata la pratica d'vnire
la Religione, e Militia di San Sepolcro Gierosolimitano, con quest' Ordine. Sopra di
che era stato lungamente negoziato, e trattato; e non mancandoui altro, se non che si
fermasse, e stabilisse il Contratto fra' l'Gran Maestro Fra Pietro d'Aubuffone, e questa Re-
ligione; & il Maestro, o sia Generale de' Cauallieri, e Religiosi del Santo Sepolcro; a'di-
ciotto di Luglio, dell'anno sopradetto, mille quattrocento, settanta noue; furono dal
Gran Maestro, e dal Consiglio eletti Procuratori, Fra Giovanni Quendal Turcopliero,
ch'era stato eletto Procurator Generale nella Corte di Roma, dal General Capitolo, in
luogo del Priore di Lombardia Fra Giorgio di Piozascio; l'istesso Priore di Lombardia, C
e Fra Guido de Blanchefort Comendatore di Morterolx Nipote del Gran Maestro; per
conchiudere, terminare, fermare, e stabilire la detta Vnione; Dando loro amplissima
autorità di poter capitolare, trattare, e conchiudere co' l'Generale, Cauallieri, e Reli-
giosì dell'Ordine di San Sepolcro Gierosolimitano, tutto ciò, che per condur à fine, &
ad effetto l'Vnione sopradetta, necessario fosse; e di poter concedere, e dare l'Habito di
questa Religione al Maestro, o sia Generale del Santo Sepolcro, & a' quei Religiosi di
dett' Ordine, ch' à loro paruti fossero;

Religione
Militare di San
Sepolcro, vni-
ta à quest' Ordine
di San Gio-
uanni Gieroso-
limitano.

E così fu fermata, e stabilita l'Vnione sopradetta, che da Papa Innocenzo Ottauo, fu
poi da indi à dieci anni, cioè nell'anno del mille quattrocento ottanta noue confermata;
Ilquale co' l' consiglio, e parere del Sacro Collegio de' Cardinali, con vna Bolla sua sop-
pressa, & estinse la detta Religione Militare di San Sepolcro; e con essa, la Religione, e D
Militia di San Lazaro in Betlem, e Nazaret, chiamata anche Gierosolimitana; e con tut-
ti i Priorati, Comende, Spedali, Case, e Beni; insieme con la casa di Monmoriglione,
nella Diocesi di Poitiers; con tutte le pertinenze, e dipendenze de' Priorati, Comende,
Case, e Beni delle Religioni, e Militie sopradette; in qualsuoglia parte del Mondo, che
fossero: Vniendogli, annessandogli, & incorporandogli à questa Religione. Ordinando
che i Priorati Comende, e Beni loro, pagare, e rispondere douessero al Comun Tesoro
di quest' Ordine, quelle risponsioni, & impostioni, che da' Procuratori, e Deputati dal
Gran Maestro, e dal Conuento di Rodi, sarebbe stato ordinato. E ch' in tutto, e per tut-
to, a' comandamenti, e precetti del Gran Maestro, e del Conuento sopradetti vbbidir
douessero. Comandando, ch' à verun patto rinuntiare non potessero i Priorati, le Co-
mende, & i Beneficij dal loro posseduti, senza espressa licenza del Gran Maestro, e del E
Conuento predetto. Dichiarando d'all' hora vano, e di niun valore, quanto in contrario
fatto si fosse; come dal tenore dell' istessa Bolla, più distintamente, e chiaramente appa-
re; la quale, per l'honoratissima mentione, ch' in essa si fa, dell' heroiche, e generose
azioni di questa Sacra Religione, & Illustrissima Militia; e per l'importanza grande
di tanto negotio; hò voluto à futura memoria, aggiungere di parola in parola in
questo luogo.

Religione
Militie di San
Lazaro, e del
Santo Sepolcro
Gierosolimita-
no, soppreffe,
& à questa di
San Giovanni
vnite.

Bolla di Pa-
pa Innocenzo
Ottauo; con
fermando l' V-
nione dell' Or-
dine militare di
San Sepolcro
con questa Re-
ligione.

Innocentius Episcopus, Seruus Seruorum Dei, ad perpetuam rei memoriam.
Cum solerti meditatione pensamus, quod inter præcipua præsidia, & contra inimicos
Orthodoxæ Fidei Defensores, Ordo Hospitalis Sancti Ioannis Ierosolymitani, assidu-
um propugnaculum existit; ac pro eiusdem Fidei conseruatione, tutela, & aug-
mento; Viros Religione decoros, Propugnatores acerrimos, in temporalibus prouidos,
in spi-

Πίνακες κοσμικών και εκκλησιαστικών ηγεμόνων

ΔΟΓΜΑΕΣ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (13^{ος}-18^{ος} αι.)

Enrico Dandolo 1192-1205	Girolamo Priuli 1559-1567
Pietro Ziani 1205-1229	Pietro Loudon 1567-1570
Giacomo Tiepolo 1229-1249	Alvise Mocenigo I 1570-1577
Marin Morosini 1249-1253	Sebastiano Venier 1577-1578
Renier Zeno 1253-1268	Nicolo da Ponte 1578-1585
Lorenzo Tiepolo 1268-1275	Pasquale Cicogna 1585-1595
Jacopo Contarini 1275-1280	Marino Grimani 1595-1605
Giovanni Dandolo 1280-1289	Leonardo Dona 1606-1612
Pietro Gradenigo 1289-1311	Marcantonio Memmo 1612-1615
Marino Zorzi 1311-1312	Giovanni Bembo 1615-1618
Giovanni Soranzo 1312-1328	Nicolo Dona 1618
Francesco Dandolo 1329-1339	Antonio Priuli 1818-1623
Bartolomeo Gradenigo 1339-1342	Francesco Contarini 1623-1624
Andrea Dandolo 1343-1354	Giovanni Corner I 1625-1629
Marin Falier 1354-1355	Nicolo Contarini 1630-1631
Giovanni Gradenigo 1355-1356	Francesco Erizzo 1631-1646
Giovanni Dolfin 1356-1361	Francesco Molin 1646-1655
Lorenzo Celsi 1361-1365	Carlo Contarini 1655-1656
Marco Corner 1365-1368	Francesco Corner 1656
Andrea Contarini 1368-1382	Bertucci Valier 1656-1658
Michele Morosini 1382	Giovanni Pesaro 1658-1659
Antonio Venier 1382-1400	Domenico Contarini 1659-1675
Michele Steno 1400-1413	Nicolo Sagredo 1675-1676
Tommaso Mocenigo 1414-1423	Alvise Contarini 1659-1684
Francesco Foscari 1423-1457	Marcantonio Giustinian 1684-1688
Pasquale Malipiero 1457-1462	Francesco Morosini 1688-1694
Cristoforo Moro 1462-1471	Silvestro Valier 1694-1700
Nicolo Tron 1471-1473	Alvise Mocenigo II 1700-1709
Nicolo Marcello 1473-1474	Giovanni Corner II 1709-1722
Pietro Mocenigo 1474-1476	Alvise Mocenigo III 1722-1732
Andrea Vedramin 1476-1478	Carlo Ruzzini 1732-1735
Giovanni Mocenigo 1478-1485	Alvise Pisani 1735-1741
Marco Barbarigo 1485-1486	Pietro Grimani 1741-1752
Agostino Barbarigo 1486-1501	Francesco Loredan 1752-1762
Leonardo Loredan 1501-1521	Marco Foscarini 1762-1763
Antonio Grimani 1521-1523	Alvise Mocenigo IV 1763-1778
Andrea Gritti 1523-1538	Paolo Renier 1779-1789
Pietro Lando 1539-1545	Lodovico Manin 1789-1797

Francesco Dona 1545-1553
Marcantonio Trevisan 1553-1554
Francesco Venier 1554-1556
Lorenzo Priuli 1556-1559

ΟΘΩΜΑΝΟΙ ΣΟΥΛΤΑΝΟΙ (13^{ος} -18^{ος} αι.)

Οσμάν Α΄ «Γαζί»	1288/89-1326
Ορχάν «Γαζί»	1326-1362
Μουράτ Α΄ «Γαζί –Χουνταβεντιγιάρ	1362-1389
Βαγιαζήτ Α΄ «Γιλντιρίμ»	1389-1402
Κενό εξουσίας –εμφύλιοι πόλεμοι	1402-1413
Σουλεϊμάν Α΄ «Τσελεμπί» (στις ευρωπαϊκές κτήσεις	1403-1411
Μούσα «Τσελεμπί»	1411-1413
Μεχμέτ (Μωάμεθ) «Τσελεμπί»	1413-1421
Μουράτ Β΄	1421-1444 και 1446-1451
Μεχμέτ Β΄ (Μωάμεθ) «Φατίχ» (Πορθητής)	1444-1446 και 1451-1481
Βαγιαζίτ Β΄ «Βελί» (Όσιος)	1481-1512
Σελίμ Α΄ «Γιαβούζ» (Σκυθρωπός-Σκληρός)	1512-1520
Σουλεϊμάν Β΄ «Κανουνί» (Νομοθέτης και αλλιώς Μεγαλοπρεπής)	1520-1566
Σελίμ Β΄ Αγιάς (Μέθυσος) ή «Σαρί» (Ξανθός)	1566-1574
Μουράτ Γ΄	1574-1595
Μεχμέτ (Μωάμεθ) Γ΄	1595-1603
Αχμέτ Α΄	1603-1617
Μουσταφάς Α΄	1617-1618
Οσμάν (Οθμάν) Β΄	1618-1622
Μουσταφά Α΄ (και πάλι)	1622-1623
Μουράτ Δ΄	1623-1640
Ιμπραχίμ ο «Τρελός»	1640-1648
Μεχμέτ (Μωάμεθ) Δ΄ «Αβτζί» (Κυνηγός)	1648-1687
Σουλεϊμάν Γ΄	1687-1691
Αχμέτ Β΄	1691-1695
Μουσταφάς Β΄	1695-1703
Αχμέτ Γ΄	1703-1730
Μαχμούτ Α΄	1730-1754
Οσμάν Γ΄	1754-1757
Μουσταφάς Γ΄	1757-1774
Αμπντούλ Χαμίτ Α΄	1774-1789

ΠΑΠΕΣ ΜΕΤΑΞΥ 1198-1797

Ιννοκέντιος Γ΄	1198-1216
Ονώριος Γ΄	1216-1227
Γρηγόριος Θ΄	1227-1241
Σελεστίνος Δ΄	1241
Ιννοκέντιος Δ΄	1243-1254
Αλέξανδρος Δ΄	1254-1261
Ουρβανός Δ΄	1261-1264
Κλήμης Δ΄	1265-1268
Γρηγόριος Ι΄	1271-1276
Ιννοκέντιος Ε΄	1276
Αδριανός Δ΄	1276
Ιωάννης ΚΑ΄	1276-1277
Νικόλαος Γ΄	1277-1280
Μαρτίνος Δ΄	1281-1285
Ονώριος Δ΄	1285-1287
Νικόλαος Δ΄	1288-1292
Σελεστίνος Ε΄	1294
Βονιφάτιος Η΄	1294-1303
Βενέδικτος ΙΑ΄	1303-1304
Κλήμης Ε΄	1305-1314
Ιωάννης ΚΒ΄	1316-1334
Νικόλαος Ε΄ (αντί-Πάπας)	1328-1333
Βενέδικτος ΙΒ΄	1334-1342
Κλήμης ΣΤ΄	1342-1352
Ιννοκέντιος ΣΤ΄	1352-1362
Ουρβανός Ε΄	1362-1370
Γρηγόριος ΙΑ΄	1370-1378
Ουρβανός ΣΤ΄	1378-1389
Βονιφάτιος Θ΄	1389-1404
Ιννοκέντιος Ζ΄	1404-1406
Γρηγόριος ΙΒ΄	1406-1415
Κλήμης Ζ΄	1378-1394
Βενέδικτος ΙΓ΄	1394-1423
Αλέξανδρος Ε΄	1409-1410
Ιωάννης ΚΓ΄	1410-1415
Μαρτίνος Ε΄	1417-1431
Ευγένιος Δ΄	1413-1447
Φήλιξ Ε΄ (αντί-Πάπας)	1439-1449
Νικόλαος Ε΄	1447-1455
Κάλλιστος Γ΄	1455-1458
Πίος Β΄	1458-1464
Πάυλος Β΄	1464-1471
Σίξτος Δ΄	1471-1484

Ιννοκέντιος Η΄	1484-1492
Αλέξανδρος ΣΤ΄	1492-1503
Πίος Γ΄	1503
Ιούλιος Β΄	1503-1513
Λέων Ι΄	1513-1521
Αδριανός ΣΤ΄	1522-1523
Κλήμης Ζ΄	1523-1534
Πάυλος Γ΄	1534-1549
Ιούλιος Γ΄	1550-1555
Μάρκελλος Β΄	1555
Πάυλος Δ΄	1555-1559
Πίος Δ΄	1559-1565
Πίος Ε΄	1566-1572
Γρηγόριος ΙΓ΄	1572-1585
Σίξτος Ε΄	1585-1590
Ουρβανός Ζ΄	1590
Γρηγόριος ΙΔ΄	1590-1591
Ιννοκέντιος Θ΄	1591
Κλήμης Η΄	1592-1605
Λέων ΙΑ΄	1605
Πάυλος Ε΄	1605-1621
Γρηγόριος ΙΕ΄	1621-1623
Ουρβανός Η΄	1623-1644
Ιννοκέντιος Ι΄	1644-1655
Αλέξανδρος Ζ΄	1655-1667
Κλήμης Θ΄	1667-1669
Κλήμης Ι΄	1670-1676
Ιννοκέντιος ΙΑ΄	1676-1689
Αλέξανδρος Η΄	1689-1691
Ιννοκέντιος ΙΒ΄	1691-1700
Κλήμης ΙΑ΄	1700-1721
Ιννοκέντιος ΙΓ΄	1721-1724
Βενέδικτος ΙΓ΄	1724-1730
Κλήμης ΙΒ΄	1730-1740
Βενέδικτος ΙΔ΄	1740-1758
Κλήμης ΙΓ΄	1758-1769
Κλήμης ΙΔ΄	1769-1774
Πίος ΣΤ΄	1775-1799

Βενετοί επικεφαλής χερσαίων και ναυτικών δυνάμεων (1463-1479)

Ναύαρχοι

Alvise Loredan	1463-1464
Orsato Justinian	1464-1465
Jacopo Loredan	1465-1466
Victor Capello	1466-1467
Nicolo da Canal	1467- 1470
Pietro Mocenigo	1470-1474
Antonio Loredan	1474-1479

Στρατηγοί

Bertoldo d' Este	1463
Sigismondo Pandolfo Malatesta	1463-1466
Girolamo Novello Allegri da Verona	1466- ?

Αξιωματούχοι των βενετικών αποικιών (1460-1479)

Χαλκίδα (Negroponte)

Leonardo Calbo q. Zanotto	1461
Giovanni Dandolo q. Benedetto	1462
Fantino Giorgio q. Giovanni	1463
Giovanni Bembo q. Ettore	1464
Francesco Gradenigo q. Jacobo	1465
Giovanni Bondumier q. Antonio	1466
Nicolo da Canale	1467-1470
Paolo Erizzo q. Marco	1468-1470

Μεθώνη (Modone)

Pietro Grimani q. Giovanni	1461
Antonio Loredano q. Daniele	1462
Benedetto Gritti q. Omobuono	1463
Lorenzo Loredano q. Pietro	1464
Jacopo Quirini q. Smerio	1466
Antonio Malipiero q. Luca	1467
Andrea Quirini q. Giovanni	1469
Luigi Quirini q. Marco	1470
Luigi Tagiapiera q. Francesco	1472
Pietro Orio q. Paolo	1473
Federigo Giustiniani q. Nicolo	1475
Marco da Lezze q. Francesco	1476
Francesco Loredano q. Luigi	1477
Antonio Soranzo q. Benedetto	1479

Κορώνη (Corone)

Bernardo Donato q. Maffio	1461
Bernardo Contarini q. Francesco	1463
Andrea Bembo q. Domenico	1464
Luigi da Lecce	1465
Maffio Lioni q. Francesco	1466
Nicolo Boldu q. Francesco	1466
Marino Arimondo	1468
Bartolomeo Zane q. Maffio	1469
Nadale Malipiero	1472
Maffio Baffo q. Luigi	1473
Roberto Priuli q. Pietro	1475
Leonardo Diedo q. Francesco	1476
Luigi da Mosto	1476
Zaccaria Valaresso q. Zanobi	1479
Nicocolo Contarini q. Antonio	1479

Ναύπλιο & Αργος

Jacopo Diedo q. Pietro	1462
Giustiniano Gistiniani q. Orsato	1462
Nicolo Donato q. Tommaso	1463
Luca Contarini q. Pietro	1465
Marco Salamono q. Michele	1468
Vettore Pasqualigo q. Paolo	1471
Zaccaria Barbaro q. Matteo	1473
Cristoforo Priuli	1477
Bertuccio Minio q. Marco	1479

Μονεμβασία

Andrea Lioni q. Francesco	1464
Benedetto Loredano q. Andrea	1466
Francesco Pizzamano q. Giovanni	1470
Girolamo Moro q. Lazaro	1473
Girolamo Lioni q. Andrea	1475
Francesco Cicogna q. Marco	1478

Μόνη (Brazzo di Maina)

Andrea Priuli q. Lorenzo	1467
Nicolo Bollani q. Maffio	1470
Nadale Salamono q. Nicolo	1472
Luigi Barbarigo q. Andrea	1476

Ναύπακτος (Leranto)

Girolamo Foscolo q. Andrea	1460
Luigi Tagiapiera q. Francesco	1461
Francesco da Mula q. Giovanni	1462
Angelo Gabriel q. Andrea	1463
Bernardo Nani q. Andrea	1465
Jacopo Barbaro q. Maffio	1468
Francesco da Pesaro q. Antonio	1472
Antonio Giorgio	1475

Λήμνος (Stalimene)

Francesco Moro q. Antonio	1464
Giovanni Donato q. Luigi	1465
Bartolommeo Barbaro q. Stefano	1467
Luigi Moro q. Lazaro	1471
Francesco Pasqualigo q. Marco	1474-1477

Πίνακας των κυριότερων γεγονότων του Α΄ βενετο-οθωμανικού πολέμου

ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΑ	ΓΕΓΟΝΟΣ	ΠΗΓΕΣ
Σεπτέμβριος 1462	Κατάληψη της Λέσβου απ' τους Οθωμανούς. Τερματίζεται η δυναστεία των Γατελούζων.	Annali Veneti, σ. 201, Βραχέα Χρονικά, σ. 502, Χαλκοκονδύλης, σ. 519-529, Κριτόβουλος, σ. 295-303, Σφραντζής, σ. 128, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 112.
Νοέμβριος 1462	Επιδρομή των Οθωμανών εναντίον της Ναυπάκτου, την οποία καταστρέφουν.	Βραχέα Χρονικά, σ. 503, Χαλκοκονδύλης, σ. 545, Κριτόβουλος, σ. 309, Σφραντζής, σ. 128, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 114-115, Χρονικό του Γαλαξιδίου, σ. 17.
Μάιος 1463	Κατάληψη του Άργους από τους Οθωμανούς.	Χαλκοκονδύλης, σ. 545, Κριτόβουλος, σ. 317, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 114.
Αύγουστος 1463	Ανακατάληψη του Άργους από τους Βενετούς.	Annali Veneti, σ. 202, Βραχέα Χρονικά, σ. 505, Χαλκοκονδύλης, σ. 556, Σφραντζής, σ. 128, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115.
Φθινόπωρο 1463	Κτίσιμο του κατεστραμμένου τείχους του Εξαμιλίου.	Annali Veneti, σ. 202, Βραχέα Χρονικά, σ. 507, Hopf, σ. 268, Χαλκοκονδύλης, σ. 557-559, Σφραντζής, σ. 128, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 115.
Νοέμβριος 1463	Κατάληψη του τείχους απ' τους Οθωμανούς	Βραχέα Χρονικά, σ. 507, Χαλκοκονδύλης, σ. 559, Κριτόβουλος, σ. 315, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 116.
Αύγουστος 1464	Ανάληψη της Μονεμβασιάς από τους Βενετούς.	Annali Veneti, σ. 204, Βραχέα Χρονικά, σ. 505, Σφραντζής, σ. 128.
Καλοκαίρι 1464	1.Κατάληψη της Λήμνου από τους Βενετούς 2.αποτυχημένη πολιορκία της Λέσβου.	1. Annali Veneti, σ. 204, Σφραντζής, σ. 130. 2. Κριτόβουλος, σ. 331.
Αύγουστος 1466	Πολιορκία της Πάτρας από τους Βενετούς.	Βραχέα Χρονικά, σ. 509, Κριτόβουλος, σ. 345, Iorga, σ. 210, Σφραντζής, σ. 132.
Αύγουστος 13-14, 1466	Ο Capello κυριεύει τα νησιά Ίμβρο, Θάσο, Σαμοθράκη, καθώς και την Αθήνα.	Annali Veneti, σ. 204, Iorga, σ. 209, Bosio, σ. 295. Iorga, σ. 214, Σφραντζής, σ. 138, Bosio, σ.

Καλοκαίρι 1469	Ο da Canal κυριεύει την Αίνο.	317.
Ιούνιος ? 1470	Οι Οθωμανοί καταλαμβάνουν το νησί της Ίμβρου.	Annali Veneti, σ. 206, Σφραντζής, σ. 140.
Ιούλιος 1470	Πτώση του Negroponte (Χαλκίδας). Η Εύβοια σημαντική βενετική κτήση περνά στους Οθωμανούς.	Annali Veneti, σ. 206, Βραχέα Χρονικά, σ. 512, Horf, σ. 268, Έκθεσις Χρονική, σ. 80, Σφραντζής, σ. 140, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 117-118, Bosio, σ. 317-319, 327.
Αύγουστος 1470	Κατάκτηση της Βοστίτσας (Αιγίου) απ' τους Οθωμανούς.	Βραχέα Χρονικά, σ. 513, Σφραντζής, σ. 140.
Μάιος-Ιούλιος 1477	Αποτυχημένη απόπειρα των Οθωμανών να καταλάβουν τη Ναύπακτο.	Βραχέα Χρονικά, σ. 518, Horf, σ. 268, Iorga, σ. 365, Σφραντζής, σ. 146, Χρονικόν του Γαλαξειδίου, σ. 18.
Ιανουάριος 1479	Υπογράφεται η συνθήκη ειρήνης που τερματίζει τον Α΄ βενετο-οθωμανικό πόλεμο.	Βραχέα Χρονικά, σ. 519, Horf, σ. 268, Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων, σ. 119.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Δημοσίευτες πηγές

Archivio di Stato di Venezia

A.S.V. Maggior Consiglio Deliberazioni-Regina (1455-1479).

Biblioteca Marciana

UZUN HASAN, Letter to Doge Nicolo Tron. 8 August 1473. Marciana Library Venice, ms. *Marcianus Ital.* VII 882, f. lr.

Z. DOLFIN, *Cronica Dolfina*, Venice, Biblioteca Marciana. Ital. cl. VII 794.

2. Δημοσιευμένες πηγές

Ελληνικές

Ανωνύμου Χρονικόν περί των Τούρκων Σουλτάνων κατά τον ελληνικόν Βαρβερινόν κώδικα 111, εκδ. Γ. Ζώρας, Αθήνα 1958.

ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, Η κερκυραϊκή πρεσβεία του 1473 προς τη Βενετία, *Βυζαντιακά*, τ. 21, 2001, σ. 387-407.

A. BOMBACI, Nuovi firmani greci di Maometto II, *Byzantinische Zeitschrift* v. 47, 1954, σ.

LAONIKOS CHALKOKONDYLES, *Historiarum. Libri decem*, Bonnae 1843.

CRITOBUL DIN IMBROS, *Din domnia lui Mahomed al ii-lea anni 1451-1467*, ed. V. Grecu, Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti, 1963.

Γ. ΓΚΙΚΑΣ, *Η άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470*, Αθήνα 1959.

Μ. ΔΟΥΚΑΣ, *Βυζαντινοτουρκική Ιστορία*, μετ.-εισαγ.-σχόλια Β. Καραλής, Αθήνα, εκδ. Κανάκη, 1997.

Emperors, Patriarchs and Sultans of Constantinople, 1373-1513, Introduction-Translation and Commentary by M. Philippides, Brookline Mass, Hellenic College Press, 1990.

ΣΠ. ΛΑΜΠΡΟΣ, *Βραχεία Χρονικά συγκεντρωθέντα υπό Σπ. Λάμπρου*, επιμ. Κ.Ι. Άμαντος, Αθήναι, Ακαδημία Αθηνών-Γραφείο Δημοσιεύσεων, 1932.

ΕΥΤΥΧΙΑ ΛΙΑΤΑ-Κ. ΤΣΙΚΝΑΚΗΣ, *Με την Αρμάδα στο Μοριά 1684-1687. Ανέκδοτο ημερολόγιο με σχέδια*, Αθήνα, εκδ. Ολκός, 1998.

Π. ΜΑΣΤΡΟΔΗΜΗΤΡΗΣ, Η άλωση της Χαλκίδας από τον Μωάμεθ Β΄ το έτος 1470 κατά τον Βαρβερινό Ελληνικό κώδικα 111, *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* τ. 7, 1960, σ.

F. MIKLOSISCH-J. MULLER, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, v. 3, Vienna 1870, ανατύπ. Αθήνα 1996.

P. SCREINER, *Die byzantinischen Kleinchroniken*, v. I, Wien 1975.

GEORGIOS SPHRANTZES, *Memorii*, ed. V. Grecu, Editura Academiei Republicii Populare Romine, Bucuresti, 1966.

Γ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, Ειδήσεις δια το βενετοκρατούμενον Ναύπλιον (1440-1540), *Πελοποννησιακά* τ. 8, 1971, σ. 261-75.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Έγγραφα για τη βενετοκρατούμενη Ναύπακτο, *Επετηρίς της Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών* τ. 30-40, 1972-73, σ. 493-501.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Συλλογή εγγράφων για τις βενετοκρατούμενες Μεθώνη και Κορώνη (1465-1502), *Πελοποννησιακά* τ. 10, 1974, σ. 155-64.

Το Χρονικό του Γαλαξειδίου, χειρόγραφο κείμενο: Ευθύμιος Πενταγιώτης ιερομόναχος, εισαγ-σημ-δημοσίευση: Κ.Ν. Σάθας, προλογικά: Α. Γ.Κ. Σαββίδης, Αθήνα, εκδ. Δημιουργία, 1996.

Λατινικές

A Journal of the Venetian Campaign A.D. 1687, under the conduct of the Capt. Gen. Morosini Providitor Gen. Cornaro, Gen. Konigsmark, translated from the Italian original sent from Venice and printed by order of the most Serene Republic, Λονδίνο 1688.

G. M. ANGIOLELLO, *Ένας Ενετός του 15^{ου} αιώνα στην αυλή του Μεγάλου Τούρκου*, εισαγ-μετφ. Δ. Δεληολάνης, Αθήνα, εκδ. Στοχαστής, 1998.

G. BOSIO, *Istoria della Sacra Religione di San Giovanni Gierosolimitano*, Roma 1625.

G. BRUSONI, *Historia dell' ultima Guerra tra Veneziani e Turchi*, Venezia 1673.

A. CARILE, *Partitio Tearrarum Imperii Romaniae*, *Studi Veneziani* v. 7, 1965, σ. 125-305.

D. DI CHINAZZO, *Cronica de la Guerra da Veniziani a Zenovesi*, (a cura di V. Lazzarini), Venezia 1958.

P. M. CORONELLI, *L' isola di Rodi*, Venezia 1688.

Γ. ΓΚΙΚΑΣ, Δύο βενετσιάνικα χρονικά για την άλωση της Χαλκίδας από τους Τούρκους στα 1470, *Αρχείον Ευβοϊκών Μελετών* τ. 6, Αθήνα 1959, σ.

KATE FLEET, The treaty of 1387 between Murad I and the Genoese, *Bulletin/School of Oriental and African Studies* v. 50/1, 1993, σ.

K. HOPF, *Chroniques Greco-romanes*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο Χ. Σπανού, 1961.

N. IORGA, *Notes et extraits pour servir l' histoire des Croisades aux XVe siècle (1453-1476)*, Bucarest 1915.

La guerra crudele fatta da Turchi ala citta di Negroponte con el Lamento di quel suenturato populo Negrepontino, Milano, ed. Sugar Co., 1986.

V. LAMANSKY, *Secrets d' état de Venise. Documents extraits notices et etudes servant a éclaircir les rapports de la Seigneurie avec les Grecs, les Slaves et la Porte Ottomane*, v. 1-2, New York 1968.

D. MALIPIERO, *Annali Veneti dall' anno 1457 al 1500 del Senatore Domenico Malipiero*, *Archivio Storico Italiano* v. 7, 1843, σ.

ΣΤ. ΜΑΚΡΥΜΙΧΑΛΟΣ, Ανέκδοτος επιστολή (1501) του Βενέδικτου Pesaro, αρχιστρατήγου των θαλάσσιων και χερσαίων δυνάμεων των Βενετών κατά τον Β' βενετοτουρκικόν πόλεμον, *Θησαυρίσματα* τ. 7, 1970, σ.

W. MC LEOD, *Castles of the Morea in 1467*, *Byzantinische Zeitschrift* v. 65, 1972, σ.

J. R. MELVILLE-JONES, *Venice and Thessalonica 1423-1430*, Unipress Padova, *Archivio del Litorale Adriatico*, 2002.

R. PREDELLI, *I libri Commemorativi della Repubblica di Venezia, Regesti*, t. V, Venezia 1901, (Registri 14-17).

M. SANUDO IL GIOVANE, *Le Vite dei Dogi (1474-1494)*, Padova 1939.

K. SATHAS, *Documents inédits relatifs a l' histoire de la Grèce au moyen age*, v. 1-8, Paris, 1880-86.

F. THIRIET, *Regestes des deliberations du Senat de Venise concernant la Roumanie I, 1329-1399*, Paris, La Haye, 1958, III, 1431-1463, Paris 1961.

G. THOMAS-R. PREDELLI, *Diplomatarium Veneto-Levanticum*, v. II, Venice 1890-99.

J. VALENTINI, *Acta Albaniae Veneta*, v. 24, Munich MCMLXXVII -25, Munich MCMLXXIX.

A. VALIERO, *Historia della Guerra di Candia*, Venezia 1679.

N. VAROLA-F. VOLPATO, *Dispaccio di Francesco Morosini Capitano General da Mar*, Βενετία 1862.

Οθωμανικές

N. BELDICEANU-IRENE STEINHERR, *Recherché sur la Morée*, *Sudost Forschungen* v. 39, 1980, σ. 17-74.

IDEM, *Corinthe et sa region en 1461 d' après le register TT 10*, *Sudost Forschungen* v. 45, 1986, σ. 37-52.

MELEK DELIBASI, (εισαγ.-επιμ.-σχόλια), Σαντζάκιο Τρικάλων (για το έτος Εγίρας 859[=1454-1455 μ.Χ.]), *Hicri 859 Tarihli Suret- I Defter –I Sancak –I Tirhala*, 2 τόμοι, έκδ. Τουρκικής Ιστορικής Εταιρείας (TurkTarih Kurum), Άγκυρα 2001.

Documenti Turchi dell' Archivio di Stato di Venezia, (a cura di Maria-Pia Pedani Fabris), Venezia 1994.

N. IORGA, *Geschichte des osmanischen Reiches*, τ. 2, Gotha 1909.

V. L. MENAGE, *Seven Ottoman documents from the reign of Mehmed II*, S. M. Stern (ed.), *Documents from Islamic Chanceries*, Oxford 1965.

Γ. ΣΑΛΑΚΙΔΗΣ, *Η Λάρισα (Yenisehir) στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Κοινωνική και οικονομική ιστορία μιας βαλκανικής πόλης και της περιοχής της με βάση τα οθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των ετών 1050-1052 (1650-1652)*, εκδ. Αντ. Σταμούλης, Θεσσαλονίκη 2004.

2. Βοηθήματα

Ελληνικά

Κ. ΑΜΑΝΤΟΣ, *Σχέσεις Ελλήνων και Τούρκων από του 11^{ου} αιώνας μέχρι του 1821*, Αθήναι 1955.

Δ. ΑΒΥΛΑΦΙΑ, (επιμ.), *Η Μεσόγειος στην ιστορία*, μτφ. Γ. Σιώρης-Σέβη Σπυριδογιαννάκη, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2004.

Β. ΑΡΒΕΛ, *Η Κύπρος υπό ενετική κυριαρχία, Ιστορία της Κύπρου-Μεσαιωνικών Βασιλείων-Ενετοκρατία*, τ. Δ', Λευκωσία 1995 (επιμ. Θ. Παπαδόπουλλος).

ΣΠ. ΑΣΔΡΑΧΑΣ, *Μηχανισμοί και αγροτική οικονομία στην Τουρκοκρατία, 15^{ος}-16^{ος} αι.*, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1978

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών, 15^{ος}-19^{ος} αι.*, Αθήνα, εκδ. Μέλισσα, 1979 (συλλογικό έργο).

ΣΠ. ΑΣΩΝΙΤΗΣ, *Ανδηγαυική Κέρκυρα*, Κέρκυρα, εκδ. Απόστροφος, 1999.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Το Νότιο Ιόνιο κατά τον όψιμο Μεσαίωνα, κομητεία Κεφαλληνίας, Δουκάτο Λευκάδας, Αιτωλοακαρνανία*, Αθήνα, εκδ. ERGO, 2005.

Α. ΒΑΚΑΛΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία του Νέου Ελληνισμού*, τ. Γ'-Δ', Θεσσαλονίκη εκδ. Ηρόδοτος, 2002.

Κ. ΒΑΡΦΗΣ, *Οι βενετοτουρκικοί και ρωσοτουρκικοί πόλεμοι στις ελληνικές θάλασσες*, Αθήνα 1955.

Η. ΒΙΧΕΝΟ, *Η Ναυμαχία της Ναυπάκτου 1571*, μτφ. Χριστίνα Τσαλιγοπούλου, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 2006.

Σ. Ε. ΒΟΣΒΟΡΘ, *Οι Ισλαμικές δυναστείες. Χρονολογικό και Γενεαλογικό εγχειρίδιο*, μτφ. Στ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2006.

Φ. ΒΡΑΥΔΕΛ, *Η Μεσόγειος και ο μεσογειακός κόσμος την εποχή του Φιλίππου της Ισπανίας*, μτφ. Κλαίρη Μιτσοτάκη, τ. 1-3, Αθήνα, Μ.Ι.Ε.Τ., 1993.

Α. ΓΑΤΤΟ, *Διήγησις της τρομεράς πολιορκίας και αλώσεως της Αμμοχώστου κατά το έτος 1571*, Κάιρο 1926.

Ι. ΓΕΝΝΑΔΙΟΣ, *Ο Μοροζίνης εν Αθήναις και εν Πελοποννήσω*, Αθήναι 1929 (ανάτυπο).

Γ. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗΣ-ΑΡΝΑΚΗΣ, *Οι πρώτοι Οθωμανοί. Συμβολή εις το πρόβλημα της πτώσης του ελληνισμού της Μικράς Ασίας (1282-1337)*, Αθήνα 1947.

- Δ. ΓΙΑΝΝΑΚΟΠΟΥΛΟΣ, *Το Δουκάτο των Αθηνών*, Αθήνα, εκδ. Βάνιας, 2006.
- Ι. Γ. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ, *Η Κρήτη κατά τον τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Αθήνα 1978.
- Π. ΓΙΑΝΝΟΠΟΥΛΟΣ-ΑΘΗΝΑ ΝΤΟΥΛΙΑ, 'Άργος', *ΑΒΠ* σ. 58-61.
- ΕΛΛΗ ΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΥ ΣΙΣΙΛΙΑΝΟΥ, Η κερκυραϊκή πρεσβεία του 1572 και ο αντίκτυπος των πολεμικών γεγονότων της εποχής στην Κέρκυρα, *Πρακτικά Δ' Πανιονίου Συνεδρίου*, Κέρκυρα 1980 (ανάτυπο).
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Ο αντίκτυπος του Δ' βενετοτουρκικού πολέμου στην Κέρκυρα από ανέκδοτες πηγές*, Αθήνα 1982.
- Γ. ΓΡΥΝΤΑΚΗΣ, *Η κατάκτηση της Δυτικής Κρήτης από τους Τούρκους. Η στάση των κατοίκων του διαμερίσματος Ρεθύμνου*, Ρέθυμνο 1998.
- Γ. ΔΗΜΗΤΡΙΑΔΗΣ, 'Παλαιολόγων δυναστεία' *ΑΒΠ*, σ. 318-22.
- Δ. ΔΗΜΗΤΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Μαρτυρίες για τον πληθυσμό των νησιών του Αιγαίου, 15^{ος}-αρχές 19^{ου} αιώνα*, Αθήνα, εκδ. Κ.Ν.Ε./Ε.Ι.Ε., 2004.
- Α. ΔΙΑΜΑΝΤΗΣ, Από την άλωση μέχρι τη συνθήκη της Βενετίας. Οι τρεις Τουρκοβενετικοί πόλεμοι (1453-1573), *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 10, 2006 (2^η έκδ.), σ. 16-67.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Από τη συνθήκη της Βενετίας μέχρι τη συνθήκη του Κάρλοβιτς. Οι Οθωμανοί χάνουν την Πελοπόννησο, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 10, 2006, (2^η έκδ.), σ. 118-71.
- Ενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες-δίκτυα οχρωματικής αρχιτεκτονικής* (συλλογικός τόμος), Αθήνα 2001.
- ΡΗ. FALLMERYER, *Ιστορία της αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας*, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος αφών Κυριακίδη, 2003.
- Π. ΖΑΒΟΡΟΝΚΟΦ-ΦΕΝΙΑ Θ. ΣΟΦΟΥΛΗ, 'Δάνδολος Ερρίκος', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 6, 2006, σ. 133-6.
- ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ, Ο επεκτατικός προσανατολισμός του Βαγιαζίτ Β', *Τα Ιστορικά* τ. 23, Δεκέμβριος 1995.
- ΕΛΙΣΑΒΕΤ ΖΑΧΑΡΙΑΔΟΥ-Α. ΞΑΝΘΥΝΑΚΗΣ-Α. ΓΚΙΟΥΛΣΟΥΝ, *Το Χρονικό των Ογγροτουρκικών πολέμων*, Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης, 2005.
- Ι. ΖΕΓΚΙΝΗΣ, *Το Άργος δια μέσου των αιώνων*, Θεσσαλονίκη 1948, (ανατύπ. 1996).
- Π. ΖΕΡΛΕΝΤΟΣ, *Γράμματα των τελευταίων Φράγκων Δουκών του Αιγαίου πελάγους 1438-1565*, Ερμούπολη 1924, ανατύπ. Αθήνα, Δ. Ν. Καραβίας, 1985.
- ΣΤ. ΘΩΜΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία της πόλεως Πατρών από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι 1821*, Πάτρα 1950.
- Ι. HAMMER, *Ιστορία της Οθωμανικής αυτοκρατορίας*, μτφ. Κ. Κροκιδάς, τ. Α'-Β', Αθήνησι 1870.
- Β. HENDRICKX, 'Ναβαρραίων Εταιρεία' *ΑΒΠ* σ. 300-2.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Βίλλαρδουϊνων οίκος', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 69-70.

- Η. ΙΝΑΛΚΙΚ, *Η Οθωμανική αυτοκρατορία. Η κλασική εποχή 1300-1600*, μτφ. Μ. Κοκολάκης, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 1995.
- Θ. Ε. ΚΑΛΑΪΤΖΑΚΗΣ, Σύγκρουση Χριστιανισμού και Ισλάμ στο Αιγαίο και τα Βαλκάνια: Το έπος μιας σταθερής συρρίκνωσης (1302-1502). Μια πανοραμική αφήγηση, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 12, 2001, σ. 125-55.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η Ανατολική Στερεά Ελλάδα και η Βοιωτία στον ύστερο Μεσαίωνα*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Ηρόδοτος, 2002.
- ΧΑΡΙΣ ΚΑΛΛΙΓΑ (επιμ.), *Η εκστρατεία του Μοροζίνι και το 'Regno di Morea'*, Αθήνα 1998.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Βυζαντινή Μονεμβασιά. Οι πηγές*, Αθήνα, εκδ. Εστία, 2003.
- Δ. ΚΑΣΑΠΙΔΗΣ, 'Ασάναι', *ΑΒΠ*, σ. 67-69.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Εξαμίλιον', *ΑΒΠ*, σ. 140-42.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Μορέως Δεσποτάτον' *ΑΒΠ*, σ. 282-88.
- Θ. ΚΑΤΣΟΥΛΑΚΟΣ, *Τα καταφύγια του Δήμου Φάριδος και η σημασία τους στον Α' βενετοτουρκικό πόλεμο (1463-1479)*, Αθήνα 1979.
- ΑΝ. ΚΑΨΙΔΕΛΗΣ, *Η Λήμνος επί Φραγκοκρατίας και η θρυλική Μαρούλα*, Αθήνα 1971.
- ΜΑΡΙΑΝΝΑ ΚΟΛΥΒΑ-ΚΑΡΑΛΕΚΑ, *Η Ζάκυνθος μεταξύ του Α' και Γ' βενετοτουρκικού πολέμου. Συμβολή στην πολιτική ιστορία και στην ιστορία των θεσμών*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Αθήνα 1989.
- Κ. ΚΟΜΗΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Μάνης 15^{ος}-19^{ος} αιώνας*, Ιωάννινα 1995.
- Σ. ΚΟΥΤΜΑΝΗΣ, Ευβοείς στη Βενετία, *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Βενετία-Εύβοια, από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε* (Χαλκίδα 12-14 Νοεμβρίου 2004), Βενετία-Αθήνα 2006, σ. 203-16.
- ΑΝ. ΚΟΥΤΣΙΛΙΕΡΗΣ, *Ιστορία της Μάνης, αρχαία-μεσαιωνική-νεότερη*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1996.
- ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΡΑΝΤΟΝΕΛΛΗ, *Ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας 1390-1538*, Αθήνα, Βιβλιοπωλείο της Εστίας, 1985.
- ΣΟΦΙΑ ΛΑΙΟΥ, *Η Σάμος κατά την οθωμανική περίοδο*, σειρά «Βιβλιοθήκη Ιστορικών Μελετών αρ.1», εκδ. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2002.
- ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΛΑΛΑ-ΠΑΠΑΔΙΑ, *Ο θεσμός των αστικών κοινοτήτων στον ελληνικό χώρο κατά την περίοδο της Βενετοκρατίας (13^{ος}-18^{ος} αι.)*, Βενετία 2004.
- Μ. ΛΑΜΠΡΥΝΙΔΗΣ, *Η Ναυπλία από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*, Ναύπλιον 1975.
- G. LEISER, 'Βαγιαζήτ Β΄' *ΕΠΛΒΠ* τ. 4, 2002, σ. 118-20.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Εβρενός Μπέης', *ΕΠΛΒΠ* τ. 6, 2006, σ. 246-47.
- P. LOCK, *Οι Φράγκοι στο Αιγαίο 1204-1500*, μτφ. Π. Κουσούνελος, Αθήνα, εκδ. Ενάλιος, 1998.

- H. W. LOWRY, *Η φύση του Οθωμανικού κράτους*, Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2004.
- A. ΜΑΖΑΡΑΚΗΣ, (επιμ.), *Οι Γατελούζοι της Λέσβου*, (Μυτιλήνη, 9-11 Σεπτεμβρίου 1994), Αθήνα 1996.
- ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ, *Ο εν Κωνσταντινουπόλει θεσμός του βενετού βαΐλου, 1268-1453*, Αθήνα, Βιβλιοθήκη Σοφίας Σαρίπολου, 1970.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Οι ιστορικές περιπέτειες της Κορίνθου στα τέλη του 14^{ου} αιώνα, Σύμμεικτα/Κ.Β.Ε. τ. 3*, 1979, σ. 29-51.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ (επιμ.), *Όψεις της ιστορίας του βενετοκρατούμενου Ελληνισμού*, Αθήνα, Ίδρυμα Ελληνικού Πολιτισμού, 1993.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, *Stradioti: Οι προστάτες των συνόρων*, Acrinet 2003.
- ΧΡΥΣΑ ΜΑΛΤΕΖΟΥ-ΧΡΙΣΤΙΝΑ ΠΑΠΑΚΩΣΤΑ (επιμ.), *Βενετία-Εύβοια: Από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε (Χαλκίδα 12-14 Νοεμβρίου 2004)*, Βενετία-Αθήνα 2006.
- B. ΜΕΞΗΣ, *Οι Έλληνες Stradioti του Μεσαίωνα και της Τουρκοκρατίας, Δελτίον Εραλδικής και Γενεαλογικής Εταιρείας της Ελλάδος τ. 7*, 1987, σ. 176-86.
- ΣΑΝΙΑ ΜΕΣΑΝΟΒΙΤΣ-Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, 'Βράνκοβιτς Μάρα', *ΕΠΛΒΙΠ τ. 5*, 2006, σ. 184-85.
- W. MILLER, *Η Φραγκοκρατία στην Ελλάδα 1204-1566*, μτφ. Α. Φουριώτη, Αθήνα, εκδ. Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Τραπεζούντα, η τελευταία ελληνική αυτοκρατορία της βυζαντινής εποχής, 1204-1461*, Θεσσαλονίκη, εκδ. οίκος αδελφών Κυριακίδη, 2002.
- A. ΜΟΜΦΕΡΡΑΤΟΣ, *Σιγισμούνδος Πανδόλφος Μαλατέστας. Πόλεμος Ενετών και Τούρκων εν Πελοποννήσω κατά τα έτη 1463-1466*, Αθήναι 1914.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεθώνη και Κορώνη επί Ενετοκρατίας υπό κοινωνικήν, πολιτικήν και δημοσιονομικήν έποψιν*, εν Αθήναις 1914.
- N. Γ. ΜΟΣΧΟΝΑΣ, *Βενετικό Πτελεό (1319-1470)*, εφημ. *Η Θεσσαλία*, Βόλος 12 Οκτωβρίου 1980 (ανακοίνωση που παρουσιάστηκε στο Συνέδριο Θεσσαλικών Σπουδών, Βόλος 1980).
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η βενετική διπλωματία: Στόχοι και προτεραιότητες, Διπλωματία και Πολιτική, ιστορική προσέγγιση*, (επιμ. Σοφία Πατούρα-Σπανού), Αθήνα, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, 2005.
- ΓΙΑΣΜΙΝΑ ΜΩΥΣΙΔΟΥ, *Ο Ελληνισμός κατά την Υστεροβυζαντινή περίοδο (1204-1461, 1479)*, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα 2006 (2^η έκδ.), σ. 494-500.
- D. NICOL, *Ο αθάνατος αυτοκράτορας. Η ζωή και ο μύθος του Κωνσταντίνου Παλαιολόγου, τελευταίου αυτοκράτορα του Βυζαντίου*, ανών. μτφ. Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1993.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι τελευταίοι αιώνες του Βυζαντίου, 1261-1453*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 1996, (ανατύπ. 2001).
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Βυζάντιο και Βενετία. Μελέτη των διπλωματικών και πολιτιστικών σχέσεων*, μτφ. Χριστίνα-Αντωνία Μουτσοπούλου, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2004.

- Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, Επιδράσεις των 'Αποδείξεων Ιστοριών' του Λαόνικου Χαλκοκονδύλη στο έργο του Θ. Σπαντούνη, *Πρακτικά ΙΔ' Πανελλήνιο Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1994, σ. 134-42.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Βοστίτζα', *ΑΒΠ* σ. 98-99.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η πολεμική και διπλωματική δραστηριότητα του τουρκομάνου ηγεμόνα Ουζούν Χασάν και οι αναφορές των ελληνικών πηγών του 15^{ου} και 16^{ου} αιώνα σ' αυτήν, *Βυζαντινός Δόμος* τ. 10-11, 1999-2000.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η Αττική και τα νησιά του Αιγαίου στον Μεσαίωνα και την Τουρκοκρατία*, Θεσσαλονίκη, εκδ. Α. Σταμούλη, 2004.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η βυζαντινή Μ. Ασία. Ακμή και παρακμή, 330-1461*, Αθήνα, εκδ. Ιωλκός, 2004.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Ασάν(ες)-Ασάν(ηδες)', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 3, 2001, σ. 239-41.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Ατζαγιώλαι/Ατσαγιώληδες', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 3, 2001, σ. 273-76.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Γατελούζοι/Γκατελούζιο οίκος', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 248-50.
- J. J. NORWICH, *Ιστορία της Βενετίας*, μτφ. Δ. Παπαγεωργίου, Αθήνα, εκδ. Φόρμιζ, 1993.
- Κ. ΝΤΗΛ, *Βενετία μια δημοκρατία πατρικίων*, μτφ. Σπ. Μοτσενίγου, Αθήνα 1947.
- ΑΘΗΝΑ ΝΤΟΥΛΙΑ, 'Τούρκων επιδρομαί', *ΑΒΠ* σ. 384-6.
- Α. ΞΑΝΘΥΝΑΚΗΣ, *Η βασιλεία του Οθωμανού σουλτάνου Μουράτ Β' (1421-1451)*, διδ. διατριβή, Πανεπιστήμιο Κρήτης, Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Ρέθυμνο 2003.
- Α. ΞΗΡΟΥΧΑΚΗΣ, *Ο Κρητικός πόλεμος (1645-1669)*, Τεργέστη 1908.
- G. OSTROGORSKY, *Ιστορία του βυζαντινού κράτους*, τ. Γ' Αθήνα, εκδ. Στ. Βασιλόπουλος, 1993.
- P. ΟΥΪΤ, 'Εβρενός', *ΑΒΠ* σ. 132-34.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Μορέας' *ΑΒΠ* σ. 278-82.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Τουραχάν μπέης', *ΑΒΠ* σ. 382-84.
- ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΠΟΥΛΟΣ, *Πληθυσμός και οικισμοί της Πελοποννήσου, 13^{ος}-15^{ος} αιώνας*, Αθήνα, Ιστορικό Αρχείο Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, 1985.
- Χ.Ι. ΠΑΠΑΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΥ, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1972, (2^η έκδ. Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου 1994).
- Χ. Γ. ΠΑΤΡΙΝΕΛΗΣ, *Ο ελληνισμός κατά την πρώιμη Τουρκοκρατία (1453-1669)*, Θεσσαλονίκη 1980.
- ΦΩΤΕΙΝΗ Β. ΠΕΡΡΑ, Η Ναύπακτος, η Μεθώνη και η Κορώνη μεταξύ των δύο πρώτων βενετο-οθωμανικών πολέμων (1479-1499), *Βυζαντινός Δόμος* τ. 15, 2006.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Η Λατινοκρατία στον ελλαδικό χώρο, *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα, εκδ. Δομή, 2006, (2^η έκδ.), σ. 551-2.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Βυζάντιο και Δυτικός κόσμος (11^{ος} -15^{ος} αιώνας), *Ιστορία των Ελλήνων*, τ. 8, Αθήνα, εκδ. Δομή, 2006 (2^η έκδ.), σ. 581-89.

- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Η Λατινοκρατία στην Κύπρο-Η περίοδος της βενετικής κυριαρχίας (1489-1570), τ. 19, Αθήνα εκδ. Δομή, 2006, (2^η έκδ.), σ. 375-405.
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, 'Ζαγανός πασάς', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 7, (υπό έκδοση).
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, 'Ιωαννίτες Ιππότες', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 7, (υπό έκδοση).
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Συμβολή στη μεσαιωνική και μεταμεσαιωνική κορινθιακή βιβλιογραφία (324-1715 μ.Χ.), *Ιστοριογεωγραφικά* τ.11 (υπό έκδοση).
- ΤΗΣ ΙΔΙΑΣ, Σχέσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών της Ρόδου και της Βενετίας κατά τον Α' βενετο-οθωμανικό πόλεμο, *Βυζαντικά*, (υπό έκδοση).
- Γ. Σ. ΠΛΟΥΜΙΔΗΣ, *Οι βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες μεταξύ του Β' και του Γ' τουρκοβενετικού πολέμου (1503-1537)*, Ιωάννινα 1974.
- Α. Γ.Κ. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 'Καραμάν εμιράτο', *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία*, τ. 31, 1984, σ. 94.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Μουράτ Β'', *Μεγάλη Γενική Εγκυκλοπαίδεια Υδρία* τ. 39, 1986, σ. 270-71.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Σελίδες από τη βαλκανική αντίδραση στην οθωμανική επέκταση κατά τους 14^ο και 15^ο αιώνες: Ουγγέσης-Ουννάδης-Καστριώτης-Κλαδάς*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 1991.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η τουρκική κατάληψη της Πρέβεζας από τα Βραχέα Χρονικά, *Τετράμηνα* τ. 46-47, 1991.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Η Ναύπακτος από τα πρωτοβυζαντινά χρόνια ως την οθωμανική κατάκτηση του 1499. Ιστορικό διάγραμμα, *Μελετήματα βυζαντινής προσωπογραφίας και τοπικής ιστορίας*, Αθήνα, εκδ. Ηρόδοτος, 1992.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η οθωμανική κατάκτηση της Θήβας και της Λεβαδειάς*, Αθήνα, εκδ. Τροχαλία, 1993.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Τρεις σημαντικές πηγές για την εποχή της Άλωσης: Νέστορ Ισκαντέρ-Κωνσταντίν Μιχαήλοβιτς- Θεόδωρος Σπαντούνης, *Τετράμηνα* τ. 50, 1993, σ. 3626-3637.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Σημειώσεις για τη μεσαιωνική Σαμοθράκη έως την τουρκική κατάκτηση του 15^{ου} αιώνα, *Πρακτικά ΙΕ' Πανελληνίου Ιστορικού Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 1995, σ. 13-39.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Χρονολόγιο μεσαιωνικής Θεσσαλονίκης: βυζαντινά και μεταβυζαντινά χρόνια, τέλη 3^{ου}-τέλη 16^{ου} αιώνα, *Βυζαντινά Μελέται* τ. 7, 1996, σ. 429-443.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, 'Ασπροπροβατάδες', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 3, 2001, σ. 257-60.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Δοκίμια Οθωμανικής Ιστορίας*, 2^η έκδ., Αθήνα, εκδ. Παπαζήση, 2004.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Οι Μεγάλοι Κομνηνοί της Τραπεζούντας και του Πόντου, 1204-1461*, Αθήνα, 2005.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Ιστορία του Βυζαντίου*, τ. Γ', Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006.
- Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ-Ν. ΝΙΚΟΛΟΥΔΗΣ, *Ο ύστερος μεσαιωνικός κόσμος, 11^{ος} -16^{ος} αι.*, Αθήνα, εκδ Ηρόδοτος, 2007.
- Κ. ΣΑΘΑΣ, *Τουρκοκρατούμενη Ελλάδα*, Αθήνα, ανατύπ. Δ.Ν. Καραβίας, 1995.

- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Έλληνες στρατιώται εν τη Δύσει*, εισαγ-σχόλια, Ν. Καραπιδάκης, Αθήνα, εκδ. Φιλόμυθος, 1993.
- Μ. ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ, Χειρόγραφος έκθεσις περί της πολιορκίας και αλώσεως των Χανίων υπό των Τούρκων (1645), *Byzantinisch-Neugriechische Jahrbucher* v. 15, 1939, σ. 141-76.
- Γ. ΣΗΦΑΚΑΣ, Η πολιορκία του Χάνδακος κατά τα απομνημονεύματα του στρατηγού του ενετικού πεζικού Ghiron marquis de ville, *Επετηρίς της Εταιρείας Κρητικών Σπουδών* τ. 3, 1940, 156-77.
- Χ. ΣΚΟΥΤΕΛΑΣ-Α. ΣΑΒΒΙΔΗΣ, 'Βησσαρίων', *ΕΠΛΒΙΠ* τ. 5, 2006, σ. 54-57.
- Κ. ΣΤΑΠΠΑΣ, *Η Λακωνία κατά την Τουρκοκρατίαν και την Ενετοκρατίαν 1460-1821*, Αθήνα 1993.
- ΣΠ. ΣΤΑΥΡΟΠΟΥΛΟΣ, *Ιστορία Τρικάλων Κορινθίας*, Πάτρα 2000.
- P. SUGAR, *Η νοτιοανατολική Ευρώπη κάτω από οθωμανική κυριαρχία, 1354-1804*, μτφ. Παυλίνα Μπαλουξή, τ. 1, Αθήνα, εκδ. Σμίλη, 1994.
- Α. Π. ΤΖΑΜΑΛΗΣ-Χ. Κ. ΜΠΑΡΛΑΣ, Ο Βενετοτουρκικός πόλεμος του 1570-73 και το «πιστωτικό» νόμισμα, *Νομισματικά Χρονικά* τ. 24, 2005.
- Ν. ΤΟΝΤΟΡΟΦ, *Η βαλκανική πόλη, 15^{ος}-19^{ος} αι. Κοινωνική, οικονομική και δημογραφική ανάπτυξη*, μτφ. Έφη Αβδελά-Γεωργία Παπαγεωργίου, τ. 1-2, Αθήνα, εκδ. Θεμέλιο, 1986.
- Ζ. ΤΣΙΡΠΑΝΛΗΣ, *Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών, 14^{ος}-16^{ος} αι.*, Ρόδος, εκδ. Γραφείου Μεσαιωνικής Πόλης, 1991.
- Ν.Β. ΤΩΜΑΔΑΚΗΣ, Ο μετά την άλωση της Κωνσταντινουπόλεως (1453) αποικισμός αυτής κατά τας ελληνικάς πηγάς, *Πρακτικά Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου*, τ. 2, Αθήνα 1956, σ. 611-29.
- S. TURAN, Ο αγώνας του Πορθητή Μεχμέτ με τον Ουζούν Χασάν και τη Βενετία, *Tarih Arastirmalari Dergisi*, v. 3, 1966, σ. 63-138.
- Γ. ΦΙΝΛΕΥ, *Ιστορία της Τουρκοκρατίας και της Ενετοκρατίας στην Ελλάδα*, γεν. επιμέλεια Γ. Βουρνά, Αθήνα, εκδ. Τολίδης, 1957.
- Α. ΦΟΥΡΙΩΤΗΣ, *Κόρινθος η Ιστορία*, τ. Γ', Αθήνα 1975.
- Π. Ν. ΦΡΑΓΓΕΛΗΣ, *Λήμνος η φιλάτη*, τ. Γ': Βυζάντιο-Φραγκοκρατία, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 2000.
- Ι.Χ. ΧΑΣΙΩΤΗΣ, *Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου. Εκκλήσεις, επαναστατικές κινήσεις και εξεγέρσεις στην ελληνική χερσόνησο από τις παραμονές ως το τέλος του κυπριακού πολέμου (1568-1571)*, Θεσσαλονίκη 1970.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Ο πρώτος βενετοτουρκικός πόλεμος (1463-1479) και οι μεταπολεμικές κρίσεις, *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Γ', Αθήνα 1974, σ. 261-75.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, Προμηνύματα, αίτια και συνέπειες των πολεμικών συγκρούσεων στην ελληνική Ανατολή κατά τον 15^ο, 16^ο και 17^ο αι., *ΙΕΕ*, τ. Γ' 1974, σ. 260-61.
- ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Μεταξύ οθωμανικής κυριαρχίας και ευρωπαϊκής πρόκλησης: ο ελληνικός κόσμος στα χρόνια της Τουρκοκρατίας*, Θεσσαλονίκη U.S.P., 2001.

ΚΟΡΑΛΙΑ ΧΑΤΖΗΑΣΛΑΝΗ, *Ο Μοροζίνι, οι Βενετοί και η Ακρόπολη*, Αθήνα, εκδ. Γενναδείου Βιβλιοθήκης, 1987.

Δ. ΧΑΤΖΗΔΗΜΗΤΡΙΟΥ, 'Καλάβρυτα', *ΛΒΠ* σ. 171-73.

Δ. ΧΑΤΖΟΠΟΥΛΟΣ, *Ο τελευταίος βενετο-οθωμανικός πόλεμος 1714-1718*, Αθήνα, εκδ. Παπαδήμα, 2002.

ΤΟΥ ΙΔΙΟΥ, *Η πρώτη πολιορκία της Κωνσταντινούπολης από τους Οθωμανούς (1394-1402)*, Αθήνα, εκδ. Ελεύθερη Σκέψις, 2004.

LUCETTE VALENSI, *Βενετία και Υψηλή Πύλη-η Γένεση του Δεσπότη*, μτφ. Ανθή Καρρά, Αθήνα, εκδ. Αλεξάνδρεια, 2000.

Ξενόγλωσσα

R. C. ANDERSON, *Naval Wars in the Levant 1559-1853*, Liverpool, U.P., 1952.

A. ANDREWS, *The Turkish threat to Venice, 1453-1463*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Πενσυλβάνιας 1962.

F. ARDUINI, *Sigismondo Pandolfo Malatesta e il suo tempo*, Ρίμνι 1970.

A. ATIYA, *The Crsade of Nicopolis*, Λονδίνο 1934.

F. BABINGER, Mehmeds II fruhester Staatsvertrag, 1446, *Orientalia Christiana Periodica* v. 15, 1949, σ. 225-28.

IDEM, Von Amurath zu Amurath. Vor und Nachipel der Schlacht bei Varna, 1444, *Oriens* v.3, 1950, σ. 229-65.

IDEM, Le vicende veneziane nella lotta contro i Turchi durante il secolo XV, *La civiltà veneziana del Quattrocento*, Firenze 1957.

IDEM, *Mehmed the Conqueror and his Time*, Princeton 1978, (repr. 1992).

IDEM, 'Ayanabakti', *EI2* v. I, 1991, σ. 790.

IDEM, 'Baliabatra', *EI2* v. I, 1991, σ. 992-3.

IDEM, 'Turakhan Beg' *EI2* v. X, σ. 670-1.

IDEM, 'Angiolello (Giovanni Maria)', *DBI* v.

E. BACCIIHION, *Il dominio Veneto su Corfu (1386-1797)*, Βενετία 1956.

EVANGELIA BALTA, *L' Eubée a la fin du XV e siècle: e économie et population, les registres de l' année 1474*, Αθήνα, Εταιρεία Ευβοϊκών Σπουδών, 1989.

IDEM, *Les vakifs de Serres et sa region, XVe-XVIe siècles: un premier inventaire*, ελλ. μετφ. Edith Καραγιάννη, Κ.Ν.Ε/Ε.Ι.Ε., Αθήνα 1995.

G. BARBARO, *Travels to Tana and Persia by G. Barbaro and Ambrogio Contarini*, Hakluyt Society, Λονδίνο 1873, ανατύπ. Νέα Υόρκη 1964.

- O.L. BARKAN, Les formes de l' organization du travail agricole dans l' empire ottoman, *Revue de l' Université d' Istanbul*, 1, 1944, αριθμ. 1, σ. 1-31, αριθ. 2, 1-16, αριθ. 3, 1-25.
- C. BECKINGHAM, 'Bozda Ada', *EI2* v. I, 1960, ανατ. 1986, σ. 1280.
- N. BEES-A. SAVVIDES, 'Mora/Morea', *EI2* v. VII, 1993, σ. 237-43.
- N. BEES-A. SAVVIDES, 'Navarino', *EI2* v. VII, 1993, σ. 1037-39.
- M. BEER-C. INVALID (a cura di), *Guerra contro i Turchi 1453-1570*, Mokena 1988.
- A. BLANC, *Il dominio veneziano a Creta nel Trecento*, Naples 1968.
- A. BON, *La Morée Franque*, B.E.F.A.R. 1969.
- B. BORDMAN, *The Sultan's admiral: The Life of Barbarossa*, Λονδίνο-Νέα Υόρκη, 1968.
- P. BOSMIN, 'Canal', *Enciclopedia Italiana* v. 8, Roma 1949, σ. 659.
- C. E. BOSWORTH, 'Imbroz', *EI2* v. III, (ανατύπ.), σ. 1176.
- IDEM, 'Korfuz', *EI2* v. V, 2000, σ. 267-8.
- G. BRUZZO, *Francesco Morosini, nella Guerra di Candia, nella Conquista della Morea*, Forli L. Bordandini 1890.
- J.B. BURY, The Ottoman conquest, *The Cambridge Modern History*, v. I: The Renaissance, Cambridge U.P., 1902, repr. 1934.
- IVONE CACCIAVILANI, *Francesco Morosini –nella Vita di Antonio Arrighi*, Βενετία 1997.
- R. CESSI, L' acquisto di Nauplia et Argo, *Nuovo Archivio Veneto*, v. 30, 1915, σ. 147-73.
- IDEM, 'Grimani Antonio', *Enciclopedia Italiana* v. 17, Roma 1951, σ. 971.
- IDEM, *Storia della Repubblica di Venezia*, v. 1, Milano-Messina 1968.
- D. S. CHAMBERS, *The Imperial Age of Venice, 1380-1580*, London 1970.
- JULIAN CHRYSOSTOMIDES, Corinth 1394-1397: Some new facts, *Βυζαντινά* τ. 7, 1975, σ. 81-110.
- C. CIANO, *L'armata di mare e la difesa dell' impero coloniale Veneziano*, Pisa 1989.
- CARLA COCO-FLORA MANZONETTO, *Baili Veneziani alla sublime porta. Storia e caratteristiche dell' ambasciata veneta a Constantinopoli*, Venezia 1985.
- G. COGO, La guerra di Venezia contro i Turchi (1499-1501), *Nuovo Archivio Veneto* v. 18, 1899.
- P. COLES, *The Ottoman impact on Europe*, London, Thames and Hudson, 1968.
- A. CONSTAM, *Lepanto 1571, the greatest naval battle of the Renaissance*, Οξφόρδη, Osprey, 2003.
- SERIOR DAVIES, Pylos regional archaeological project, part VI. Administration and settlement in Venetian Navarino, *Hesperia* v. 73, 2004, σ. 59-120.
- R. M. DAWKINS, A picture the Battle of Lepanto, *The Journal of Hellenic Studies* v. 50, 1930.

- G. DE CARO, 'Bosio Giacomo' *DBI* v.13, Roma 1971, σ. 261-64.
- B. DJURDJEV, 'Bosna', *EI2* v. I, 1991, σ. 1261-75.
- FR. DORIGO, *La Regina di Cipro*, Venezia 1982.
- G. DUMAS, *La fin de la Republique de Venise, aspects et reflets littéraires*, Paris 1964.
- EK. EICKHOFF, *Venezia, Vienna e i Turchi*, Milano 1991.
- L. ELEKES, 'Matthias I Corvinus' *Encyclopaedia Britannica* v. 11, 1980, σ. 705-7.
- A. FALCIONI, 'Malatesta Sigismondo Pandolfo' *DBI* v. 68, Roma 2007, σ. 107-14.
- SURAYIP FAROGHI, 'Selanik', *EI2* v. IX, 1997, σ. 123-26.
- L. FINCATI, La perdita di Negroponte (Luglio 1470), *Archivio Veneto* v. 32, 1886.
- KATE FLEET, *European and Islamic Trade in the Early Ottoman State. The Merchants of Genoa and Turkey*, Cambridge 1999.
- IDEM, 'Suleyman II the Magnificent', *EncCrus*. v. IV, 2006, 1124-25.
- A. GALOTTA, Le gazavat di Hayreddin Barbarossa, *Studi Magrebini*, v. 3, 1970, σ. 79-160.
- IDEM, 'Khayr al-Din Pasha', *EI2* v. IV, 1978, σ. 1187-90.
- DIANA GILLILAND WRIGHT, After the "Serenissima" and the "Grand Turk" Made Love: The Boundary Commissions of 1480 and 1482, *550th Anniversary of the Istanbul University International Byzantine and Ottoman Symposium (XVth Century)*, 30-31 May 2004, Istanbul 2004.
- T. GREGORY, 'Hexamilion', *ODB* σ. 927-8.
- T. GREGORY, Geophysical and Surface Surveys in the Byzantine Fortress at Isthmia 1985-86, *Hesperia* v. 59, 1990, σ. 467-511.
- CH. GREY (επιμ.), *A Narrative of Italian Travels in Persia, in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Λονδίνο 1873.
- G. GRIVAULT, Sur quelques contradictions de l' administration vénitienne a Chypre, *Θησαυρίσματα* τ. 20, 1990, σ. 185-205.
- A.H. GROOT, 'Limni', *EI2* v. V, 1986, σ. 763-4.
- Guerre contro I Turchi 1453-1570*, v. 1-4, a cura di M. Beer-C. Ivaldi, Modena 1988.
- J. F. GUILMARTIN, *Lepanto: The Battle that saved Christendom?*, Ohio State University, Columbus, 2001.
- G. GULLINO, 'Erizzo Paolo', *DBI* v. 43, Roma 1993, σ. 194-97.
- IDEM, 'Loredan Alvise', *DBI* v. 65, Roma 2005, σ. 738-42.
- O. HALECKI, *The Crusade of Varna*, Νέα Υόρκη 1943.
- J. HARRIS, 'Bessarion' *EncCrus* v. I, σ. 166-67.
- IDEM, 'Paul II (1417-1471)', *EncCrus* v. III, σ. 935.

- F. W. HASLUCK, Depopulation in the Aegean islands and the Turkish conquest, *Annual/British School at Athens* v. 17, 1910-11, σ. 151-181.
- A. C. HESS, The Battle of Lepanto and its place in Mediterranean history, *Past and Present* v. 57, 1972, σ. 53-73.
- CHRISTINE HODGETTS, *The Colonies of Coron and Modon under Venetian Administration, 1204-1400*, αδημοσίευτη διδ. διατριβή, Λονδίνο 1974.
- R. HUMPHREYS, 'Dawiyya and Isbitariyya', *EI2* v. 3-4, 1981, σ. 204-6.
- C. IMBER, *The Ottoman Empire 1300-1481*, Istanbul, The Isis Press, 1990.
- BRUNEHILDE IMHAUS, *Le minoranze orientali a Venezia, 1300-1500*, Ρώμη 1997.
- H. INALCIK, Ottoman Methods of Conquest, *Studia Islamica* v. 2, 1954, σ. 103-29.
- IDEM, 'Gelibolu', *EI2* v. II, 1965, ανατ. 1991, σ. 983-87.
- IDEM, 'Djem', *EI2* v. II, 1991, σ. 529-31.
- IDEM, 'Mehemmed II', *EI2* v. VI, 1991, σ. 978-81.
- IDEM, 'Timar', *EI2* v. X, 2000, σ. 502.
- M. INFELISE-ANASTASIA STOURAITI, (ed.), "*L'ultima crociata*", *Venezia e la Guerra di Morea. Guerra, politica e cultura alla fine del '600*, Μιλάνο 2005.
- N. ITZKOWITZ, *Ottoman Empire and Islamic tradition*, Πρίνστον 1972.
- D. JACOBY, Le Vénitiens naturalisés dans l'empire Byzantine: Un aspect de l'expansion de Venise en Roumanie du XIIIe au milieu du XVe siècle, *Studies on the Crusader States and on Venetian expansion*, V.R. Northampton 1989, σ. 217-35.
- S. KARPOV, *Istoriija Imperii Trapezundskoj*, Αγία Πετρούπολη 2007.
- L. KAYAPINAR, The Ottoman Conquest of the Morea (1387-1460), *Mesogeios* v. 17-18, 2002, σ.
- M. KIEL, 'Menekshe' *EI2* v. VI, 1991, σ. 1013-15.
- J. KODER, *Negroponte. Untersuchungen zur Topographie und Siedlungsgeschichte der Insel Euboia während der Zeit der Venezianenherrschaft*, Βιέννη 1973.
- IDEM, 'Thasos', Aigaion Pelagos- Die nordliche Agais [Tabula Imperii Byzantini, 10], Βιέννη 1998, σ. 291-93.
- IDEM, 'Lesbos', Aigaion Pelagos- Die nordliche Agais [Tabula Imperii Byzantini, 10], Βιέννη 1998, σ. 209-13.
- J. KODER-F. HILD, 'Athainai', Hellas und Thessalia, *Tabula Imperii Byzantini 1*, Βιέννη 1976, σ. 127-8.
- J.H. KRAMERS, 'Murad II', *EI2* v. VII, 1993, σ. 594-95.
- F. C. LANE, *Venetian Ships and Shipbuilders of the Renaissance*, Βαλτιμόρη 1934.
- P. LEMERLE, La domination vénitienne a Thessalonique, *Miscellanea G. Galbiati*, III 1951, σ. 219-25.

- P. LOCK, 'Coron', *EncCrus* v. I, σ. 296-97.
- IDEM, 'Modon', *EncCrus* v. III, σ. 840.
- R. LOPEZ, Il principio della guerra veneto-turcha nel 1463, *Archivio Veneto* v. 15, 1934.
- LORD KINROSS, *The Ottoman Centuries-The Rise and Fall of the Ottoman Empire*, New York 1977.
- C. MANFRONI, 'Capello Vincenzo', *Enciclopedia Italiana* v. 8, Roma 1949, σ. 834.
- M. ΜΑΝΟΥΣΑΚΑΣ, Lepanto e I Greci, *Il Medieteraneo nella seconda meta del' 500 alla luce di Lepanto*, Φλωρεντία 1974, σ. 215-41.
- I. MELIKOFF, 'Ewrenos', *EI2* v.
- V. L. MENAGE, 'Egriboz', *EI2* v. II, 1965, ανατ. 1991, σ. 691.
- IDEM, The Annals of Murad II, *Bulletin/School of Oriental and African Studies* v. 39, 1976, σ. 570-84.
- V. MINORSKY-C. E. BOSWORTH, 'Uzun Hasan' *EI2* v. X, 2000, σ. 963-4.
- A. NANETTI, *Documenta Veneta Coroni et Methoni Rogata*, Αθήνα, IBE/EIE, 1999.
- K. NEHRING, 'Matthias I Corvinus' *Lexikon des Mittelalters* v. VI 2, 1992, στήλες 402-3.
- D. M. NICOL, *The Byzantine Lady. Ten portraits 1250-1500*, Cambridge U.P., 1994.
- IDEM, The last Byzantine Rulers of Monemvasia, *Περιηγητές και αξιωματούχοι στην Πελοπόννησο. Περιγραφές-Αναφορές-Στατιστικές*, (επιμ. Χάρις Καλλιγιά), Αθήνα 1995, σ. 62-67.
- P. ORTH, 'Pius II (1405-1464)', *EncCrus* v. III, σ. 966-67.
- N. C. PAPPAS, *Stradioti: Balkan Mercenaries in fifteenth and sixteenth century Italy...*
- V. J. PARRY, 'Bayazid II', *EI2* v. I, 199.. σ. 1119-21.
- J. PATON, *The Venetians in Athens 1687-1688*, Harvard U.P. Cambridge-Massachusetts 1940.
- J. PAVIOT, 'Nikopolis Crusade of (1396)', *EncCrus* v. III, σ. 885-8.
- PHOTEINE PERRA, 'Cornaro Catherine', *EPLBHC* v. 2, (forthcoming).
- IDEM, 'Hunyadi John', *EPLBHC* v. 3, (forthcoming).
- D. E. PITCHER, *An historical geography of the Ottoman Empire*, Leiden, Brill, 1972.
- P. PRETO, *Venezia e i Turchi*, Firenze 1975.
- B. PULLAN, (ed.), *Crisis and Change in the Venetian Economy in the 16th and 17th Centuries*, London 1968.
- S. ROMANIN, *Storia documentata di Venezia*, v. IV, Venezia 1853-61.
- E. ROSSI, The Hospitallers at Rhodes, 1421-1523, *A History of the Crusades*, v. III: The 14th and 15th, edd. K.M. Setton-H. Hazard, Wisconsin U.P., 1975, σ. 322-

- A. SAVVIDES, Mora and Islam, 8th-15th centuries: A survey, *Journal of Oriental and African Studies* v. 2, 1990, σ. 47-75.
- IDEM, Notes on the Turkish raids in the Mystras area from c. 1360 to the Ottoman conquest of 1460, *ΕΕΒΣ* τ. 48, 1991-92, σ. 45-51.
- IDEM, Notes on Navarino in the Frankish, Venetian and early Ottoman periods, *Εκκλησιαστικός Φάρος* τ. 74, 1992, σ. 68-72.
- IDEM, 'Nauplion', *EI2* v. VII, 1993, σ. 1035-37.
- IDEM, A note on Samothrace/Semedirek in the Tourkokratia, *Journal of Oriental and African Studies* v. 5, 1994, σ. 106-8.
- IDEM, 'Preveze', *EI2* v. VIII, 1995, σ. 334-5.
- IDEM, 'Semedirek/Semadirek', *EI2* v. IX 1997, σ. 137.
- IDEM, From Latin to late Byzantine Mistra/Mystras to Ottoman Mezistre/Mizistre: Some notes, *Πρακτικά Ε' Διεθνούς Συνεδρίου Πελοποννησιακών Σπουδών*, τ. Δ', Αθήνα 1998, σ. 287-98.
- IDEM, Notes on Zaghanos Pasha's career, *JOAS* v. 10, 1999-2000, 144-47.
- IDEM, 'Zaghanos Pasha', *EI2* v. XI, 2002, σ. 384.
- IDEM, Notes on the Ionian Islands and Islam in the Byzantine and Post-Byzantine periods (Arab and Ottoman Raids), *Journal of Oriental and African Studies* v. 12, 2003, σ. 63-76.
- IDEM, 'Mezistre', *EI2* v. XII, 2004, σ. 616-17.
- IDEM, 'Yedi Adalar', *EI2* v. II, 2004, σ. 835-37.
- IDEM, 'Trebizond Empire of', *EncCrus* v. IV, 2006, σ. 1190-91.
- IDEM, 'Bozdja Ada', *EI3* (forthcoming).
- O. J. SCHMITT, Geschichte Lepantos unter der Venezianerheerschaft (1407-1499), *Sudost Forschungen* v. 56, 1997, σ. 43-103.
- I. SERRANO, *La Liga di Lepanto entre Espana, Venecia y la Santa Sede (1570-1573)*, τ. 1-2, Μαδρίτη 1918-1920.
- K. M. SETTON, *Catalan domination of Athens, 1311-1388*, α' έκδ. Cambridge-Massachusetts 1948, ανατύπ. Λονδίνο, Variorum Reprints, 1975.
- IDEM, *Athens in the Middle Ages*, Λονδίνο, V.R., 1975.
- IDEM, *The Papacy and the Levant*, v. II, Philadelphia 1976.
- S. J. SHAW, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey*, v. 1, Cambridge U.P, 1977.
- R. SHUKUROV, *Velikie Komnini i Vostok, 1204-1461*, Αγία Πετρούπολη 2001.
- J. SLOT, *Archipelagus Turbatus. Les Cyclades entre colonization latine et occupation ottoman*, v. 1, Λέιντεν-Κωνσταντινούπολη 1982.

- G. SORANZO, Sigismondo Pandolfo Malatesta in Morea e le vicende del suo dominio, *Atti e memorie della R. Deputazione di storia patria per le provincie di Romagna*, v. IV, serie 8, 1918.
- S. SOUCEK, 'Midili', *EI2* v. VI, 1991, σ. 1035-37.
- IDEM, 'Rodos', *EI2* v. VIII, 1995, σ. 568-71.
- TH. STAVRIDES, *The Sultan of Vezirs: The Life and Times of the Ottoman Grand Vezir Mahmud Pasha Angelovic (1453-1474)*, Leiden-Boston-Kiln, E.J.Brill, 2001.
- F. SURNER, 'Karaman-Oghullari' (Karamanids), *EI2* v. IV, 2000, σ. 619.
- SP. SYROPOULOS, The relation of Byzantine historians to the classical tradition during the mid-12th-15th centuries A.D., *Βυζαντινός Λόγος* τ. 14, 2004-05, σ. 65-73.
- A. TAYYIB GOKBILGIN, 'Ibrahim', *EI2* v. III, σ. 983.
- A. TENENTI- U. TUCCI (a cura di), *Storia di Venezia, dalle origini alla caduta della Serenissima*, v. IV, Roma 1996.
- H. UZUNCARSILI, *Osmanli Tarihi*, Ankara 1988.
- A. VAKALOPOULOS, *Thasos son histoire, son administration de 1453 a 1912*, Paris 1953.
- THERESA M. VANN, 'Hospital, Order of the', *EncCrus* v. II, σ. 598-605.
- N. VATIN, La conquête de Rhodes, *Soliman le Magnifique et son temps*, Παρίσι 1922.
- IDEM, *Sultan Djem: Un prince ottoman dans l' Europe du XVe siècle*, Άγκυρα 1997.
- G. VEINSTEIN, 'Suleyman', *EI2* v. IX, σ. 832.
- A. VENTURA, 'Bragadin Marcantonio', *DBI* v. 13, Roma 1971, σ. 686-89.
- SP. VRYONIS, The Ottoman Conquest of Thessaloniki in 1430, *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, (eds. A. Bryer-H. Lowry), Birmingham 1986, σ. 281-321.
- L. VESZPREMY, 'Hungary' *EncCrus* v. II, σ. 613-17.
- IDEM, 'Varna Crusade (1444)', *EncCrus* v. IV, σ. 1223-25.
- ALETHEA WIEL, *The Navy of Venice*, London 1910.
- J. WOODS, *The Aqqyunlu: Clan, Confederation, Empire*, Μιννεάπολη-Σικάγο 1976, 2^η έκδ. Σολτ Λέικ Σίτυ, Utah, U.P., 1999.
- ALEXANDRA YEROLIMOS, 'Siroz', *EI2* v. IX, 1997, σ. 673-75.
- ELIZABETH ZACHARIADOU, *Trade and Crusade: Venetian Crete and the Emirates of Mentese and Aydin (1300-1415)*, Venice 1983.
- D.A. ZAKYTHINOS, *Le Despotat grec de Morée*, I-II, Paris-Athènes 1932-1953, 2^η έκδ. με προσθήκες, επιμέλεια Χρύσα Μαλτέζου, 1975.
- M. ZORZI, Bessarion and the Defense of the Greek World, *Nurnberg und das Griechendum-Geschichte und Gegenwart* 2003 (offprint).

IDEM, *Le truppe veneziane a Negroponte, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου: Βενετία-Εύβοια, από τον Έγριπο στο Νεγροπόντε, (Χαλκίδα 12-14 Νοεμβρίου 2004), Αθήνα-Βενετία 2006.*

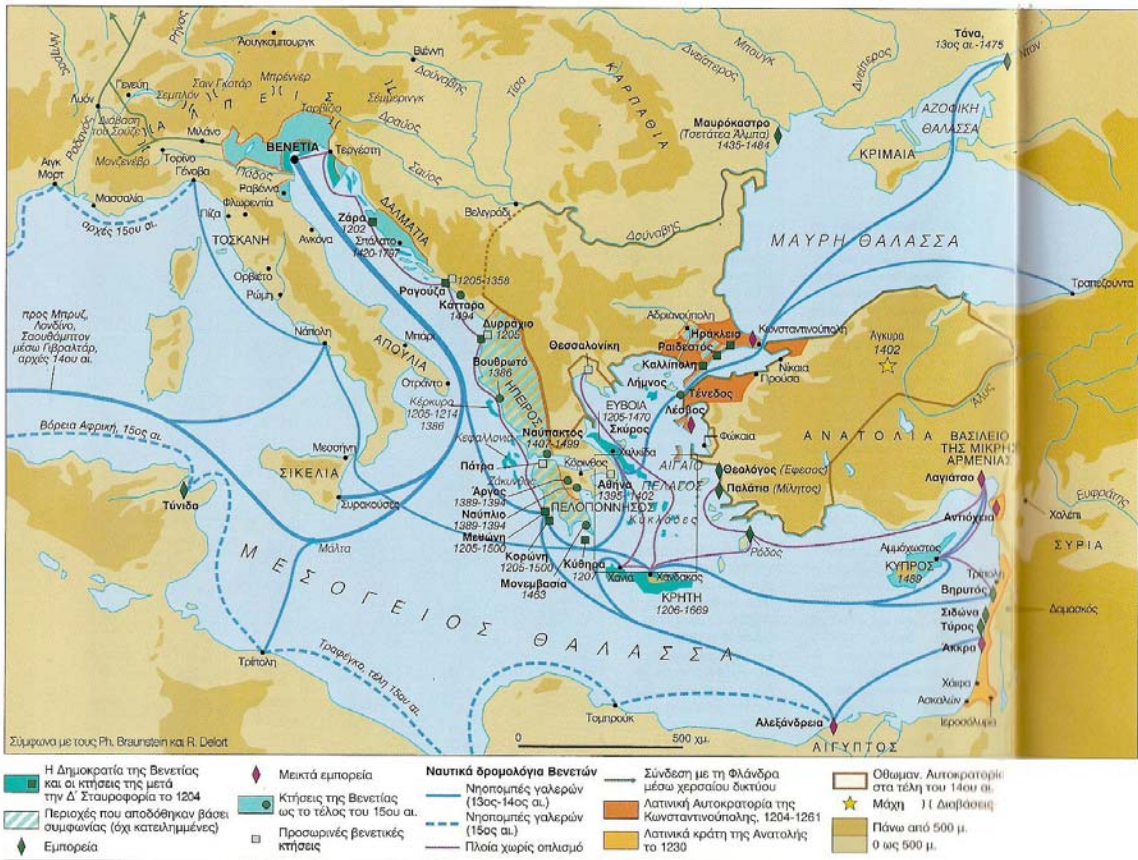
ΧΑΡΤΕΣ

Α. Η ΜΕΣΟΓΕΙΟΣ ΑΠΟ ΤΟ 13ο ΑΙΩΝΑ ΩΣ ΤΙΣ ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 15ου ΑΙΩΝΑ

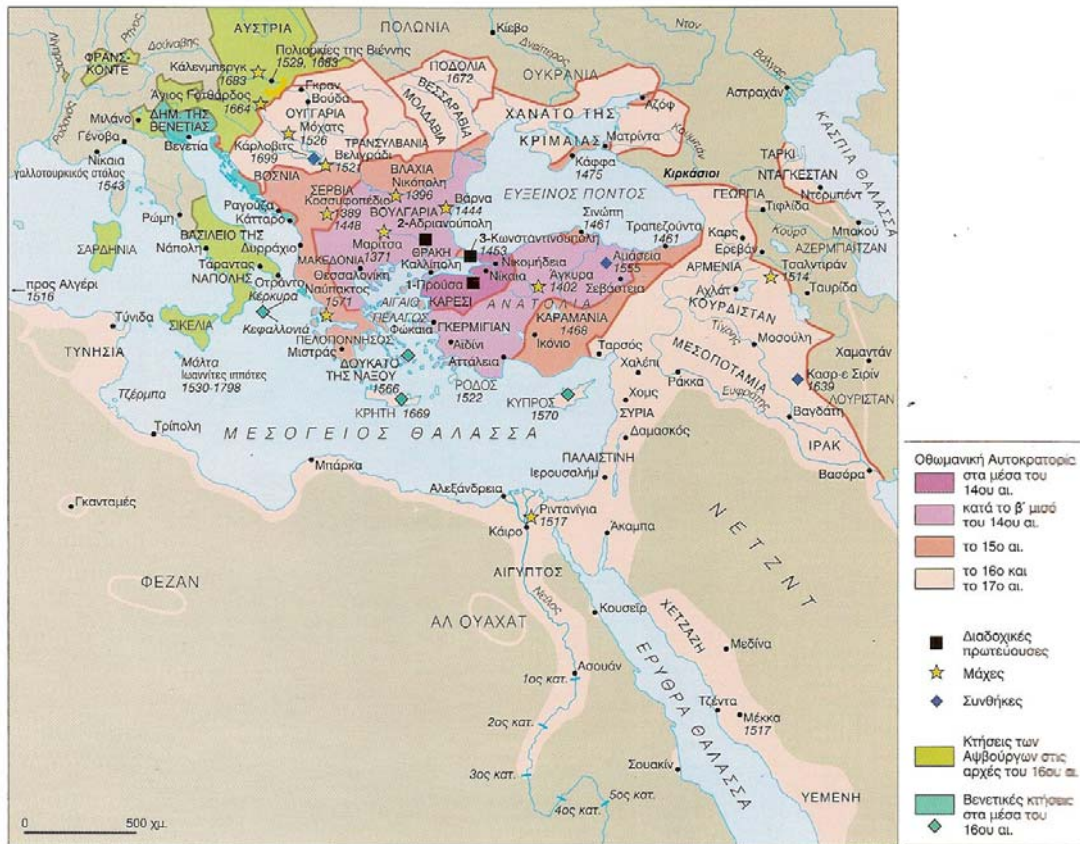
Πηγή: G. Duby, *Παγκόσμιος ιστορικός атлас*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006.

A. Η ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ ΤΗΣ ΒΕΝΕΤΙΑΣ (13ος-15ος αι.)

Πηγή: G. Duby, *Παγκόσμιος ιστορικός άτλας*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006.

Α. Η ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΙΚΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΑΣ

Πηγή: G. Duby, *Παγκόσμιος ιστορικός άτλας*, Αθήνα, εκδ. Πατάκη, 2006.